नं० ५०२-घ

काव्यप्रकाशव्याख्या-पा = काव्यप्रदीपः

पत्राणि १६१

नं० ५०२-घ

काव्यप्रदीपः

काव्यप्रकाशव्याख्या

पत्राणि १६१

नं० ५०२८

काव्यप्रकाश [illegible]

[illegible]

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः नमः सरस्वत्यै सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा श्रीगोविंदोहवि
करकवैः स्निग्धपार्श्वैः कनीयान् श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाराध्य चित्ते नत्वा स्वारस्यनमपि मदः काव्यता
त्वेष्यनाक्ति वचनसंदर्भविशेषरूपस्य ग्रंथस्यारंभे प्रारिप्सितस्य तेन लोकानपुविनायासेन समाप्तानायासवारेण्याशास्य
दृष्टभूतां कविभारतीं नरदभिमतेनाश्ववासितेनापारपितशतविघ्नकटुवितशांतये स्वस्थ कृत्लोति नियतिकृता
नियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतंत्राम् नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥ नियमं
तेषां भावरूपो धर्मोऽनेनेति नियतिरसाधारणः पद्मत्वादिरूपो धर्मो दृष्टो वा ह्लादैकमयीमिति ह्लादेनैकमयी
मेकस्वभावां ह्लादमात्रस्वभावामिति यावत् अनन्यपरतंत्रामिति कवेस्तत्प्रतिभाया ह्यानन्यायत्तात्मनः ष्श्रीलिंगार्थः
परत्वदायत्ततयरहिताम् परतंत्रशाहरूपवायत्तत्ववुनइति कश्चित् नवरसरुचिरामिति कैमर्थ्यात् समाहृतो सप्रमा
नवरूपैवतैरितिव्यतिरेकस्यादर्शनात् नचैवरूपैवतैरितिरूपदर्शनेवैयर्थ्यं तैरस्त्यकादिसाधारणैः अकारांतोत्तरपद
घट्टस्वरूपलाभितायनैनवरूपैवतिनदर्शनात् यत्तुवानतीयानस्यरूपवनवेवनवरसैति रूपप्रमगः त्रि द्विगोः स्त्रीत्वात्
अवयवोगुणाइति गुणास्वविवक्षादिवरूपपत्तेः नचहानिविरोधः नवरसरुचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्यरूपत्वेनचनतृतीयत्वात्को
वैनवाचयनकोस्म विभागस्याख्यातिरेकालकारोध्यायः नयाहिनियतेः श्रीमन्यानियतरूपास्वरेवहः स्वेमोहात्मक सत्त्वरजस्तमो
इतिमध्यमपदलोपी समासः लक्षणगुणत्रयात्मकताहिरूपस्यस्वेद्रः स्वेमोहस्वभावापरमाण्वादियत्समवायिकारणेन संयुक्ततः स

द्विगुध्रुवंपदकः

दृष्टत्वप्रयुक्तिसहकारिविषयत्वेनायामप्युत्तादिस्मृदृसाधनत्वमवोस्सैवैतन्निर्मितत्वादिमोहरूपवतीवब्रह्मणोनि
मितिरितिनिहस्वसिद्धमेवपुत्तद्धितत्वाणानियतिक्रतानियमसदृतत्वादियुमेवतनेनकविभारतोनिर्मितिनि
दिष्टतिव्यतिरेकः यद्देतादृशधर्मशालिनीधृतपवजयत्वकर्षणावमेतदसमर्थः ननवनेनाभिसंधः नथा
समुत्कर्षस्यासिद्धतेनमस्काराभ्यतेपकत्वानुपपत्तेः नन्वेतादृशकर्मणोगुरुः कर्मणोऽशेदावनाभिष्ठदेवताप्रण
तिरवश्यंप्रदृशयतेशक्तिमतीव ‹ दतेनत्वत्तिमात्रमाचरतायत्नकानातेदवलेपादृष्टानाहायमयथाप्यनवा
येवचननतायमस्काराप्रथक्कानेवतत्किंस्वतिवमोपनिबद्धाविशेषाभावात् सैवकिंनोपनिबद्धेतिचेत् उच्यते
नखलुननतिमात्रोपनिबन्धेनत्वतिनिबद्धाभवतिस्वतिनिबद्धानिबन्धेनथोमतिरपिसिद्धेवयनोजयत्वसंथेनव
कारविशेषस्यावशिष्टानमस्कारस्यालिख्यते तेनतावप्रतिबन्धेस्ममणतेऽनित्सम्भानेयथ्युनमस्काराव्यतिसिद्धयोव्यप
मदेवयातिजयन्समर्थेनवेत्तासोतिहत्यवताररणम् तदुक्तम् शुणामहरूपव्यरूपस्थानतिप्रायतनेनद्युनिवामयो
नकत्वातत्तनदृष्ट्येवातिशयिनोव्यतिरेकालेकारस्यवोपन्यासोविनादिनपदद्वाभियेयंशेष्ठरूपमगिनः का
व्यस्यफलोनसफलमितिप्रेत्तावत्महत्यर्थंप्रतिपादयन्नाह २ काव्यंयशसेऽर्थकृतेव्यवहारविदेशिवे
तरक्षतये सद्यःपरनिर्वृतयेकान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ इहहेतून्विनयुज्यमानानांभावेकिंभवतीः काव्येलो
कोत्तरवर्णनानिपुणस्यकवेःसाधारणत्वाद्वर्णनानांकेकमेतत्केवलात्वकालिदासादीनामिवय

का० प्र०
२
2

प्रा: श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धने राजादिगतोचिताचारपरिज्ञाने मयूरशर्मादीनामिवा-
निष्टवारणं करोति सहृदयस्य तु कवित्रिवर्णानन्तरमेव सकलप्रयोजनमौलिभूतं स्थायिभावास्वादनसमुद्भूतं व
द्यान्तरमपकृष्टं परसास्वादनरूपमानन्दं राजादिगतस्य स्थितौ पालनादिसमुचिताचारपरिज्ञानं रामादिवद्व
र्तनमिष्टसाधनं न तु रावणादिवदित्युपदेशं च निमित्तेन काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयान्तःपातनाद्रसास्वा
दः ननूपदेशार्थे नीतिशास्त्राण्येव सन्ति किं तत्र काव्येनेत्यत उक्तं कान्तासम्मिततयेति शास्त्रं तावत्त्रिविधः
प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्चेति तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनमात्रप्राधान्येन विधिनिषेधल
क्षणः स हि प्रभुरिवेदमेव कर्तव्यमिति समाज्ञापयति न तत्र युक्तिशुष्कसंस्था वेदनादौ निष्फलेऽपि प्रवर्तते द्वितीयस्तु
र्थतात्पर्यवान्मित्रवाक्यरूपः पुराणेतिहासादिः स सुहृदिव एवं कृते त इष्टं भवति एवं कृते न त्वनिष्टं भवतीत्ये
तावन्मात्रं बोधयति न त्वाज्ञापयति तृतीयस्तु काव्यं विलक्षणो रसप्रधानः कथं लक्षणस्तु वहि रसाङ्गभूतो व्या
पारो विभावादिसंयोजनात्मा व्यञ्जनारूपो वा तन्निष्ठो यस्मादभिव्यक्तिनिष्पादकस्तथा शब्दार्थयोर्गुणतानादृस
स्यैव प्राधान्येन स च कान्तासम्मिततयोपदेशं करोतीति तेनैतदुक्तं भवति यतः कामार्त्तमनसोऽपि स्वस्वभावा
त्राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्तन्ते इत्यत्र सशक्यास्ते काव्ये कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्योपदे
शयाह्वयति गुरुजिह्वकयापि श्रुतिवोधमयस यदाहुः स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपभुञ्जते प्रथमा।

नीत्वमभ्युपेतं वेत्ति कवित्वबीजमिति प्रयत्नवदिष्टसाधने काव्यमन्तर्हेतुरूपायेयः नन्वेवमभिधेयं किमाया
समी किं च हेतुमत्त्वानानेडपादाने कथं स्यादित्याशंकायां काव्यज्ञशिक्षाभ्युपेतया काव्याभ्यासगतं ग्रन्थस्य प्रतिपाद
यन्नेव कारणान्तरमाह २ शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतु
स्तदुद्भवे शक्तिः कवित्वबीजभूतो देवतासमाराधनजन्मा संस्कारविशेषः प्रतिभाख्यो दृष्टः न सा कारण
नाया किं सा नामेति चेत्तन्निपुणतादिकारणान्तरसद्भावेप्यनुपद्दमनीव काव्यप्रसरणविशेषणस्यानुपद्दस
नीयत्वस्य वाच्यत्वेन कान्तदर्शैव वा विशिष्टः न चैवं वारणान्तरं किंचिदायत्तमन्तशक्तिरिति वाच्यं प्रसिद्धत्वात्
किंच एवमनेकेष्वेव शक्तिव्यपदेशात् लोकस्य स्थावरजंगमात्मकलोकवृत्ते योगाद्युपचारादर्थमिमात्रपराम
र्शस्य व्युत्पत्तिनाधायकत्वात् शास्त्रेकेटः शास्त्रादिकाव्यमहाकविप्रणीतेरघुवंशादि आदिग्रहणादिति
प्रमादिस्तेषां विमर्शेनाभ्यस्तानि नाधायकत्वात् शास्त्रैकेटः शास्त्रादिकाव्यमहाकविप्रणीतेरघुवंशादि
आदिग्रहणादितिहासादिस्तेषां विमर्शनाभ्यस्तानि निपुणता काव्यज्ञशिक्षा काव्यकर्तृसमानुगुणतया प्र
वेयावदानुवर्तयितुं ये जानन्ति तदुपदेशः तथा करणे योजनं च पौनःपुण्येन प्रवृत्तिरभ्यासः इति शक्त्यादिर्मिलितो
यस्मात् न य अन्यथा न हेयः कोऽस्मात् तथा च काव्यस्योद्भवे हेतुरिति हेतुस्तथा कार्येण मिलितानामुपाद
नम् दंडचक्रादीनामिव घटेन तन्मिलितेन कारणेनेव तिसृभिः कर्तव्यः २ एवं कारणमुक्त्वा काव्यस्व लक्ष

का॰ प्र॰ ३
3

लक्षणमाह २ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दा
र्थौ तत्काव्यमिति निष्कृष्टार्थम् गुणस्यासमतिहतेयं नकारेण गुणपदेन ततेनलंकारेति व्याप्तिः सालंकारत्वे वि
शेषणस्य गुणपदसनादिति न वाच्यम् यतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तं यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यं क्वचित्तु स्फु
टालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः नन्वोत्पार्थश्लादत्वान्नस्यास्फुटत्वविश्रामात् नीरसेऽपि स्फुटालंकार
कसत्त्वमिष्टमेवेति स्फुटः पंथावयेत्प्रश्नमः नीरसे स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वं पनोरसादिरलंका
रस्य हेयत्वमत्कारहेतुः तथा च पद्यरसादीनामवस्थाने न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा प्रत्युत ध्वनिकारेणोक्तं रसाद्य
नुगुणार्थविशेषनिबंधनमलंकारविरहेऽपि काव्यातिशयेऽयुक्तानि पुनर्निजेयत्तिपाणिगोदामहात्माक्रम्यमेप
वः येनैकवृत्तलकेऽपि दिष्टौ तौ मत्समकक्षौ अथवाहिमवत्सतमानुगुणमेकत्वलके मत्समकक्षपदर्शो
नैकाद्यातिशयप्रस्तारीति नीरसेत्वयदि स्फुटालंकारेण नस्यात् तर्हि किंकृतश्चमत्कारः स्यात् चमत्कारमा
त्रं काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा अनलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनास्फुटालंकारकविदेव काव्यत्वे
यत्र रसादिः स्यात् ननु सर्वत्रैव सतनैव प्रतिपाद्येतैतस्मात्सालंकारमात्रत्वे विशेषणं किंतु स्फुटालंकारसत्त्वं तु
तरत्वम् नचैवमपि समवत्पत्त्वलंकारकाव्यत्वप्रसंगो द्राघायेष्टापनेयथोदाहृते रेणुनिर्जयशीलादौ यदि तत्र
ह्राजाद्येन तत्रापि न काव्यत्वमानसालंकारत्वे सतीनौग्रपि प्रणीयमिति स्फुटालंकारविरहे काव्यत्व

१

था यः कौमारहरस्स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानि-
लाः सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ अत्र
रूपकादीनामसम्भव एव यस्मीतसर्वं विभक्तिविपरिणाममात्रं दीपकमिति चेन्न अस्मीयं स्याद्यन्मथका
र्यत्वात् अत्रासिकरोमिसत्येऽस्ति बाल्क्रियापदवैचित्र्ये दीपकत्वेन दृष्टिनानाप्राकरणिकविषयत्वा
त् सादृश्यप्रतीतेश्च न तुल्ययोगितासमस्यश्च वा एवं चमाशिलनुगणेन समुच्चयस्यैव अनाहदशांस्व नवा
स्तद्धेतुः विशेषोक्तिविभावने विद्यमानेऽपि विस्फुटे कथमिति चेदित्थं विशेषोक्तिस्तावत्कारण
सत्त्वेऽपि कार्याभाववचनम् अत्र यात्रुक्तं कोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोः रूपभृतानतस्मैव यद्यनुक्ता
भावः तत्कारणेऽपि विशेषणवत्त्वापि नात्र तत्कार्याभाववचने किन्तु कार्याभावे नेवतस्मादस्फुटत्वमस्याः
यदि तु चेतो नोत्कण्ठितं तेनाभिधीयते तदा स्फुटत्वं भवेत् एवं कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिवचने विभाव
ना अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोः नूतनत्वाद्यभाव उक्त एव यद्यप्युक्तं तथापि नात्र तत्कार्याभावे
वतस्मादस्फुटत्वमस्याः यदि तु चेतो नोत्कण्ठितं तेनाभिधीयते तदा स्फुटत्वं भवेत् एवं कारणाभावेऽपि का
र्योत्पत्तिवचने विभावना अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोः नूतनताद्यभाव उक्त एव यद्यप्युक्तं तथापि
नातिनामविरहेणनोक्तं तु तथा स्पष्टत्वेन च भावाभावमस्ति तस्मात् अनयोऽप्यस्फुटत्वमेवमनवेन च समवेनवका

का॰ प्रं॰ ५
4

रेणानन्त्वाभावश्चनीतेरुक्तत्वाभावेनेनश्चेतीतेनोक्तम् अस्फुटत्वमिति वाच्यम् विशेषणासंगतेर्नैवकारेण
विशेष्ये विशेषणयोगव्यवच्छेदादिप्रत्यायनेन तु विशेषणाभावाभावप्रवादत्वपर्यवसाने तत्र च स्फुट
त्वमेवप्रवेविशेषसंगतेन्यथैवकारेण विशेषमिति विशेषणाभावेनादृत्वप्रत्याय्यते किन्तु विशेषणयोगा
भावश्रुतिरिहेवं चत्वपवशेखः पाण्डुरप्येवेति पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ नापाण्डुरः नान्योऽपि धनुर्धर इत्यादौ नापा
ण्डुरः नान्यो धनुर्धर इत्यादिः कदाचित्स्फुट त्वार्थमयुज्यतदप्ययाद्दृत्वन्मुखेन तन्मुखेनैवतत्वं नान्येनके
नचिदिति अन्यथा श्रुतरूक्तिमत्त्वसादितिनयोरस्फुटत्वेसंदेहरूपत्वे करोपस्फुटएवेति विभावनीयम्
सादृश्यप्रतीत्यभावानन्वत्वायोगव्यवच्छेदरूपस्यासत्वनाद्यमवद्दलंकारः स्फुटएवेति चेन्नासत्यावश्य
मान्यात्वं अस्यायान्यप्रवत्तस्यालंकारत्वेनोपगमात् अर्वाचीनास्तु यथोक्तस्यकाव्यलक्षणानेकाव्यल
क्षणेनिविषये दोषाणांदुर्वारत्वात् नहाकेवलमात्मकं काव्यमिति लक्षणम् तथाचकुहेषिपरसात्त्वये
काव्यत्वमस्त्येव परेत्वएकमुमात्रेयुडकं कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता इहेष्टैवमित्याहत्रय
रमायतुगमः स्फुटइतिप्रवंचश्चलेकारादिसनेडकर्षमात्रम् नीरसेत्वविचारीदोकाव्यत्वव्यवहारोगौणा इ
त्याहुः स्वमेदात्मलक्षणानिचाहृ १ इदमुत्तममतिशायिनिव्यंग्येवाच्याद्ध्वनिर्बुधैःकथितः १ इदं का
व्यंवाच्यादतिशायिनिवक्तव्यमनन्तरेकारिणिव्यंग्ये उत्तमम् इत्यन्वयः यदिदमुत्तमंकाव्यसंबंधनिःक

५

स्थितः पदादिभिः पदैः स्फोटरूपं शब्दब्रह्माभिव्यज्यते तेन स्फोटादभिव्यक्तादर्थप्रत्ययः नादरूपस्य स्फोटव्यञ्जक
स्य पदादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तसरणिः अतः प्रधानीभूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वस्य
धर्माद्गुणीभूतवाच्यस्य प्रधानत्वं व्यञ्जनत्वमस्य शब्दार्थयुगलस्यानुमत्काव्यस्य बुधैः पण्डितैर्ध्वनिरिति वि
सत्ता कृता यथा निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्
अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीत्यधमपदेन प्राधान्येनाभिव्यज्यते ननु अत्र मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणया
तदन्तिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव प्रत्येतव्यं गम्यम् अस्यथा मारैनोर्थादिवत्प्रमाणलक्षणाम्लनवुज
नोदाहरणेऽपि विपरीतलक्षणया न विशेषाभावात् इति अत्र केचित् सत्यमत्र विपरीतलक्षणाप्रतीतिः
थ्योक्तं तदन्तिकमेव गतासीत्यत्र लक्ष्यते इति कल्पनया योजनीयः व्याख्यात इति रेणुमिश्रेणैवान्वी
यत इत्याहुः परमार्थतस्तु न केवलं मुख्यार्थान्वयायोग्यत्वं स्वरूपं लक्षणाबीजं किं तु ज्ञानेन तथा च यत्र
मुख्यार्थैः प्रसादप्रकाशकादिसम्भोगः प्रमाणान्तरेण ज्ञातः प्रतीतिपथमुपगतस्तत्र मुख्यार्थबाधाद
स्तु लक्षणा तदभिप्रायेणैव माहेश्वरोदाहरणे अपयपकृतं वक्ष्ये इत्याचार्यरूढनमपदन्तप्रमाणान्तरेणेत

का॰
प्र॰
5

न्यापकमवगतितित्तद्वावगन्तितमध्यमस्य हि तैव तन्तन्त्यतियस्तवाक्यार्थे ललक्षणावाधाभावात् उत्तमेपि वा
क्यार्थे वोधे भवन्नपि वा किं विलम्ब एव नतरामध्यायेणवापीस्त्वानुमित्युदाहृते अतएवोत्तममध्यमपदेन व्यञ्ज
नेति अतएव वस्त्वादेः तादृशानेन प्रमाणेन येणावगतस्य तनसाहित्येस्याद्यो विपरीतलक्षणाव्यपार्थ
यतो वावापिस्त्वानुमित्यादैरनुवाधा नवनोपि अदमपदार्थपदलोवनयाप्यथा कव्यङ्ग्ये प्रतीयते एवमेव
मायात्मध्यममपदस्यात स्यात्माहृत्वैनादैः शब्दव्यञ्जनातदालक्षणाम्नलैववाणीस्त्वानुमित्यादौ तु न नियमः
२ अताद्दशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥ अताद्दशि वाच्यादनतिशायिनि अतिशयचमत्काराभावा
धायके व्यङ्ग्ये मध्यमं काव्यं ननु गुणीभूतव्यङ्ग्यं कथितं तदुत्तमपेक्षया प्रधाने अत्र व्यङ्ग्ये गुणीभूते स्फुटत्वाद्यभावः इत्यर्थः तेन नाथ
मकाव्यतानित्यामिति किं षोपविसमतमशुक्तम् अग्रे क्रमपरस्यागमिष्यत्यादिना गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदे तेन तत्र
तिपादयिष्यमाणास्फुटत्वेन स्यास्ये शब्दापनेः किन्तु स्फुटतरादिविकमात्रव्यङ्ग्यं प्रथममकाव्येन स्फुटतरम्
न हि द्वाद्वएव वैनिन काचिदनुपपत्तिः उदाहरणं ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् । प
श्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥ अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसंकेता न गतेति व्यङ्ग्यम् ।
नस्य गुणीभूतेन रूपेण तया वाच्यस्यैव चमत्कारिता नात् यतः पश्यन्त्या नितरां मुहुः मुखच्छाया मलिनी भवती ।
ति अनेन दर्शनकाल एव तत्कार्यमालिन्यं तस्यातिशयः सातत्यमाननावाच्यचमत्कारि अनुभाविते न वि

५

मलं व्यपोह्यकं मन्यते इति २ शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतम् अत्र चित्रमिति यथा व्याहार्यम नेना
व्यंग्यं काव्यमवरमधमम् ता चित्रमिति किं तथिनमित्यर्थः अव्यंग्यमस्फुटतरगतिरिक्तव्यंग्यरहितम् तादृशा
वास्फुटतरव्यंग्यसद्भावे मात्राभावे वा चित्रम् गुणालंकारयोगि शब्दचित्रं यथा स्वच्छंदोच्छलदच्छकच्छकुह
रच्छातेतराम्बुच्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरि
द्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मंदाकिनी मंदतां अत्रानुप्रासमात्रशब्दालंकारः ननु कथमेतदव्यंग्यमध्य
ते मंदाकिन्या विषयायाः प्रीतेः रसिकस्य केः किं वना स्तवस्य काव्यार्थोयस्य तद्येजनकत्वे अतः तेनो विभाववत्तेना
पीति चेत्र सत्यं किंतु तद्व्यंग्यमस्फुटतरम् यद्वा तत्र न कवेस्तात्पर्यमनुप्रासमात्रपरत्वात् अस्मात्तत्तात्पर्यवि
षयीभूतव्यंग्यविरहं स्वत्वमेव वाव्यंग्यपदेन विवक्षितं यदुक्तं ध्वनिकृता रसभावादिविषयविवक्षाविरहे स
ति अलंकार निबंधो यस्स चित्रविषयो मत इति द्विविषयविवक्षाविरहे सति अलंकार निबंधो यस्स चित्र
विषयो मत इति अत्र प्रते मध्यमकाव्यलक्षणे व्यंग्यपदं विवक्षितव्यंग्यपरं द्रष्टव्यम् अर्थचित्रं यथा विनि
र्गते मानदमात्ममंदिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ससंभ्रमेंद्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भिया
मरा इति गोचनदाहृतिवती अत्रोत्प्रेक्षार्थालंकारः परंत्वस्माद्वाक्यं तात्पर्यविशदिस्फुटतरमेवानम्रता
यते हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्प्रभावस्य स्फुटप्रतीतेः मदीयेन पद्यमुदाहरणीयम् मधुव्रातः स्फुरा

का॰
प्र॰
६
6

त्निहमनोयन्विनः शणाचक्रमेदा किन्याविश्वलश्चलिनाभ्यागतोगानंदेसः अद्भुः केदेनवीतवरणा
णाह्माकुशलस्याः ह्रेसर्पेनाः प्रवाल्यपतितेषु पुलरीकेसरोकः प्रचरूपकमवालंकारः तन्मात्रेणाम
र्येनत्वमसादो २ इति श्रीमहामहोपाध्यायगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथमउल्ला
सः १ अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवक्षितेषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात् प्रथमं तयोः स्व
रूपं निरूपयितुं विभागमाह २ स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोत्र व्यंजकस्त्रिधा १ शब्दो व्यंजकः शब्दान
प्रसिद्धत्वानेन क्रमेणेति अत्रेति काव्ये शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्यैव लाघवादर्थं विभजते २ वाच्यादयस्तद
र्थाः स्युः १ वाच्यादयो वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः क्रमेणैषां वाचकादीनामर्थाः स्युः २ तात्पर्यार्थोपि केषुचित
१ केषुचिन्मायाद्विनयेषु तन्नु मीमांसकाभिमतेष्वपि लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः ननन्वयांशेपि
गौरवात्सत्यलभ्यत्वाच्च न तदंशेभिहितान्वयपोर्थः वाच्यार्थविलक्षणशरीरस्याकांक्षायोग्यतासन्निधिवशा
दपदार्थोपि प्रतीयते न च पदार्थप्रतीतावतिप्रसंगः स्वरूपसतः शक्त्यान्वयनस्य नियामकत्वादित्य
भिहितान्वयवादिनां मतम् आत्वक्रियस्सात् किंचान्वययोग्यस्याशक्यत्वेनानुभवविषयत्वेनस्यात हि
घयतेशक्यत्वस्यप्रयोजकत्वात् अशक्यस्यानुभवप्रवेशेतिप्रसंगात् अन्विताभिधानवादिनां मतम् वा
जकत्वं न केवलशब्दस्य किंतु तदर्थस्यापि न चाप्येकतरस्य किंतु सर्वस्यापीत्यभिधावैयर्थ्यमिरुद्धयमेति

९

पादयति २ सर्वेषां प्रायशोर्थानां व्यंजकत्वमपीष्यते । तत्र वाच्यस्य यथा माए घरोवअरणं अज्ज
हु णत्थि साहिअं तुमए । ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ अत्र वाच्येनैकार्थेन वक्तृवैशिष्ट्यात् स्वैर-
विहारार्थिनं गृहोपकरणादिनाबाधविषयत्वादिकं च व्यज्यते लक्ष्यस्य यथा साहेन्ती सहि सुहअं
खणे खणे दूमिआसि मज्ज कए । सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥ अत्रापकारिण्या वाचा कार-
णत्वार्थः प्रोच्चार्यतीति तेन शक्यते इति सद्भावस्नेहकरणीयसदृशमन्त्रियमाणेन शत्रुनाचरणेनोपवि-
रचितमिति मुख्यविपरीतेन लक्ष्यते तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यंग्यं व्यंग्यस्य यथा उय णि-
च्चलनिप्पंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व ॥ अत्र निष्पन्द-
त्वेनाश्वस्तत्वम् तेन निर्जनत्वम् अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि कंचित्संकेतस्थानाभिलाषिणं प्र-
ति व्यंजनतया प्रतिपाद्यते अथवा निःस्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम् तेन जनागमनाभावस्तेन त्वमत्रागतोसीति मि-
थ्या वदसीति कयाचित्संकेतात्तेनागतानागत इति वाच्येनैवेति व्यज्यते एवमर्थं विभज्य वाचका-
दीनां स्वरूपं क्रमेणाह २ साक्षात्संकेतितं योर्थमभिधत्ते स वाचकः । अभिधत्ते इति प्रतिपादयतीत्यर्थः आ-
नेन विशेषणेनास्य वैयर्थ्यम् संकेतितेत्यनेन गृहीतसंकेतत्वम् इह खलु यत्र साक्षात्संकेतितार्थप्रतिपादकाया मतिर्वा

का॰
प्र॰
7

वारणाय माधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिवर्णेति व्याप्तिवारणाय वा न च साक्षात्त्वादित्यत्र किं यस्य साक्षात्त्वेना
दिविषयोपस्थितावुद्देशः इत्यादिव्यवहितसंकेतस्यैव पिचन्यायय्याप्तौ तिविषयस्ततिपादकैवेत्यादिपूर्वेतिव्या
प्तिवारकत्वात् न च शक्तिशंकेन व्यवहितसंकेतत्वात् न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् नयोगिनेन तन्त्व्या
प्रसक्तलक्षणायै वा भूपतेः न च साक्षात्त्वं संकेतिवानावाचकत्वेनावनैव सस्थैव भिधनः इत्यसवेय पदम् संयोगा
दिनाभिधायां नियमितावाचार्थे व्यंजकता ह्यायामतिव्याप्तेर्वारणाय त्वात् न च तत्थापितत्वातिव्या
प्तिरिति वाच्यम् यस्य शाहुस्याव्यवहितसंकेतायत्रवदावयदर्थ शब्दहस्य पश्चत्यनेन त्रनदासत थं वाचक इति दि
लक्षणार्थः अथ संकेतग्रहस्य शाहुसहकारिताया किं मानमिति चेत् अगृहीतसंकेतशब्दादर्थप्रत्य
याभावः इदं च यत्र यस्याव्यवधानेन संकेतो गृहीतः इत्यादिग्रन्थनिदर्शनात् संकेतविशेषणत्वेन यथा साक्षात्त्वे
व्याख्यातेव स्तनस्तु संयोगादिनाभिधायां नियामितायां यत्र शक्यतावच्छेदकत्वेन त्रवाचकत्वमाप्तसंयोगादीदिना
भिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति तत्र न वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरिति विषयसंगः न च संके
तितपदवैयर्थ्ये लक्षणप्रतीतावाव्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् स्पर्शादिवर्णेनासाक्षात्त्वादेव माधुर्यव्यंजकत्वा
दभास्करलक्षणस्याव्याप्तिर्विनाभिधाननये संकेतितनानत्वातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणे न

७

इत्यनुपपन्नमेतत्साक्षात्वादभिधेयत्वेन संकेतितत्वमभिधेयत्वं शक्तिलक्षणीयम् नचाद्यस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः श
क्यस्य मकरणादेवलाभादित्याह तत्साक्षात्वात्संकेतेनाघटत्वत इति ह्नतोऽसाक्षात्त्वात्तस्य संकेतविशेषणेनयाः
व्याख्यानेनविरोधाद्रूपेत्तलक्षणीयम् किंच प्रथममेमाधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिवृत्तेष्वतिव्याप्तिः शक्यस्य मक
रणादेवलाभादित्याह तत्साक्षात्संकेतेनाघटत्वत प्रतिह्नतोसाक्षात्त्वात्तस्य संकेतविशेषणेनयावाख्या
नेनविरोधाद्रूपेत्तलक्षणीयम् किंच प्रथममाधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिवृत्तेष्वतिव्याप्तिः तेषां साक्षाद्वेष्ट
गारादिव्यंजकत्वात् द्वितीयेत्तवाच्यपदवैयर्थ्यप्तादृशायामतिव्याप्ते नेचत्तचेष्टाः पतिः संकेतवान्वा
चकत्वंस्यवतदासम्यक्केनशक्षवैयर्थ्यत् २ संकेतितत्वमतर्भेदाज्जात्यादिर्जीत्यास्वका १ नन्वयंपिभा
गेनुपपन्नः जात्यादेरसंकेतितत्वात् प्रथमसंकेतनयतस्यव्यवहारादीनत्वोपहतिर्लितिहन्तियोगणायोग्य
त्वाविवनदोविनादितिमेवम् किंहिव्यक्तिषुसर्वासुसंकेतनग्रहोठ्यवहारादृनयस्यकस्यचित् ना
यः कृतत्वात् नानोव्यभिचारप्रसंगात् यत्नोगृहीतसंकेतनगोपिण्डस्यवहृदेशपिगोपदात्प्रतीतिः
प्रसक्ताः अगृहीतसंकेतेनवस्तुवत्वात् किंच नयत्रसंकेतग्रहस्तस्यापिप्रतीतिरितिव्यभिचारान्व्या
नोऽशक्यः अपिचव्यक्तिसंकेतपक्षेयाः शुक्लश्चलोडित्थइत्यादिशब्दानामर्थभेदानप्रतीति किंचा
वमानन्तव्यभिचारमहत्वयोगानुपपत्तिः तस्मादुपाधावेवसंकेतः सचद्विविधः स्वभावतोवस्तुधर्मिइ॥

का॰ प्र॰ ८

४

स्नानादिः वक्तुर्यद्बुद्ध्या सन्निवेशितो नामस्वरूपः तत्राद्यो द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति सिद्धोपि द्वेधा
पदार्थस्य स्वरूपतो विशेषाधानहेतुश्च प्रमाणप्रसवेन यावत्स्थिति सम्बन्धितेन व्यापितस्य सम्बन्धः कदाचि
दपेत्यपि न तु गोत्वादिरिति विशेषस्तत्र प्रमाणप्रसवो जातिः उक्तं हि वाक्यपदीयेन हि गोः स्वरूपेण नाप्यगौ गोत्वा
भिसम्बन्धात्तु गौरिति प्रपाद्यते गोः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गो
व्यवहारस्य विषयः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गोव्यवहारस्य विषय इति तथा च प्रमाणप्रसवत्वमस्य सिद्धमिति विशेषा
धानहेतुस्तु गुणः गोत्वादिना लब्धसत्ताकं द्रव्यं शुक्लत्वादिना विशिष्यते साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेश
त्वेन विवक्षितः क्रियारूपकैः स्नानादिपदैर्यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्षितेति शुष्यित क्रमरूपत्वा
त्सा क्रियेत्यभिधीयते इति वक्ता यद्बुद्ध्या सन्निवेशितस्तच्छब्दस्वरूपः डित्थादिशब्दानामर्थमवर्णप्रतीत्या
किञ्चित्प्रकाशितमन्त्यवर्णबुद्ध्या विशेषितो ग्राह्येन नानावर्णात्मकपदादिपदवद्बुद्ध्यां क्रमस्तु न स्फोटाख्ये
शब्दस्वरूपे डित्थादि द्विधर्मपायित्वेन वक्ता यद्बुद्ध्या कल्पित इति सत्तारूपयद्बुद्ध्यात्मकडित्थादिशब्दः
वर्णादीनामस्तु प्रत्येकं स्वलक्षणं बुद्ध्या निवेदितानां च तद्ग्राह्येयस्य तज्जातिप्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरिति तत्क
मस्त्वं च डित्थादीनां शब्दानां स्वरूपे डित्थादि द्विधर्मपायित्वेन पदार्थोपस्थितस्तु कल्पनया संकेत्यते उपा
ध्येन रूपेणानास्ति किं तु प्रतिभाजनतः प्रतीयत इति स्वतार्थमाह उपभाष्यविरुद्धं तत्र शब्दस्य वापायित्वेन
तेनव्यवस्थानात् डित्थादिशा

६

त्वात् डित्थादिनामधेयमिति प्रतीतेः एवं हि गोशुक्लचलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति
भाष्यकारः नन्वेवं परमाण्वादिशब्दानां जातिशब्दत्वस्याने गुणशब्दत्वं परमाण्वादीनां माणत्वशब्देन जा
तित्वादिनिवेशेन सत्त्वं जातिशब्दा एवैते वैशेषिकप्रक्रियानुसारेण तु तत्र गुणशब्दव्यवहारः ननु चन्द्रादिनिष्ठा
नां शुक्लादिगुणानां तद्गतत्वे दृष्टान्तादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षत्वात् ततः सिद्धो व्यक्तिभेदेन पा
दकदोषः समानं शक्तित्वेन गुणादीनां स्वरूपेण एकरूपाणामाश्रयभेदादेव श्वेतत्वनेवस्त्येकस्यैव शुक्लस्य
एकत्र भूयसा स्वरूपालंबनभेदात् अपरे तु हिमपयःशंखादिषु शुक्लादिगुणाः परमार्थतो भिन्ना एव पाकाद्यु
त्पन्नरूपेण स्थितास्तु स्वरूपमिति प्रतीतेः न चैवं प्रतीतिबाधकाभावात् न चोत्पादविनाशौ च समवायस्य प्र
तीयेते श्लिष्यत्वेन तत्तुल्यत्वात् तथा चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शुक्लत्वजातिः लाघवात्तु नैवा
सेकेतरत्वे पिण्डम् एवं शुभ्रत्वलादिष्वपि पाकजत्वादिकम् तथा नारत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्बालवृद्ध
युवादीति तद्डित्थादिशब्देष्वपि वृद्धगवादिशब्देष्वपि बालाद्यवस्थापरिणामनानापरिणामस्वरूपविरुद्धधर्माध्या
साद्भिन्नेषु डित्थादिके जातिः सैव च डित्थादिपदशक्यापकतालिंगीकरणेन्द्रियेण तेन बालवृद्धशुकादिषु वृद्ध
रितिष्वडिंगादिशब्देषु चप्रतिबिम्बमानेभिडित्था यथैवाभिडित्थादित्वमस्तीति व्याख्यातम् इत्यर्थेनाः
वाशब्देन च शब्दस्य स्थानविनिमयात् यद्वा सर्वेषां वाच्येषु सामान्यमस्तीत्यत्र तद्वाकारणं अथवाभा

का॰
प्र॰
५
१

ष्यकारमते डित्थादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मते विशब्दस्य स्थाने विनिमयात् यद्वा सर्वेष्वेव वाच्येषु सामा
न्यमस्तीत्युक्ततदाकृतात्पर्यं अथवा भाष्यकारमते डित्थादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मते विशब्दस्य नानात्वाद्यान
तिद्यज्ञानिरेव शक्यां गौः कात्रे तिन तात्पर्यम् तस्मात्सर्वशब्दानां ज्ञातिरेव संकेतितविषय इत्याहुः यथा
मते सज्ञाशब्दानां शब्द एवोपाधिः किन्तु तत्तोयमिमात्रप्रतीतिस्तेषां मते अस्मिन्मते च आकाशादिशब्दा
नां कथं जातौ संकेत इति चिंत्यं नैयायिकास्तु न व्यक्तिमात्रं न वा जातिमात्रे शक्यम् आद्ये आनन्त्याद्व्या
भिचाराच्च अन्यव्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसंगात् न च द्वितीयपक्षे व्यक्तिप्रतीतिः तस्माद्विशिष्ट एव संकेतिः न चानन्त्या
द्दशाव्यभिचारोवा गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतः ग्रहणसौक
र्यादित्यनिष्टं ते सामान्यलक्षणावानंत्यादिदोषाद्भावसत्त्वेशकालाद्यनुगमाभावान्नानुगतायामत
व्याहृतौ संकेतः इत्यादि सन्तानुप्रक्षेतानुपयोगात् अलं तत्र क्षतादर्शितानि ननु वाच्यलक्षणपदार्थैः श
क्तिविभागोऽनुपपन्नः मुख्यत्वेन प्रसिद्धस्य तद्वीयसाध्यभावादित्याह स मुख्योर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारो
स्याभिधोच्यते तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते सोऽतात्संकेतितपदार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः
कथमसौ तथेत्यत आह तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते अस्य शब्दस्य तत्रार्थे योऽभिधारूपो व्यापारः स
मुख्यो यतः उच्यतेऽस्मार्थः यद्वा अभिधाव्यवहारस्य नाभिधासमयाभावादित्यादौ दर्शितानामालक्षयति ना

त्रमुख्य इत्यादि तत्र यो व्यापारस्तोऽभिधेयेन्नुचतुः इत्यर्थः मुख्योऽनक्तोर्थेनैव वक्ष्यमाणा लक्षणाया लक्ष्यार्थ
प्रत्यस्यवतोपपन्नये यत्तमुख्यार्थबाधेतद्योग इत्यादिकारिकोपयुक्तनेवाबाध्यस्य सत्तानेतरे करोति समुख्य
इत्याह नास्तत्वावतरणं न दयुक्तं वा च्यार्थबाधेतद्योगे इत्यादिकारिकोपयुक्तनेवाबाध्यस्य सत्तानेतरे करोति
समुख्य इत्यादीति तस्त्वावतरणं न दयुक्तं वा मुख्यार्थबाधेतद्योगे इत्येवमेवतद्योपपन्नो न दर्थं सत्तानेतरे करणाप्र
गौरवेनानो विस्यात् वाचके निरूढलाक्षणिक लक्षयितुं लक्षणा लक्षयति मुख्यार्थबाधेतद्योगे रूढितो
ऽथ प्रयोजनात् अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया रूढिः प्रसिद्धिः प्रयोजनं व्यङ्ग्याद्यर्थप्रतिपाद
नरूपं क्रियाव्यापारः अत्रान्योऽर्थो यल्लक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणेलक्ष्यतेऽनेन प्रतिपाद्यते इत्यर्थोऽनेनान्याश्रा
यः मुख्यार्थबाधः शक्यसम्बन्धो रूढिप्रयोजनान्यतरश्चेति हेतुत्रयवचनेन व्यञ्जनायाः शक्तिमूलतो वातिव्या
प्तिवारणाय तद्योग इति लक्षणेऽपि प्रवेशनीयं योगस्य च देनतेविवक्षितं नमतेन मुख्यार्थसम्बन्धे व्यञ्जना
यामप्यतिव्याप्तिः मुख्येस्याप्यभिधारूपमुख्यार्थसम्बन्धेन प्रतिपादने सम्भवतीति तद्वारणायान्युक्तम्
न्यो मुख्यः यदिति गुणीभूतलक्षणक्रियामात्रपरामर्शितेन शक्यसम्बन्धेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणेति प्रा
चीनमतेनैतल्लक्षणेन हेतुः शक्यसम्बन्धो लक्षणेति तु परमार्थः प्रतिपत्तिहेतुर्हि हानिः ननु प्रतिपत्तिरेवा
यत्तु पदितस्य पदत इत्यर्थिकत्वया समन्वयपरत्वे तत्रप्रतिपत्तिरेव यत्तु यादित्यस्य पदत इत्यर्थिकत्वयासा

का॰ प्र॰ १०
10

स्वविषयपरत्वेनैव स्वव्याख्यानेन तदुक्तम् नाभिधासमयाभावाद्धेत्वभावान्न लक्षणा यत्र च मुख्यार्थबाधादि
त्रयं हेतुः इति व्याख्यानविरोधात्तन्नादिमस्वविषयस्वरूपेण लक्षणायाः सम्बन्धो हेतुरुच्यते नन्वप्रतिपादने चेल्लक्ष
णा न तर्हि शब्दधर्मः गंगादिशब्दानां तीरादिमिकमुपस्थाप्य विरामे तीराद्यर्थे नैव स्वसम्बन्धेन तीराद्यर्थप्र
तिपादनादित्यत आह आरोपितेति क्रियेति शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविषयताक्रियारोपितः सव्यापारः वा
च्यतोऽर्थनिष्ठ एवान्यार्थः तदेतदुक्तं सान्तरार्थनिष्ठ इति दृष्टान्तो यथा कर्मणि कुशल इत्यादौ अत्र दर्भग्रहणायो
ग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वं च सम्बन्धः एवमन्यत्राप्यूह्यम् तथा चैते लिङ्गादिजनपदशब्दा जनेत्वक श्रु
ह्वलिङ्गि द्वियप्रयोजनाद्यथा गंगायां घोष इत्यादौ अत्र हि गंगातीरे घोष इति शब्दान्नादृशपावनत्व
प्रतीयते यादृशी गंगायां घोष इति लाक्षणिकात् लक्षणा तावद्द्विविधा शुद्धा गौणी च तत्राद्या द्विविधा उपा
दानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेत्यपि प्रत्येकं सारोपाध्यवसाना चेति द्विविधा इति शुद्धभेदाश्चत्वारः गौणी तु
द्विविधा सारोपा साध्यवसाना चेति षड्विधं लक्षणायाः कारिकात्रयेण प्रतिपादयति स्वसिद्धये परा
क्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेश
सिद्धये पराक्षेपः परलक्षणं स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणमुपादानमित्यर्थः अतः काकेभ्यो दधि रक्षिता
नामित्यत्र अनन्तरीयभेदत्वेऽपि परार्थे स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः॥

स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं लक्षणलक्षणेत्यर्थः एताभ्यामुपाधिभ्यां शुद्धैव द्विविधेत्यनेन गौणस्यापीत्यर्थः
एते एवान्यत्राजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे इत्युच्येते ननु शुद्धैवेत्युपपन्नं गौण्या अपि तथात्वसम्भवात् तथाहि गौ
र्वाहीक इत्यादौ लक्षणलक्षणा स्फुटैव उपादानलक्षणा गावो वाहीका भयविषये गाव एते समानीय
न्तामित्यादाविति चेन्नैवं अत्रोपचारबीजसम्बन्धः सादृश्यस्य शक्यहेतित्वेन यथा कथं शक्यस्योपलक्षणा।
येनोपादानलक्षणा स्यात् अतएव कथं गौणी सादृश्यसम्बन्धप्रयुक्ताया लक्षणाया एव गौणीत्वात् तत्रोपा
दानलक्षणा यथा कुन्ताः प्रविशन्तीति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ अत्र कुन्तादयः स्वतोऽसम्भवत्प्रवेशाः स्वसि
द्धये स्वयोगिपुरुषाल्लक्षयन्तीति यथा वा काकेभ्यो दधि रक्षितामित्यादि सर्वस्य तथात्वं अन्ये तु जाति
पदार्थवादिन उपादानलक्षणामेतामुदाहरन्ति यथा गौरनुबन्ध्य इति श्रुतिक्रमायाः प्रतिपादितमनुबन्धनं गो
पदार्थस्य जातेर्मम कथं स्यादिति जात्यावच्छेदकतया कथंचित्त्वात् तयासिद्ध्यै व्यक्तिर्लक्ष्यते ननु व्या
क्तिरभिधयैव न तु लक्षणयेति चेन्न न ह्येको हि केवलाया एव वाभिधा जातिविशिष्टायां वा व्यक्तावानन्त्यव्यभि
चारोऽनेनाग्रहीतविशेषणन्यायेन ज्ञाताया वाभिधया व्यक्तिप्रतीतेरप्युपादेवसम्भवात् तदुक्तं विशेष्यं
नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति न चेत्तु दर्शनप्रयोजनसत्त्वे वान्तीयस्य लक्षणाहेतोरभावा
त् जातिव्यक्तिपदार्थवादिनो नैकान्तिको साङ्ख्यमिति न त्वाद्धि विचारः कथं तर्हि इमं ह्येतेव्यक्तिप्रतीतिः

का॰ प्र॰ ११ ॥

जात्याव्यक्तेराक्षेपात् व्यक्तिं विना तस्याश्चविनाभावात् यथा क्रियतामित्यत्र क्रियायाः कर्त्तुः कुर्वि
त्यत्र कर्मणः अपरे तु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति श्रुत्व्यार्थमादायैव न लक्षणास्तूपादानलक्षणेय
मित्याहुः तदसम्यक् शब्दाध्याहारेणान्ये श्रुतार्थापत्तेः अर्थाध्याहारेणान्ये दृष्टार्थापत्तेरेव रात्रिभोजनस्य
लभ्ये लक्षणानङ्गीकारात् न लक्षणलक्षणायांतु गंगायां घोष इत्यादौ अत्र तटादेर्घोषाद्यधिकरणत्वसि
द्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थं समर्पयन्ति स्वार्थं परित्यज्यन्तैवं ब्रूते उभयरूपा चेयं शुद्धा सा शुद्धा न तु गौ
णी उपचारेणामिश्रत्वाद्धि गौणीत्युच्यते उपचारश्च सादृश्यसम्बन्धेप्रवृत्तिः सादृश्यातिशयमहिम्ना भिन्नयो
र्भेदप्रतीतिः स्थगनेवा न चाक्रयोर्लक्षणसंवयः केचित्तु नराचत्वेन उपचारामिश्रत्वेन शुद्धायामिश्रातो।
भेदके उपादानलक्षणालक्षणयोरवैः लक्षणलक्षणायां हि स्वार्थपरित्यागरूपतटस्थत्वेनोपादानला
क्षणायां स्वार्थापरित्यागात् तटं किन्तु न तटस्थत्वेन स्वलक्षकसम्बन्ध्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदप्रतीतिः त
था हि गौर्वाहीको गौरयमित्यादौ भेदापि शक्यलक्ष्ययोर्भेदः प्रतीयते न तु गंगायां घोष इत्यादौ तत्र
भेदमात्रप्रतीतेरिति अन्ये तु गंगायां घोषः यष्टीः प्रवेशयेत्यनयोः परस्परभेदहेतुस्तटस्थत्वे गंगा
यामित्यत्र तत्स्वत्वात् यष्टीरित्यत्र तदभावादिति मन्यन्ते तदुभयमप्यसत् यत्र हि गंगादिपदैस्तीरा
द्यर्थप्रतिपादने गंगादिपदैस्तीराद्यर्थप्रतिपादने गंगादिनिष्ठपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितस्य

योजनमप्रत्ययः नन्वगंगायानादिप्रतीतिरेव बीजं ननु नीरस्यादिप्रतीतिरेव नीरेघोषश्चत्रापि चत्वमतीति प्रसे
मात् अथ गंगाशब्देन तटप्रतिपादने गंगासम्बन्धत्वस्य प्रतीयते नदेव नदीजामिति चेत् एवं हि गंगानदे घोष
इति मुख्यशब्दप्रयोगेपि तत्प्रतीतिः स्यात् पावनत्वादिप्रतीतिः नत्सेवं प्रतीतौ विशेषाभावात् अथवा ये जा
गच्छेके कथं गंगाशब्दादिभिः गंगात्वादिकं तीरे बोध्यते इति चेत् उच्यते शब्देन लक्ष्यार्थे प्रतिपादिते तत्र गु
णयोर्भेदो व्यंजनया प्रतिपादिते तदेतदुक्तम् तटादीनां गंगादिशब्दैः प्रतिपादने तत्वप्रतिपत्तौ प्रतिपिपा
दयिषितप्रयोजनसंप्रत्यय इति अत्र प्रतिपादनमिति सति समभ्यासप्रत्ययस्तानेनतर्थे बोध्यते न च व्यंजने बाधः
प्रतिबंधक इति काव्यविदां पंथाः वस्तुनि हि सारोपसाध्यवसानयोर्गौणाभेदप्रभेदावगमः सर्वथैवाभे
दप्रतीतिः फलमिति किं बहुना बादिनएव पावनत्वादिविशेषस्तटादौ प्रतीयेत यत्तु उपयोज्यति योगः
फलेनैनो इति नन्वेवं कथं गौणाः भेदाभेदप्रयोजनेन वल्पिति शुद्धभेदयोस्तु प्रयोजनेनानवृत्तमिति चेत् गौ
णात् तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात् शुद्धभेदयोस्तु मुख्यस्य प्रयोजनेनानरस्यापिभावात् ननु शुद्धायास्तभेदा
प्रत्ययस्याभावात् (ननु शुद्धायास्तभेदः) इति सलेपः गौणीभेदौ लक्षयन्नेव विभजते सारोपान्यान्तु या
श्लोकौ विषयीविषयस्तथा अन्यास्थ्याध्यवसानात् स्यात् गौणीसारोपाध्यवसानाभ्यामेवभिद्यते तद्रूपादानलक्षणाभ्या
मिति निबद्धार्थः विषयी आरोप्यमाणो गवादिः विषय आरोपस्य वाहीकादिश्च यत्र तथा अनपह्नु

त्वभेदो सामानाधिकरण्येनोक्तो शाह प्रतिपाद्यो सालक्षणा सारोपा विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्या
सस्यानारोपपदार्थत्वात् विषय्यन्तःकृतोन्यस्मिन्सा सा साध्यवसानिका विषयिणारोप्यमाणेनान्यस्मि
न्नारोपविषयेन्तःकृते निगीर्णे भेदेनानुपन्यस्यापि निश्शनियावत् विषयमात्रं यत्र निर्दिश्यते ननु विषयोपि सा
साध्यवसानाविषयिणा विषयतिरोभावसाध्याध्यवसानपदार्थत्वात् एतो भेदो शुद्धाभेदेपि भवत इति प्र
तिपादयन्नेव शुद्धाया गौण्याश्च लक्षणमाह भेदो विमौ स्वसादृश्यात्संबंधांतरतस्तथा गौणौ शुद्धौ च वि
ज्ञेयौ इमावारोपाध्यवसानरूपौ भेदौ तौ यदि सादृश्यसंबंधात्तदा गौणौ अथ संबंधांतरात्तदा शुद्धौ तत्रा
सादृश्याद्यथा गौर्वाहीक इति सारोपा गौरयमिति साध्यवसाना यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेनेदंतया
बोधस्थितो साधुतेपतमभेदोचितेन तथापीदं न सारोप्यविशेषणतया नडुदार्ढ्येणेदृष्टमनंतपव्वदस्तेनो
अनिश्चयरूपसंकाशावस्थयोनयथानेदं सायीन्दोर्बिंबमेतन्मसीदति इत्येतद्बिंबविशेषणतया कि
मियमतिशयोक्तिः किं वा पनदिति वक्तनिर्दिश्य बिंबमित्यारोपाद्रूपकमिति अत्र केचित् गोश
ब्दस्य मुख्यतो गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणायां तु गोशब्दार्थगतजाड्यमांद्यादि तथा भवतीति गोशब्दा
न जाड्यत्वेन रूपेण वाहीक उच्यते न च एकं अशक्यस्याशक्यत्वेनैव धर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् शक्यत्व
शक्यवृत्तित्वस्याभिन्नशब्द्यानधिकरणस्यतत्त्वात् अपरे तु न गवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते किंत

गवादिगतस्य जाड्यादिगुणस्याभिन्नतया वाहीकादिगतजाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्त इत्याहुः । तदयम
मत्र गौर्वाहीक इत्यादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः इदं च न स्वतन्त्रम् साधारणजाड्यमान्द्यादिलक्ष
णावच्छेदकतामापन्नवाहीकादिर्लक्ष्यत इति तेन तद्वाहीक इति वाक्यार्थो भवति तदुक्तमन्यत्र अ
भिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति लक्ष्यमाणगुणैरिति
लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तैर्योगः शक्यसम्बन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति अविनाभावश्च सम्बन्धमात्रमभि
मतं न व्याप्तिः मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ तदभावात् तद्दशाविशेषविशिष्टस्य तत्रापि सत्त्वादिति चेन्न नहि तेषा
देव व्यापकप्रतीतिरस्तु किं लक्षणया येन मुक्ते गौरनुबध्यते न त्वसम्बन्धान्तरं तस्मादेवोपायः यथा आयुर्घृतमिति सा
ध्यवसाना यथा आयुरेवेदमिति एवमादौ सादृश्यादन्यः कार्यकारणभावादिसम्बन्धस्तत्स्वे केऽप्या
रोपाध्यवसाने अत्र गौणभेदे सारोपभेदोऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः साध्यवसाने सर्वथैवाभेदावगमः प्रयोजनं
शुद्धभेदे सारोपे त्वेव लक्षणेन कार्यकारित्वादेः साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यकारित्वादेः प्रतीतिः
फलं तद्भेदप्रयोजनाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तं क्वचित्प्रयोजनं विनोपचारः यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः क्वा
चित्स्वाभिप्रायात् यथा राजकीयः पुरुषो राजा क्वचिदवयवावयविभावादीयकर्मशालिना यथा
कर्मधारयेऽग्रहस्त इत्यत्रावयवे अग्रमात्रे हस्तोपचारः क्वचित्तदीयकर्मशालिना यथा अतक्षा तक्षा ला

लक्षणा तेन षड्विधा उपादानलक्षणादिरूपभेदाभ्यां सह इति प्रयोजनाभ्यां भेदे सम्भवत्यपि नैते विभा-
जकत्वेनोक्ताः किन्तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः अत एव च पश्चाद् व्यंग्येन रहितत्वादिना तत्कृतो
भेदं दर्शयिष्यति अन्यथा पुनरुक्तिप्रसंगात् एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निर्व्यूढे यत् षड्विधेति रू-
ढिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानेषु भेदैः षड्भिरुपाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्यामिति ष-
ड्विधेति चेदीदृशव्याख्यानेन तत्तु द्वैवं षड्विधा सारोपा साध्यवसानानीति एवं तु शब्दयोजना लोचनविजृम्भिता
नादनादेयम् एवमारोपाधिरूढं तत्प्रकारचतुष्कं प्रतिपाद्य व्यंजनकृतं प्रकारद्वयमाह व्यंग्येन रहिता तु
रूढौ सहिता तु प्रयोजने लक्षणानुवर्तते ननु प्रयोजनस्थले कथं व्यंग्यराहित्यनियम इति चेत् प्रयोज-
नस्य व्यंजनमात्रगम्यत्वात् तदिदमुक्तं प्रयोजने हि व्यंजनैकमात्रगम्यत्वात् (व्यापारगम्यमेवेति) यत्तु न तु
लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यंजनयेत्यत आह प्रयोजने हीति तत्र किं का-
रणात्तदज्ञानविजृम्भितं अत्र व्यंजनस्यानन्यलभ्यत्वात् तत्प्रकरणेन च व्यंजनानापराक्षि-
येति स्वरूपेणैव प्रतिपादनत्वात् तच्च गूढमगूढं वा तदिति व्यंग्यं लक्षणाभेदप्रयोजकमारोपादिना य-
थाभिधेयेन तथा तत्प्रयोजकं व्यंग्यमपीति चशब्दस्यार्थः वाशब्दः समुच्चये काव्यभावनापरिपक्वबु-
द्धिसहृदयः तन्मात्रवेद्यं गूढम् तदितरवेद्यमगूढम् तत्र गूढं यथा मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रि-
मप्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं ब-

दनातनोनरुणिमोद्गमोमोदते अत्रविकासः शुभ्रधर्मः स्मितेऽनुपपन्नइतिअस्तंतेनलक्षयताविकासि
तपदेनलोकोत्तररमणीयतातिशयोऽभिव्यज्यते सचगूढः एवंवशितसमुल्लसितापालसंस्थानमूलिते
हसमोदतेशब्दः आशुतोन्हलसितनानीकविषयसंचविनोऽद्गमन्वयाभानानिषेवितनानिलक्षयद्धिशु
क्तानुरागिनसकलवशीकारितानुरागातिशयालिंगनयोग्यत्वरमणीयत्वस्फुरणीयतातिरस्कानिव
ज्यते यथावाममम वकोरीणेऽस्तिंसलिलनयनिहृदभितिमदिमाहिमाशेर्वैतकवलयनिवकम्पहृदशः
तमोवैरस्यानिस्पृगायतिवचः किंचवचनंकद्रूकाणीकरध्वनिमधुरिमाणमितिरुपति अत्रक्रियापदानामा
न्तिकविक्रायतनारीलिंब्यणानि अगूढंयथा श्रीपतिवधानद्रूश्चपिभवंतान्भित्ताविदग्ध्यवनितानाम
तपदिशतिपदेनानायासेनशीतादानमभिव्यज्यते तथासहृदयासहृदययोरपि अभिधेयवस्तुप्रकाशते।
तथासहृदयासहृदययोरपि तदेवमाकथितानाविधा तस्माद्विधावेद्यमागूढमगूढाचेति एवंलक्षणेनिरू
पितयालालिनिणाकेलक्षयति तद्गूलीविनिणाकः स्पष्टाचकश्चितिस्तत्र स्पृः शब्दश्चानुपचज्यते तद्गूल
सलक्षणाया आश्रयः अर्थव्यंजक शब्दलक्षणायव्यंजनानिरूपणीयास्ताववदेधाशब्दनिष्ठार्थनिष्ठाच।
तत्रोन्याशब्दलक्षणेनुपपत्केनप्रविवेचनीतमाद्याहिविधाअभिधामूलालक्षणामूलाच अत्राद्यया
भिधायाः मायमाद्यपत्तोभिनाश्चतत्रमूलाभयमनिरूपयितुमुचिनानतथाव्यक्त प्रसिद्धनालक्षणायाम

क्ततत्वाश्चतत्स्यलाभमेवप्रयोजनंनिरूपयति तत्रव्यंजनात्मकः तत्रलाक्षणिकशब्देव्यापारोव्यंग्यप्र
काशनैकफलः तत्रलक्षणादितेरेवतत्प्रतीतेः किंतयेत्यतआह यस्यप्रतीतिमाधातुंलक्षणासमुपा।
स्यते फलेशब्दैकगम्येत्रव्यंजनान्नापराक्रिया। यस्यपावनत्वादेःफलस्यप्रतीतयेलक्षणाश्रयशब्दप्रयो
गः तत्फलंतस्मिन्शब्दैकगम्येनत्वप्रमाणान्तरगम्ये व्याप्तिःस्मृत्यादेरनपेक्षणात् नचतत्रशब्दस्यव्यंजनां
विनाध्वन्योव्यापारः तथाहि नाभिधासमयाभावात् पावनत्वादौफलेसंकेतग्रहाभावादभिधाहिसंके
तग्रहसहायैवार्थबोधजननेनस्वरूपमतीतिविद्यते हेत्वभावान्नलक्षणा मुख्यार्थबाधस्तद्योगोरूढिप्रय
योजनान्यतरत्स्यादितित्रयंलक्षणाहेतुः तदभावमेवोपपादयति लक्ष्यंनमुख्यंनाप्यत्रबाधायोगःफ
लेननोनप्रयोजनमेतस्मिन्नचशब्दस्खलद्गतिः यथागंगाशब्दस्यतीरंमुख्योर्थः तत्रबाधः तीरेचसब
धः तीरस्यचलक्षणायोपस्थापनेमुख्यशब्देनप्रतिपादयितुमशक्यस्यपावनत्वादेःप्रतीतिश्चप्रयोज
नमितिगंगाशब्देनतीरंलक्ष्यते तद्वद्यदितटमपिमुख्यंस्यात्तत्रबाधःस्यात् प्रयोजनस्यचगंगादिगत
पावनत्वादिविशेषस्यतटेनसम्बन्धःस्यात् लक्षणायांप्रयोजनप्रतिपादनस्यप्रयोजनान्तरसम्भवात् त
दागंगाशब्दःप्रयोजनंलक्षयेत् नचैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः नचकेवलमुख्यार्थबाधादीनामभावमा
त्रेकिंतुतेषामपवादोपिनेत्याह नशब्दःस्खलद्गतिरिति मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्यबाधेनस्खलद्

त्वेपवनादिनांगाग्राह्यत्वदासिवप्रयोजनप्रयोजनेनप्रयोजनेप्रतिपादयितुमसमर्थ इत्यादिहेतौवाध्यादि
कमनपेक्षत्वसिद्धेर्हेतुत्वः समर्थ इति पाठेत्ववाध्यादिविषयमपदैवेतिदोषः नन्वस्ति प्रयोजनेलक्षणप्रयो।
जनानरमितिवैयाग्र्याद्युदिभूयात्र चाह एवमप्यनवस्थायायामल्पलतितिकांविणी सूत्रलेप्रकृतार्थ
प्रतीतिः ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव लक्ष्यतामिति किं प्रयोजनप्रयोजनेनैवं प्रयोजनस्यापिलक्षकप्रवेशा
लक्षणाप्रयोजनेनास्तीतिवाच्यं गंगातटेघोष इत्यतोऽधिकार्थस्य पावनत्वादिविशिष्टस्य प्रतीतेरेव प्र
योजनत्वादित्यत आह प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयेन युज्यते ज्ञत इत्याकांक्षायामाह ज्ञानस्य वि
विषयोः ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ननु विषयफलयोर्भेदः स्तव्याश्रकः फलत्वं हि जन्यमतेजन्यप्रती
तिविषयत्वं वा आद्ये पावनत्वादौ तदभावः तज्ज्ञाने च विषयाद्दृश्य एव अतः प्रत्यक्षादेर्नीलादिविषयफ।
लेतु प्रकटतासंवित्तिर्वेति हासविरोधः प्रकटताज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तज्जन्यत्वाभावात् न च जन्यत्वाप्रसाधा
रणमेकं साधनमस्तीति अत्रक्रमः ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयोऽर्थः ज्ञानादन्यस्तथा फलमपि तस्मा
हतेभिन्नं कारणस्य वकार्यस्यापि भिन्नकालत्वनियमात् शौर्यादेस्तु कवित्फलमौपचारिकं दृष्टेन
नथाच लक्षणमाणमेव यदि शेषज्ञानेन तदा प्रयोजनेन सह स्याद्वितिर्थः नतु लक्ष्यप्रतीतेनैव त्वप्रतीतिफलं
किंतु शाकसमं वधत्वं फलत्वगाणायाः न त्वन्यं किंचिह्मणमितिनचाङ्गः अन्वयाद्युपपत्त्यालक्षणाप्रसंगेनो

का॰ प्र॰ १५

15

यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयीकरोतीति न नन्वयानुपपत्त्यालक्षणाप्रसक्तेर्नी यावदन्वयोपपादकं ताव
देवविषयीकरोति विषयीकुर्यात् नन्वयानुपपत्त्याकल्प्यमानापि मानुदृश्यमपि शेषं विषयीकरोति य
थानायोपशमायोपादीयमानेशोत्वमपि जनयतीति तेवमच मेस्याद्दिसंनिधिमात्रेणैव शेषजनकत्वेला
लक्षणायास्त्वनुपपत्तिप्रसक्तिर्न तत्येति वैषम्यात् यद्येवं यथाकृतेपि चाक्षोदासेन ज्ञानस्य विषयान्तिरि
क्तं फलमात्रं वाविवक्षितं तेयगतेवा आद्यप्रकृतेप्यलिंगोत्वाभिप्रतीतिः अतः प्रयोजनज्ञानपूर्वव्या
भिचारः तेन द्विगोत्वाभिमतो ग्रमात्रजन्यते न तु तत्कृतं किंचिदिति तस्मादन्वेन फलयोस्तत्प्रतीतिः
फलप्रतीतेर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वस्य समीचीनमेवेति विजनाभिसिद्धिर्विनाकृतानार्थ्यप्रमि
ति तदवोधविजृम्भितं न द्वितेन तत्त्वेनाप्यथाकृतेनापिज्ञानेनस्य विषयान्यफलकत्वव्याप्यत्वप्र
तिपाद्यते किंतु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्तत्वव्याप्यत्वेन यथा चशौर्यादेर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वेत
त्प्रयोजनत्वं न स्यादित्यष्टदोषाः नवकाशवयं तु ब्रूमः विशिष्टलक्षणे न दोषः भवेद्यदि विशिष्टत्वेलक्षणा
वच्छेदकरूपं प्रतीतेस्सम्भवेत् नत्वेव पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तत्प्रमाणान्तरागोचरत्वात् तत्रत
स्याभावात् यदुक्तं वाच्योगः फलेन तत्रोऽस्तीति प्रपावनत्वादिः सामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्षणावच्छेदका
मत्त्वं तस्य प्रतीतत्वादिति च न द्विरूपावनत्वादिविशेषानप्रतीयतेनेति किं बहुना गौर्वाहीक इत्यत्र गवाभिन्न

तदस्यलक्षणेनासार्वत्रिकत्वयानुपपत्तिः उपसंहरति विशिष्टलक्षणानैवम् एवमुक्तप्रत्यया कथं तर्हि ना-
नार्थप्रतीतिरित्यत आह विशेषास्मृतलक्षणे न नटादावलिनेत्वस्मिन्नपावननादयो विशेषाः प्रतीतिवि-
षयाः स्युः नैव प्रसिद्धातिरिक्तव्यापारगम्या एव सर्वव्यापारव्यञ्जनत्वं न मादिशब्दवाच्यो वच्यमेषितुं वः
कथमन्यथा विशेषप्रतिपत्तिरिति एवं लक्षणास्थलव्यञ्जकत्वमुक्तं अभिधास्थलमाह अनेकार्थस्य
शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनं अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयो-
गादिना नियन्त्रिते सति अवाच्यार्थधीहेतुर्व्यापारो ऽञ्जनं व्यञ्जनमित्यर्थः अनेकार्थोनेकार्थाभिधान-
शक्तः अर्थभेदेन शब्दभेद इति नये तु अर्थानेकाभिधानशक्तशब्दसदृशः तद्भेदश्चमविषयो वा वाचक-
त्वमभिधा अवाच्यार्थस्त्वनभिधाव्यापाराविषयः नियन्त्रणं नियमनं एकतरमात्रस्मरणानुकूलत्वम्
यदाहुः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः इति एतेन नियमनमेवार्थेन स्मिन्नेवार्थे वक्तृतात्प-
र्यमिति तात्पर्यज्ञानबोधप्रलापः संयोगादयो नानादिपदस्याप्तविप्रयोगादि यदुक्तमभियुक्तैः संयोगो वि-
प्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः सामर्थ्यमौचिती देशः का-
लो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थगुणविशेषः सा-
स्वरूपः तेनाभिधानियमेन यथा सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र शङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याच्युते-
भिधानियम्यते अत्र हरिपदस्य तत्संयोगाभावात् विप्रयोगस्तादृशसम्बन्धनाशः तेन यथा अशङ्खचक्र

का॰
प्र॰
१६
16

हरिरुच्यते ध्येयस्य भगिनि योगिनि सर्वकर्त्तानसाहचर्यं सहचरत्ता तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामलक्ष्मणावि
ति रामलक्ष्मणस्य साहचर्येण दाशरथ्योर्विरोधः सहानवस्थानवध्यघातकभावस्तेन यथा छायातपावि
ति कोतिरिक्ता चौशब्दस्तेपि छायातपस्यातपाभावविरोधिनोः कयोश्चिद्रूपमायोग्या रामार्जुनगतिस्तयोः
ति सूत्रे रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्त्तवीर्ययोः अर्थः प्रयोजनं तेन यथा स्थाणुं भज भवच्छिदे इत्यत्र भवच्छेद
न प्रयोजनेन वशात्स्थाणुशब्दस्य रुद्रे । प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता तेन यथा सर्वं जानाति देव इत्यत्र देव
शब्दस्य राज्ञि यत्तु युष्मदर्थे व्याख्यानस्य अपि प्रक्रते राज्ञादावियतः किं वा सोस्त्वो यराज्ञादाविस्यर्थः संबो
धनैकवचनयुष्मदर्थेनात् संयोगातिरिक्तसंबन्धेन यद्व्यपदेश्यत्वव्याहृतो धर्मः तेन यथा कुपितो मकरध्वज इत्यत्र मक
रध्वजसमुद्रान्यो व्याहृतेन समवायसम्बन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दः कामे यन्तु लिंगं चिह्नमिति तन्मको
पस्य कामं विहायान्यस्याभावात् असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् सशंखचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिः असंगतश्च शब्द
स्यान्यस्य सन्निधिः नियमार्थकशब्देन सामानाधिकरण्येनातो भवति किं दरस्मादावप्रसंगः नच शंख
चक्रो हरिरित्यत्रातिप्रसंगः शंखचक्रशब्दसामानाधिकरण्याभावात् यद्वा दूरे शंखचक्रे इति संयो
गोदाहरणे तात्पर्यम् तेन यथा देवस्य त्रिपुरारातेरित्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्यात् देवश
ब्दस्य शम्भुरूपेऽप्रसिद्धेन देवशब्दार्थस्य राज्ञः त्रिपुरारातित्वाभावात् शम्भौ शक्तिनियमने इति नित्यत्व
के देवतान्तरे देवशक्तिभेदाभावादुदाहरणसामंजस्याद्युपपत्तेः सामर्थ्यं कारणत्वं तेन यथा मधुना

हरिस्तु चानेधं सत्यमतियोगिपूर्वकत्वात् साहचर्यं सहचरत्वात् तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामलक्ष्मण
साहचर्येणादाशरथ्यो विरोधः सहानवस्थानं वध्यघातकभावश्च तेन यथा छायातपाविति कांतिविद्या
वैशक्तेपि छायापदस्यातपाभावे विरोधिनोः कयोश्चिदुपमायां रामार्जुनगतिस्तयोर्विलग्रामार्जुनप
दयोर्भावकार्त्तवीर्ययोरर्थः प्रयोजनं तेन यथा स्थाणुं भज भवच्छिदे इत्यत्र भवच्छेदनप्रयोजनवशात्
स्थाणुशब्दस्य हरेः प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थत्वं तेन यथा सर्वं जानाति देव इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि यत्तु श्रा
स्मरद्वेष्याख्यानस्याप्रसिद्धत्वेनाज्ञातावित्यर्थः सेवाभ्यासे वद्रुमदर्शनात् संयोगादिति किं संबंधेन पर्यप
त्वमाह लिङ्गो धर्मः तेन यथा कुपितो मकरध्वज इत्यत्र मकरध्वजशब्दस्य कामाख्यार्थे तेन समवायसम्बन्धवता
कोपेन मकरध्वजशब्दः कामे यत्नेल्लिङ्गो विद्धमिति तत्र कोपस्य कामे विद्धत्वाभावात् असाधारणधर्मस्य
विद्धत्वात् सशंखचक्र इत्यत्रानित्याप्यप्रसंगाश्च शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः नियमार्थकशब्दान्तस्य सामानाधि
करण्येन यतो भव किं दश्नादात्यसंगः शंखचक्रशब्दसामानाधिकरण्याभावात् यद्वा हरौ शंखचक्रे इ
ति संयोगोदाहरणेनानर्थक्यम् तेन यथा देवस्य त्रिपुरारातेरित्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्यात् दे
वशब्दस्य शम्भुरूपे अपर्यवसानं देवशब्दार्थस्य राज्ञः त्रिपुरारातित्वाभावात् यत्र देवत्वं तत्र स्यात् तथाभावात् शा
म्भौ शक्तिनियमनं इति तन्मधुरकं देवत्वं तत्र देवशक्तिभेदाभावादुदाहरणासामञ्जस्यानुपपत्तेः सामर्थ्यं

का॰ प्र॰ ९

17

कारणान्तंतेनयथामधुनामत्तकोकिलइत्यत्रमधुशब्दस्यवसन्ते प्रत्ययःमधुशब्दार्थस्यकोकिलमादा
नासामर्थ्यात् औचितीग्रहणा नयायथा पातुवोदयितामुखमित्यत्रानुकूलितस्यमनोरथसाधनौ।
चित्येनमुखशब्दस्यसाम्मुख्येनतुपापादौयद्यप्यत्रापिसामर्थ्यसम्भवत्येव तथापिमधुनेनात्रलत्तीव
येवतोहयाभावेणो चित्तेमात्रत्वानादेवशक्तिनियमनमसंकीर्णमिति देशेनयथाभात्यत्रपर
मेश्वरइतिइत्यत्रात्रेति राजधानीरूपाद्देशात्परमेश्वरशब्दस्यराजनि कालेनयथा चित्रभानुर्विभा
तीत्यत्रचित्रभानुपदस्यदिवादिवाकरेरजन्यामाग्नुप्रतीतो व्यक्तिलिंगंतस्मादि नयाययथामित्रं
भातीति अत्रनपुंसकरूपाल्लिंगान्मित्रपदस्यसुहृदि मित्रोभातीत्यत्रमित्रशब्दस्यपुंलिंगात्सूर्येस्वरस्य
दात्वादिः वेदेवाक्यस्यानार्थप्रतीतिकृद्दृश्यते यथाइन्द्रशत्रोवर्धस्वेति अत्रइन्द्रशत्रोरित्यस्यान्तोदात्तत्वे
इन्द्रस्यशातनमितेतिषष्ठीतत्पुरुषव्याख्यानादिन्द्रस्यशातनकर्मत्वंलभ्यतेपूर्वपदादौदात्तत्वेइन्द्रः शातयिताय
स्येति बहुव्रीहिलाभादिन्द्रस्यशातनकर्तृत्वंलभ्यते काव्येतुनैवंबाहुल्यम् उक्तानुदात्तादिरूपस्वरेणा
द्धिकाव्येर्थेविशेषावगमोलोकेभेदाप्रसंगात् अतएवदोषेषस्वलावप्रसंगंवक्ष्यति काव्यमार्गेनस्वरो
गण्यतइत्यादि ननुदृष्टेमसीदेत्यादौस्वरेणाप्यबोधनेप्रकाश्यते नचार्थविशेषाभिधानियम्यतेनैव
सालान्तरेणैवकाकुस्थलत्वनानानार्थाभिधानियमनंकिंतुपदार्थस्यैवव्यञ्जनम् यद्वास्वरशब्देनो

सान्नादित्रयं विवक्षितं यतः काव्ये स्वरस्याभिधानियामकत्वं नास्त्येवेति अर्थौचित्याद्भवेनेति विशेषणमिति
मेवं तथा कस्तु हृद्धंक्रहारः हि: पंकजवैरिणीनाथा विद्गुशरीनूरीति न्यायेनाभिधानियमनस्य काव्येपि दर्शनात्
त स्वरादयश्चमादित्रहणायेनाभिधानियामकदेशौगटहितेन अन्ये वाक्यः तभूताः अभिनयस्य सान्नादिवार्थो
कारादिग्रहणिकाहस्तादिक्रियानयायथा एतद्दमेनंख्यानिआरश्यदिमेनेदिमफियेनदि पद्दमेमावा
र्थीणद्दमेनेदिदिग्रेदेदि अर्थविकसितमुकुलिताभिनयविशेषविशेषितस्तनहिमेन नस्तनस्पर्शनमुकु
लितत्वाद्यर्थविशेषाभिधानियमोन एवंशेषपादत्रयेपि अपदेशा अभिमतनिर्देशः तेनयथाश्चतः।
मदेतनुमामर्थोनीतपवाईतित्तयमिति अत्रापदेशनश्चदेशाहस्ताभिधावक्कीति नियमोन श्चंथेमयो
गादिनार्थानत्राभिधावकत्वेनिवारितेपि यद्दते काव्यशाहेन क्वचिदर्थान्तरस्य प्रतिपादनेन तत्रनादिनाश
हस्त्यव्यापारः नियमनानमस्याः नापिलक्षणाया मुख्यार्थबाधादिविरहात् किंतु जनेव्यञ्जनव्यापारः यथा
भद्रात्मनोदुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य यस्यानुपप्लवगतेः परवारणस्य।
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोभूत् अत्र प्रकरणेन भद्रात्मनश्चमादिपदानां राज्ञि नद्रत्वयोगस्य वाच्ये
सार्वञ्जनैवप्रतीतिः नन्वत्र उपमानोपमेयभावकल्पनाविरहात् कथं श्लेषेनाभेदप्रियोस कृतस्य गोचरणा।
मित्याद्यर्थे श्लेषवतङनोस्याभेदः अर्थः श्लेषश्च उभयत्र शाकि

रेव न व्यंजनेति चेत् तिङ्च्यते यत्रोभयोरर्थयोस्तात्पर्यसंबंधः यत्रैकस्मिन्नेव न तत्र सामग्रीमहिम्नात् द्विती
का० प्र० १८ यार्थप्रतीतिरस्माभिर्व्यंजनेति एवं व्यंजनां निरूप्य तदाश्रयं लक्षयति तद्युक्तो व्यंजकः शब्दः व्यंजनमिति एतद्
तेनार्थगम्यात् तद्युक्तेन व्यंजनेन परामृश्यते तेन व्यापारेण युक्तो व्यंजकः संपद्यते तथा व्यंजनयुक्तो जनकः स्यादत
देतदुक्तं व्यंजनयुक्तो व्यंजनयुक्तः ननु कस्यालेख्यस्य व्यंजकत्वे कथं शब्दार्थयुगलरूपस्य काव्यस्य ध्वनि
18 त्वस्मात् इत्यत आह यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथा अर्थोऽपि व्यंजकस्तत्र सहकारितया मतः स इति शब्दः तथा व्यंज
कः इति श्रीगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो द्वितीयउल्लासः २ एवं शब्दे
निरूपिते तयोक्तातेन शब्दव्यंजनायां निरूपितायां प्रसंगेनार्थव्यंजनी निरूपणीया तत्रैतदाशंक्ये तथा हि
निरूपणे वसरोयमर्थनिरूपणस्य किंवाच्यधर्मित्वात् निरूपिते तद्रूपो व्यंजनापि सुनिरूपा भवति तदुक्ता
त्वमनारभ्याह एवं व्यंजनानिरूपणमिति तदेवाशंकामपनिरेद्धुमुक्तमस्मारयति अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां
अर्थावाच्यलक्ष्यव्यंग्याः अर्थस्य सन्निकृष्टत्वस्येति तेषामित्येतेनेन योगणत्त यावाचकादयः शब्दाः परामृश्य
तेशिष्यावधानाय प्रतिजानीते अर्थव्यंजकतोच्यते तेन तु सर्वेषामित्यादिनार्थस्यैवमर्थानां व्यंजकता प्रोक्तैव तत्
दन्याकीदृशीत्याकांक्षायामाह वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः प्रस्तावदेशकालादे
वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषां योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा बोधव्यः प्रतिपादनीयो जनः अन्यधी

१८

क्षितत्वएवर्थत्वात् अतोनवाच्यानाभेदः काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिर्विकारः वाच्यवाक्यार्थयोः सन्निधिनो
न्यसन्निधिः वाक्यवाच्यान्यसन्निधिः अतोनद्वंद्वएकवद्भावेनपुंसकत्वप्रसंगः प्रस्तावः प्रकरणं वैशिष्ट्यं वेल
नाएव तथ्यवक्त्रादीयप्रत्येकमतिसम्बध्यते अन्यार्थोवाच्यलक्ष्यातिरिक्तः व्यक्तिर्व्यंजनाकरणं तुल्यत्वेनार्थ
स्यत्रिविधत्वात् तेनापिकस्यचिद्देवप्रतिभाजुषामित्येतेननवनवोन्मेषशालिनीप्रज्ञाप्रतिभायावासने
न्तश्चेतेतस्यासत्तामेववक्तृवैशिष्ट्यादिसत्तेपित्र्यगणप्रतीतीतिरितिप्रतिपादितं अतएववैयाकरणानामनन्त
ध्यारसप्रतीतिः तथाचोक्तं सवासनानांनाट्यादौरसस्यानुभवोभवेत् निर्वासनास्तुरंगान्तर्वेश्मकुड्याश्म
सन्निभाः यथाक्रममुदाहरणानि अइपिहुलंजलकुंभंघेत्तूणसमागदह्मिसहितुरियंसमसेअसलि
लणीसासणीसहावीसमामिखणम् अत्रवक्त्रीकामिनेनसाउश्रीलनरूपवैशिष्ट्यंविजानतोचौर्यरत
गोपनंव्यक्तीभवति ओण्णिदंदोव्वल्लंचिंताअलसत्तणंसणीससियं महमंदभाइणीएकेरंसहितुहवअहह
पविहवई अत्रदूतीप्रतिपाद्या तस्याश्चनायकोपभोगचेष्टायावैशिष्ट्येनकामुकोपभोगोव्यज्यते अत्रानर्देय
मुनिष्ठादिमध्यत्रवाच्यत्तमितितन्नस्वहशशुमिट्टनादिलक्ष्यं केचित् तद्वाच्यान्मुख्येलक्षितोयोनिरूपितात्वा
यस्यावाक्यार्थत्वात् तथाभूतांदृष्ट्वानृपसदसिपांचालतनयांवनेव्याधैःसार्धंसुचिरमुषितंवल्कलधरैः
विराटस्यावासेस्थितमनुचितारंभनिभृतंगुरुः खेदंखिन्नेमयिभजतिनाद्यापिकुरुषु अत्रखेदोमास्त्येषो

का॰
प्र॰
१५
19

अत्रेदं मयि भजति नन्वाद्यापि कृतक्षितिकाकुवैशिष्ट्यात् मयि न योग्यं कृतवत्तु न योग्यं मात्सर्यमिति व्या-
ख्याने नन्वेवं केवलाकाकुव्यङ्ग्येन वाक्यस्य सिद्धिः शोभनं न तु तिष्ठति किं पत्तेनेथा वा परागनया व्यङ्ग्यस्य गुणीभूता-
मतो न धर्म्येण काकुरिति चेत् न तस्मै व्यङ्ग्यस्य कायप्रकर्षपर्यवसमनया वाच्यस्यैव न देशनात् तदेतदुक्तं न केवलाका-
ङ्क्षा सिद्धागमयत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यपेक्षमकामिति न चात्रापि काकाक्षिप्तमव्यङ्ग्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेनाके
थमात् न नेयतिवेत् अत्र नेति मम काकाक्षिप्ता वाक्याक्षिप्तप्रतीतिनिर्व्यवसानात् या काकुं विना वाक्यार्थबोधपर्यवनो-
पपद्यते न चात्र बालिमस्य गुणीभावापत्त्या मम श्रामिकौरवशतं समरे न कोपादित्यादौ भीमसेनादौ नाट्येशवकु-
रि तदेतदुक्तं प्रश्नमात्रेणाकाकुविश्रान्तेरिति अन्येऽत्र कृतपरिभजतीति न च काकुः किमर्थः नतः प्रश्नरूपाः
किमर्थं एवादिमनितिनस्यैव गुणीभावो न्याय्यः नन्वेकाकमेणापि काकाक्षिप्तस्य गुणीभवतः अत एव गुणी-
भूतविभागे काकाक्षिप्तमित्युदाहृतं शोभालिमपदस्य योगादिति तात्पर्यमाहुः तत्र ग्रामतरुणमित्यत्र वञ्जुलनिशिम-
यदि हि प्राणोसिद्धनन्ता पद्धिसत्यपदैतेषु अकेशलाणां माहिहो वाक्यमनेकपदं तेनाचतचेष्टानीयस्तान्मा-
वाक्यवैशिष्ट्यात् सत्यं तो कपोलपतिविशिखितापशपत्नतैहृष्टिः रम्यादृशी बलितायानन्तस्यासेन्यादृशी-
त्यादौ प्रक्रमकाम्यकृतैनवेतित्व्यज्यते तद्देशो यस्मरसकवलेश्वरीशोभातिशायी कृतो कथं कवितत्वमेण-
विभ्रमो न मेदायः किं वेतस्मिन्नुरातस्यस्तदस्तास्निवेतवीतवाक्यपर्यामं गदृत्वेति पञ्चविधमिमाकाव्यमसमये-
निरूप्यते ग्रामावरतयाऽऽलोचाभावादीनि लक्षणस्थानानि विशेषणानि विवेचनीयानि न तु चलोभाभावः स्था-

कलिनाकारकोपाप्रमेनोभूः अत्र नर्मदोहेत्वद्रूपस्यानद्विशेषणीभूतत्वानेकेनादिद्रूपस्य वाश्यपस्यपक्षोक्त
विशेषणवैशिष्ट्यानन्तरतांशेऽपविशेनिरूप्यते लोहेऽमाणहलमाणाशाह्री आमासेगगस्मिन्नप्रलास्मिन्नयण
मेत्तेजरमश्रयेलेरणवादोरवीसामा अन्यस्तनिर्विः सन्निहितोत्यः जेनात्रपवैशिनोप्रतिप्रवर्तितेवाक्येश
तिक्कनप्ररूपवद्रूपस्यान्यस्यसन्निधेः वैशिष्ट्यात् सन्निहितोवत्तसेध्यासे केन समयव्यज्यते सगारमसागामि
दितत्वापिवोप्यजपदरमनेण पञ्चमेप्रकितिविविहिस्मिनासहिमजेतेहकरणाज अत्रपकरणस्यमल्लाव
सात्रभिमारसनेचिन्तरूपवैशिष्ट्याडुपपतिंप्रतिभिसनेनयोगमितिव्यज्यते अन्यत्ररूपेक्रतसमावचाय
क्रूधमत्रास्मिकोरमिसाध्यः नाहंहिहरेयप्रमितसमर्थाप्रमीदतायेविनोजलिवः अत्रदेशास्याति
विविक्तायद्रूपवैशिष्ट्यादिसन्निहितान्यस्त्योऽप्रक्कनकाप्रकोशप्राभिः प्रेहयइतिप्रियसखोः प्रतिव्यज्य
ते अरूअनपरवमोपियकिंमणामितुहमेदभायणी अहहेयजपवासंवस्रसवस्रमिवस्रमस्यमेयस्तुण
सकरणांजे अत्रायपदयतिपायमयुमसयवैशिष्ट्याहनकरवस्याविशेषमहिनादिदानीयदिव्रजसि
तदाप्रहेनजीवामि नवनूनजानामितिं इत्यादियमनजुरक्षयाव्यज्यतेयादिग्रहणात्स्वशालीनादो तत्र
वेष्टयथावावोपानिभितेयमपितयासौदेयमाये प्रियापाहामारुजगपरस्परसमासनकसमासोदितस
प्रावीनपतः भिरोशुकमथः स्तिमवेललोचनेवाचं क्वचित्विवानिनपसरणसकोचितदानेते यथादृष्टुग।

का॰प्र॰
प॰
२१
२०

समासेंगादिवैचित्र्याद्वैशिष्ट्यान्यक्वकामुकविषय आकृतविशेषो ध्वन्यते तत्र प्रथमायेन स्पष्टकमालिंगनं स्य
रोसुकेयुगमानीतमित्यनेन नरदमागाकेदिति अथः ल्पिमेचलेलोचनेवाचस्तप्रनिवावितिं संकोचितेदानेतु
त्यनेनयावितो खिकमालिंगनेकरोमीतिव्यज्यते यदि खेक त्वथाहरणे भेदांतराणिपिसेतीतितत्वेवादाहरणा
नरेसम्भवन्ति तथापि निःसंदेहमुन्यत्तथेमामावमवनयागतः पुनरुदाह्रियेनेवक्तवोद्धव्यादीनामेकमेवा
नवेजकत्वेयथा अथापटूणामिसेजयथर्थअहेदिहअपलोपद्विमापादिहअअरतिअथअमवस्थप्रमहरणासजह
सि तत्वर्थमात्रव्यंजकत्वेशब्दार्थयुगकाव्यस्यव्यंजकत्वेन सिद्धमित्यत आह शब्दप्रमाणवेद्योर्थो व्यनक्त्यर्थो
न्तरं यतः अर्थस्य व्यंजकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता इति श्रीमहामहोपाध्यायगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदी
पे अर्थव्यंजकतानिर्णयस्तृतीय उल्लासः ३ एवं काव्यलक्षणविभागे च विधाय लक्षणपदार्थेषु विवेचनीये
षु विशेष्यपदार्थौ शब्दार्थौ विचारितौ इदानीं दोषगुणालंकाराणां निरूपणावसरे तत्र काव्यभेदस्य ध्वन्यादे
र्भेदनानात्वं तथापि ध्वन्यादेर्भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयावगमो भवति तथा विशेषनिष्ठत्वा
त् यथा श्रुतिकटुत्वंदयो ध्वनिविशेषे शृंगारादिध्वनौ हेयौ रौद्रादिरसध्वनौ चित्रभेदे वोहेयएव माधुर्या
दिगुणाः शृंगारादावनुगुणत्वेनोपादेया एव वीररसध्वनौ त्वनुपादेया एव रौद्ररसध्वनौ नत्वनुपादेया एव अलंका
रा पियमकादीरसादिध्वनावनुपादेयाः चित्रभेदेतूपादेया एव तथापि दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यवि

२१

शेषप्रभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रसङ्गादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया यास्त्वनुस्मृतास्तत्रैकेण काव्यभेदत्रयभेदा निरूप
णीयस्तत्र प्रथमं ध्वनिभेदस्तत्रनावद्ध निर्देश्यः अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च तत्र यद्यपि अभिधा
याश्रयत्वात् न तु लक्षणाको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः तथापि लक्षणामूलत्वेन तया
भासि निरूपणानन्तरं न कीर्त्यते एव प्राह हि केचन सुगुणादायत्त्वालोकदाहृत्याये न वा प्रथममाद्यस्तु हि प्रविभ
भजते । तत्राविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यो भवेद्धन्यो अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतं वाच्यः वाच्यं नाम
दिधर्मीणां धर्माणां अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयाण विषयतया न पेक्षितो यत्र सः तत्र प्रथमो विवक्षितवा
च्यमात्रस्य नायं विभागः किन्तु तद्विशेषध्वनेः न तु शब्दानां तथावगमः तथापि यत्तदोरेकार्थत्वात्तत्र ध्वनाविति
तत्कथाश्रयस्य ध्वन्यभेदयत् शब्दार्थोऽपि ध्वनिरेव लक्ष्यते अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूल इदं बीजं प्रथमाश्रयस
तिसम्भवति अविवक्षितं च वाच्यं स्यादन्वयानुपपत्तेः सा च वाच्यस्यानुपयुक्तत्वेन उपयोगिनि रूपान्तरे तान्यथा
द्वाभ्यां न एव वाच्यरूपायोगे तत्र द्वा अनुपयुक्तमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषणाद्यपकत्वमात्राद्वा तत्रोभयत्रा
पि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि लक्षितत्वाद्वक्त्रेकसंक्रमितमात्रत्वेन परिणामितं वाच्योऽप्यर्थो रूपान्तरेण ल
क्ष्यतऽस्त्यर्थः द्वितीयेन वाच्यमत्यन्तं तिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टम् तत्रार्थान्तरसंक्रमितं पुन
रुक्तेः यथा ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअएहिं घेप्पंति रइकिरणाणुग्गहिआइं होंति कमलाइं क

का॰प्र॰
प॰टी॰
२१
21

मलाइं अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्तेन लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः विशेषानाधायकत्वमात्राया
ख्या त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत् अत्र वच्मीत्य
नुपयुक्तार्थे अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः अत उपदेशं लक्षयन् तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः एवं त्वामस्मी
ति पदेऽप्यनुपयुक्तार्थे स्वार्थो व्यनक्ति एवं युष्मदर्थस्य वचनकर्मताशङ्केः वच्मीत्युत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थलब्धे
स्तत्त्वप्रत्ययात् अतस्ताभ्यां स्नेहयोगाद् देशनामित्यनयोर्लक्ष्ययोः संक्रमितौ तथा आत्मीयामित्याद्येवमेव सर्वेष्वप्युदाहरणा
दनुपयुक्तेनात्मीयशब्देन स्वमाणैकविशिष्टेन लक्ष्यमाणेन स्वाच्ये संक्रमिते अस्मत्तत्त्वमसमर्थवाच्यार्थस्य ग्रहणा
द्धिंसायोगादिव श्रमी स्वत्वमपुरुषः अनेन निरस्तेन यथा न पक्षनेव कुक्कुरपत्रं किं नुच्यते मज्जता प्रस्थिता भवता परे
विदर्थी दृशमेव सदा सखे विलसितमात्मनः शारदाशनम् अत्रापकारादिष्वन्वयायोगे रूपकत्वादिपदैः स्वा
र्थविपरीतेन लक्ष्येन न च तत्र वाच्यस्य कथञ्चिदन्वययोगः तथैव मपकारेऽपि क्रियामाणे प्रियमेवोच्यते
इति मायुक्तत्वेन नदेवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा अथ च प्रभेदो न विशेषितलक्षणायाः किन्त्वा
त्रापि यथा मेघाः स्नम्देदकरोमलायास्मिन्नवगल्भप्रतिक्रान्तलवाचः प्रियो विज्ञायायथ रमायनात्माः प
यो विनाय प्रतिषेधमेव अत्र प्राविणेनेन सोत्कण्ठनिरन्तराणांगम् नैवान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ध्वनि
तिप्रकरणायाम्यतेः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यपदमुपसर्जनीभूतनम् अथ भेदो भिद्यामन्ये लक्षणमाधान्यसति इत्युच्यः पद्यत

२१

कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यंग्यो ऽलक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः स्त्वीवदाहरणाय प्राश्रित्याल्लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य पूर्वमुद्देशः क्रमे
क्यात् द्वितीयस्यापवाशङ्कादालोत् विभावादयपदव्यमः किन्तु रसादीनाम् निष्पत्तौ इत्युक्ते विभावादिरसप्रतो
त्योः क्रमसत्त्वेऽपि लक्ष्यत इति क्रमस्यालक्ष्यत्वं शतपत्रभेदवदित्यर्थः रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः भिन्नो
रसाद्यलंकारात् देवेकार्यतया स्थितः अक्रमः अलक्ष्यक्रमः नत्वक्रमेऽभाव एव रसभावयः परामर्शः आदिग्रहणात्
भावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानि नन्वाभासवक्रमस्य शान्त्यादयः किन्तूक्ताः नित्यत्वव्यवस्थापरिक्रिया
न निरतिशयस्य वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यस्यानन्दभावात् आभासत्वेऽपि तिर्यगादिषयिकरणत्वाविरुद्धम् भिन्न इति
यत्र प्रधाने रसादिस्तत्र ध्वनिः यत्र त्वप्रधानं तत्र रसवदलंकार इति भावात् कारणान्यथ कार्याणि सहकारी
णि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारि
णः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः अस्येति समन्वयः कारणानि प्रमदादीनि उद्यानादीनि कार
काद्दीपकरूपाणि कार्याणि स्वेदस्तम्भोद्धर्षो रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सा
त्त्विकमताः वैमनोवृद्धिशरीरारम्भरूपाणि कटाक्षभुजक्षेपादीनि सहकारीणि तेषु जनितेषु कार्याणि एवा
दीनि विभावा आलम्बनोद्दीपनरूपाः चेत्यर्थः यद्यप्युद्दीपकस्य स्थायित्वेन कारणत्वे किं तत्र गीतो
स्मितौ घटकत्वाधायकरूपमुद्दीपकत्वे न तथापि तद्दीपितोऽप्रजातप्राय एवेति उद्दीपकेऽपि कारणत्वाप

का॰
प्र॰ टी॰
२२

22

वारणेन तत्रापि विभावव्यवहारः विभावादिभिस्ताच विभावनादिव्यापारयोगात् तद्यथा वासनारूपतया
स्थितान् रत्यादीन् स्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादाङ्कुरप्रयोगस्थतां नयन्तीति ते विभावाः अनुभावयन्ति वा
ह्यानि समनुभावाः पोषकतया विशेषेणाभितः कायस्थितं रयन्ति विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तीति वाव्य
भिचारिणः व्यक्तः स व्यक्तस्सूचणोति पर्यायः साच विशेषणात्स्थाय व्यक्तिविशिष्टपदस्थायी रसः एवं च रसस्या।
कारित्ववचनेन विभावादिभिकान्तोणस्थायिनः स्थायिनो जनानाम् विभावादिकार्यत्वेनैव ग्रहणं तत्राहि मि।
भूतस्य कार्यत्वानवच्छेदकत्वाद्व्यानीलघटत्ववत् तस्मात्स्थायीन रसः किन्तु विभावादिहेतुकं फलं वै हेतुववा
अन्यथानकार्यं इत्यादिग्रन्थविरोधादितोऽप्यलपिन मात्रमनादेयमनेति य स्थायिनिकारणादीनि सन्तीत्यत्रा
तीयैरित्यर्थः स्थायीविरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरतिरस्कृतप्रवाहो भावः यदुक्तं विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातु।
मक्षमाः आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावस्थायिपदास्पदम् न चैव स्वकपोलकल्पनामूढकारस्य उक्तं हि।
भूयोग विभावानुभावव्यभिचारिभावाद्रसनिष्पत्तिरिति पतद्विवृणुते भट्टलोल्लटप्रभृतयः स्थायिनेवे
भावेनोल्लायोत्पादकरूपाद नुभावेन ग्रस्यगमकभावस्वरूपाद्व्यभिचारिणापोष्यपोषकभावस्वरूपात्स्योगो
त्संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः रघिष्ठेत्यर्थः रथ्यादिललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी
रित्यादिकजनितः पदानादिभिरुद्दीपनविभावैः रुद्दीपितश्च अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपणादिभिः प्रतीतः

तस्यायमर्थः नव भोगपक्षेपि देशावकाशः भोगस्यालौकिकत्वात् तथापि स्वनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठैरपि विभा
वादिभिः कथमन्येन भोक्तव्योऽतिप्रसङ्गादिति चेदुच्यते शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः अभिधा भावकत्वं भो
जकत्वं तत्राभिधायां निरन्तरस्मात् स्वार्थनिष्ठत्वेन हि यथाभावकत्वं साधारणीकरणम् तेन हि व्यापारेणाभिधा
दयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते साधारणीकरणं चैतदेव यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनो
पस्थितिः स्थाय्यनुभावादीनां च सम्बन्धिविशेषानभिव्यक्तत्वमेव अनन्तरं व्यापारद्वयेनापि एवं काव्ये।
नात्रैव द्वितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाद्गुण्येन तथाकृत एव स्थायी भु
ज्यते भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशानन्दसंविद्रूपानन्यायमत्रालाभविश्रान्तितत्त्वरूपो लौकिकेस्व
नुभवविलक्षणः सत्त्वरजस्तमसोऽद्रेकक्रमान्तःखदुःखमोहात्मकाश्चयप्तोऽद्रेकश्च तत्तारतम्यभेदाद्यावस्थान
मिति सांख्यसिद्धान्तानुसारेण विभज्यते तदपि न सम्यक् एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् भु
क्तेर्ज्ञानातिरेकस्यानभ्युपगमाच्चित्तत्वेन निष्पत्तिसमानत्वाभिधायां व्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात् आचार्याभिन
वगुप्तपादास्तु स्थायिनो विभावादिभिः समं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात्सम्बन्धाद्विभावादीनामेव व्यापारस्य
संयोगात् मिलनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः तथाहि लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेः।

का॰
१॰ प॰
२३
23

देरज्यमाने अभ्यासेन पाटवं कुर्वादिति प्रहृतिरङ्गतां सामाजिकानां स्वच्छतयान्तस्थितो रत्यादिस्थायी काव्ये
नाट्ये च गुणालङ्कारयोगात् वक्तृविधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादि
शब्दव्यपदेश्ययोग्यपदस्थाविशिष्टैः तैरेव कारणादिभिर्व्यज्यते नन्वेवं येषां पूर्वं रत्यादिर्नैव जातं तेषां तद्वासना
विरहेण किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्येव कः सन्देहः अत एव शृङ्गारिकाणां भवशृङ्गारस्य निर्विघ्नस्वभावानामे-
व शान्तस्याभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते किंच अपरा स्वाभाविकी वासना सहकारिणी यावना शृङ्गारिणाम-
पि मीमांसकवैयाकरणानां न रसाभिव्यक्तिः तदुक्तं वासनाचेन्न हेतुः स्यात्तस्यान्मीमांसकादिष्विति ननु ता-
थाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिः उच्यते ममैवैते शोभैरेवैते तटस्थस्यैव
न इति सम्बन्धविशेषस्वीकारनियमस्य चाज्ञानान्नैषां साधारण्येन प्रतीतिः साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वसम्ब-
न्धितया प्रतीतिः किन्तु सम्बन्धिविशेषाविषयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीतिः यद्वा स्वकस्यैवेत्यवधारणं विनाप्रक-
स्यैवेत्येव प्रीतेः अत एवोक्तं ममैवैत इति न परमानध्यवसायादिति तथा च स्वीयपरत्वासंसर्गाग्रहात् स्वीय-
त्वसंसर्गग्रहप्रयोजनं संपद्यते एवं च वाक्यार्थबोधे सम्बन्धिविषयत्वानुभावोऽपि न विरुध्यते संसर्गबोधे सम्ब-
न्धीन विषयः किन्तु पदार्थस्मरणमेवेत्यनुभवविरोधाद्विचारासहत्वाच्चानुपादेयं नन्वेवं विभावादीनां साधा-

योग्यः कृतः अभिचारिभिरुत्कटादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः। नटे तु तद्रूपतानुसन्धानवशा
दारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति। तदेतदपेशलम्। सामाजिके तु तदभावेन चमत्कारविरोधा
त्। न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः। ग्राहकत्वेनापि तदापत्तेः। लौकिकशृङ्गारादिदर्शनेनापि चमत्कारप्रसङ्गा
त्। न चात्मभावादिज्ञानबलाधानम् आरोपस्तथा न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यं कदनस्वत्वादौ वैपरी
त्यदर्शनात्। अन्यथैवोपपत्तेस्तादृशकल्पनाभावाच्च। श्रीशङ्कुकस्तु स्थायिनो विभावादिभिरनुमेयानु
मापकाभावरूपसम्बन्धाद्रसनिष्पत्तिरित्यर्थः। तथाहि विज्ञायते नियमविषयार्थी सम्यग्बुद्धिः। यथा
राम एवायमयमेव राम इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदके द्वयोरन्तरावतीर्णे बाधात्तु मिथ्यार्थीः। यथोत्त
रकालिविजृम्भरामोऽयमिति वाथ रामोऽयमिति विरुद्धोभयकोटिकावलम्बी संशयः। यथा रामोऽयं न वेति। सदृशोभ
यविषयार्थीः सादृश्यधीः। यथा रामसदृशोऽयमिति। ताभ्यो लोकप्रसिद्धाभ्यो विलक्षणया तया चित्रतुरगोऽय
मितिवद्रामोऽयमिति बुद्ध्या प्रथममुपलभ्यमानो नटो विषयीक्रियते। तेन तत्र स्वशाविद्यमानमपि विभावादित्रयं लि
ङ्गमवगम्यते। ततः पूर्वमेव रामसाक्षात्कारायाविर्भावे गुरुशिक्षाभ्यासात् स्वकृतानुप्रयासाभ्यासेन नटेन सेयं समाकृ
ष्टस्वधारसञ्ज्ञटासम्भरटकर्णशिलालिकादर्पणः। मनोरथः श्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनयोः।

का॰
प्र॰ प॰
२५
28/25

गोचरं गतेनेति दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च अविरलविलोलजलदकालसमुपगतश्चाय
म्‌ इत्यादौ काव्यानुसन्धानबलादालम्बनोद्दीपनव्यञ्जनतदनुगुणस्य रामाद्यादौ दर्शनीयस्य विभाव-
नव्यञ्जनीयस्यात्मकएतद्देशज्ञकालस्य प्रकाशेन च प्रकाशनम्‌ अथैतैः कृत्रिमत्वेनानलिङ्गितैरपि कृत्रिमते
नाटानानस्थायी रत्यादिरनुमीयते सैवानुमितिः सचमत्काररूपा चर्वणा अत एव सा विपरीक्रियमाणस्था-
यी रस इत्युच्यते चर्वणा च सामाजिकानामिति तेषु च रस इति व्यवहारः ननु साक्षात्कारस्यैव चमत्कारो न त्वा-
नुमित्यादेरपि अन्यथा स्वादावनुनीयमानेऽपि रसस्यास्वादः स्यात्‌ वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेन तस्या-
यिनो मनागनुमेयवैलक्षण्यात्‌ तथापि स्थायिनो नटे समाहाथावतारेऽनुमितिरेव कथं स्यात्‌ इति चेन्न प्रभाव-
निश्चयाभाववृगाहिनित्वया सम्भाव्यमानत्वात्‌ एतदप्यहृदयग्राह्यं यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारं प्रमा-
णं त्वनुमित्यादेरपि लोकप्रसिद्धमेव तद्यथान्यथा कल्पने मानाभावः स्तवस्यानर्थैवयोजनसम्भवात्‌ महाना-
यकस्य न तावन्नटगतत्वेन न वा रामगतत्वेनानुमीयते न च धीनेन सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते अव्यापत्वेधरु
ऊढदोषात्‌ अन्यगतेनास्मदेषां चमत्काराभावाच्च अन्तःसिद्धस्यैव व्यञ्जनाश्चेरसम्भवासिद्धत्वात्‌ सर्वेषामेवा-
भिव्यक्तिप्रसङ्गः अतस्माद्विभावादिभिः संयोगात्‌ भोज्यभोजकत्वाख्यसम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिः '' क्रिगिति

रणं च विना तत्वभावात् तदस्तु साधारण्यं स्थायिनोऽस्तु तत् कथं स्यात् तस्य नर्त्तं तदात्मनिष्ठत्वात् यद्यपि साधारण्येऽपि।
तस्य न रसप्रतीतिविरोधस्तस्य व्यापितदेशे सहृदयमेवादेनस्यात् स एव लौकिकतादृशस्वीकारकारणमिति
उच्यते उपायानो विभावादीनां शुक्लरूपसाधारण्यबलाद्रसानुभवकाले स्थायिनो हि शेषनिसत्वलक्षण-
याः परिमितप्रमातृतायाविगलनं ज्ञानं तद्देशेनोल्लिखितो वेद्यान्तरसम्पर्कशून्योऽपरिमितो भावो यस्ते-
न प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारिणा प्रमात्रा विशेषसम्बन्धाग्रहरूपेण साधारण्येन स्थायी चर्व्यते ननु
चर्वणाविशिष्टः स्थायी रस उच्यते चर्वणायाश्च स्थायी विषयीक्रियते ननु स्वप्रकाशात्मकज्ञानत्वेन रसस्य स्वप्र-
स्फूर्तिरिति चेन्न स्वप्रकाशज्ञाने यः स्वाकारवदभिन्नस्यात्मनो विषयीकरणात् अभिव्यक्तिविशिष्टरत्यादिः स्थायी।
चर्व्यमाणतैकप्राणतया चर्वणनाशे विनष्टो रस इति प्रतीतिविश्रान्तौ विभावादिजीवितावधिस्तेनानित्यश्चर्व-
णः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीनमिवालिङ्गन् अन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्ब्रह्मास्वाद-
मिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रस इत्युच्यते नन्वेवं स्थायिविभावादिसमू-
हालम्बनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम् उक्तं न शक्यम् विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गान्न
चरपदावित्ति समूहालम्बनत्वमिति चेन्न पानकरसन्यायेन चर्व्वणात् यथा पानके कर्पूराद्यंशेनापार्थक्ये

नात्रभूयते तयायापि विभावाद्यंशः ननु विभावादीनां पृथक् सर्वो न्वयव्यतिरेकात्तत्कार्यः पृथग्रसः किं नोच्यत इ
का० तिचेत् न विभावादिपरामर्शान्वयव्यतिरेकात्तत्कार्यः पृथग्रसः किं नोच्यत इति चेत् न विभावादिपरामर्शस्य
प्र० पं० कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्तकारणमेव न च तयोर्नाशस्य कार्यनाशकत्वादृष्टा हि त्वादीनां तथात्वानभ्युपग
२४ मात् चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखोदिन्नायो भविष्यतीति चेन्न नहि तत्र स्पर्शाभावेन सुखविनाशो नेष्येन तद
25 भावे कारणाभावात्कार्यं न त्पाद्यते उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत् विरोधिगुणान्तरात् अथा
पि तथास्त्विति चेन्न रसस्य वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यतया ज्ञानान्तरादेस्तत्कालेभावात् नन्वेवं दोषोऽज्ञाव
पि समान इति चेन्न समानः अलौकिकत्वेन तथा दोषासंस्पर्शात् किं च चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः न च काव्यानुपा
स्थाप्यो विभावादिविशिष्टहेतुः न हि स्वज्ञाप्य इति चेन्न विभावादिपरामर्शं विना तत्सिद्धेरभावात् न चैवं केवलमा
मर्शो निष्पादिका ज्ञापिका च रसे भवति किं च स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषये हि ज्ञाप्यत्वं व्यते अतएव स्वप्रकाशत
येप्यात्मघटादिज्ञानेन च घटादिज्ञाप्यत्वं व्यवह्रियते न चात्र तथा स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयत्वमेव तन्न ज्ञाप्यत्वं नन्वति
शेषः किंतु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः कारकज्ञापकाभ्याम् अन्यो हि न तु लौकिकेन प्रसिद्ध इति चेत् अलौकिक
सिद्धेर्भूषणमेतन्न तु दूषणं कथं तर्हि विभावादिभिर्निष्पन्नो रस इति रसस्यादिव्यवहारश्चेत् अयत्नावश्यव

एतस्मात्तद्योगस्तूपचारात् द्वितीयोपि गुणालङ्कारायसंभिन्नरसादिविषया लौकिकी प्रमितिः यस्त्वपरिपक्व
योगिनां शुद्धानपदवाच्यानां जगद्भेदविषयकानन्दशालिविज्ञानम् यस्त्वपरिपक्वयोगिनो शुक्लपदवाच्यानां वाऽस्य
थ्येसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं संवेदनं तेभ्यो गुणालङ्कारयुक्तरसादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं
तेद्भावरस्येति मन्तव्यम् न केवलसमनन्तत्वाद्दृष्टाप्यारसः किन्तु तोपि यतस्तद्ग्राहकेन निर्विकल्पकम् विभावा
दिपरामर्शे निर्विकल्पजनना योगत्वात् नापि साभिन्नसविकल्पकं वर्ण्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य त
स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् वर्णनादशायां ज्ञानान्तराभावात् स्वाभिन्नसविकल्पकव्यवधानेन साध्यत्वसि
द्धमेव ननु निर्विकल्पकस्वाभिन्नसविकल्पकयोरस्य तत्र विषयताभावो परविषयत्वपर्यवसन्नः तथा चैकवि
षयत्वाभावे अपरविषयत्वप्रसक्त्यरित्युभयविषयताभावे तेभयभविषयत्वप्रसङ्गात् इति चेत् न एवं ह्युभयरू
पत्वमापद्यमाने स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपलक्षणीयकोटिशालितया लोकोत्तरचमत्काररसैवगमयते
न पुनर्विरोधमिति अथ विभावादयो निर्गीताः किमिति व्यञ्जकत्वेन निर्दिष्टाः एकैकस्य व्यञ्जकत्वे व्यभिचारो
न् अथैकस्तावदसङ्ग्रह्यादोपात् तत्राप्यस्य वरसव्यक्तिरिति व्यभिचार इति चेन्न व्याघ्रादयो हि विभावाः भया
नकस्येव रौद्राद्भुतवीराणां अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः चिन्तादयो व्यभिचारिणः

का॰
प्र॰ टी॰
२९
26

शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति न्यूनाङ्ग्याख्येयानियमात् नन्वेवं मिलितस्यैव व्यञ्जकत्वे एकैक-
परिस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यात् न ह्येतेषां सा यथा वियद्दलितमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां
श्रीः धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे इत्यादौ कामिनीगतताया रतेरालम्बनो-
द्दीपनविभावमात्रस्योपस्थितौ एवं परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः
क्रियासु कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः इत्यादावङ्ग-
मालिन्याद्यनुभावमात्रस्योक्तौ दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्य-
रुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतं मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहो
प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि इत्यादावौत्सुक्यादिविशेषणविशिष्टानामुत्सुकलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसा-
दानां व्यभिचारिमात्राणाम् यद्यप्यत्र प्रेयसी आलम्बनविभावोऽप्यस्ति तथापि रत्यनुकूलत्वमवर्त्तेपानि
देशादेनास्तिकल्प्यन्त इत्येवम् एषां विभावादीनामसाधारण्येनान्यद्व्यापकत्वेनाप्यागूपि मिलि-
तानामेव व्यञ्जकत्वात् नन्वेषां वेदमाधारण्ये किमन्यद्व्यपेक्षणेन एकैकव्यभिचारेण हि त्रयाणा-
मनेकस्य साधारण्यमेव कथं तदाहुः स्थायीविशेषयोग्यविभावाद्यपेक्षकत्वमिति वक्ष्यते एकैकव्यभि।

वारेण हि त्वयोपादानस्य यत्साधारण्यमेव कथ्यते तद्धि स्थायीविशेषो योग्यभावविभावाद्यपेक्षत्वमिति वेद्य
ते एकैकव्यभिचारान्मिलितानामप्यनेकत्वेस्थितेः साधारण्येनापीतरद्द्वयस्याक्षिप्यते किं च रसस्यावि-
भावादिसमूहावलम्बनरूपत्वात् एकैकस्मात् साधारणादपि व्यक्तिभावान्मिलितानामेवव्यञ्जकत्वे सा-
ते साधारणेनापीतरद्द्वयमाक्षिप्यते तस्ततो मिलितेभ्यस्तदभिव्यक्तिरिति केचिदाहुरेकपदं शृङ्गारो रसः
केचिच्छृङ्गारादेशोन्यादितन्निरासाय रसभेदानाह शृङ्गारहास्यकरुणवीररौद्रभयानकाः बीभत्साद्भु-
तसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः शान्तस्य रोमाञ्चाविवद्देहेन नभिनयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभि-
यानमान अष्टावित्युक्तं यज्ञानाट्येनावदष्टौ रसाः प्रत्तकाव्येपि तावन्त इत्यर्थः ननु रसः स्वत्वात्मका-
इति प्रतिपादितं तत्कथं दुःखमयः करुणादिरिति चेन्न लोके तथात्वेपि काव्यादौ पार्यन्तिकालौकि-
कसुखोदयात् अन्यथा प्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः शृङ्गारादीनां लक्षणवर्ण्यादिप्रकृतिकं तत्र मनो-
नुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः तत्प्रकृतिको रसः शृङ्गारः स च द्वेधा सम्भोगो विप्रलम्भश्च तत्र अनु-
कूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदान्वितः स च परस्परालोक-
नालिङ्गनादिभेदादपरिगण्य इत्येक एव गण्यते भाविता यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति नाधिगच्छति

का°
प्र° का°
११
27

त्वभीष्टे विप्रलम्भस्तदुच्यते सच संभोगपूर्वस्तदन्यस्तत्रान्त्योभिलाषहेतुक उच्यते अभिलाषपदेन त।
द्धेतोरनायिसंभोगभावस्य लक्षणात् आद्यस्तु कश्चिदीर्ष्याप्रणयेन वा मानरूपः सेर्ष्याहेतुक उच्यते ई।
र्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात् कश्चित्तु कार्यवशाद्देशान्तरस्थितेः सप्रवासहेतुः कोभिधीयते उप
यमानोपस्थमानावपि प्रवासो स्वसानङ्गताविप्रलम्भप्रयोजकाविति नात्याप्तिः प्रवासस्थानशापहेतुकता
नलक्षणात्वाकव्यविस्मापात्‌ सच शापहेतुक इति सर्वाङ्गीयते कश्चिदुत्कण्ठितयातिरिक्ताङ्कुरलज्जा।
वितः कारणात्‌ सपवविरहहेतुक उच्यते करुणश्चाङ्गरसामेवान्तर्भावः तत्र सम्भोगो नायिकार
बन्नायिकारब्धस्त्रक्रमेणोदाहरणानि स्मृत्वैवासरहृदे विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्या
जमुपागतस्य सविरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्‌ विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं ल
ज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता विलोकयति लज्जासमानकम्पकं तद्गत्यादि विनेव
कञ्चुलिकया येमम नोदारिणो लसीमित्याभयापि निषिध्यत मे उद्दीपिका सेस्त्वं परप्रायोपायास्ति नवि
ष्टसास्मिन्नसवीनेयोत्सवानन्दितानि यानत्वं न केरलीकवदनोपन्यासमालोजनं वीटिकावसनस्र
क्रिः विप्रलम्भेष्वभिलाषोदाहरणं यथा प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृ

ग्रोनिसर्गस्तु उराचेष्टा भवेदुर्मशियासेन करणस्य रात्यकरणव्यापारो रोधो त्वणादाशंसापरिकल्पि।
तास्वपि भवत्सानन्दस्तान्द्रालयः प्रमाणेन्ह्रः सएव प्रकृष्टः प्रणयः सएव परिवर्त्यातिशयेन रञ्जनत्सोग
गः रुष्याद्वेत्रकोयथा सापत्नः प्रथमेपराधसमये सख्योपदेशाविनानोजानाति सुविभ्रमाङ्कः बलनाव
क्रोक्तिसंसूचनम् स्वेच्छं रञ्जुकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेवरोदितिलुठल्लो।
लालकैरस्रुभिः सख्येनोपदेशाः सख्योपदेशाः भविष्यत्प्रवासहेतुकोयथा प्रस्थानेवलये
ल्कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रंगतं धृत्यानक्षणमासितंव्यवसितंचित्तेनगन्तुंपुरः यातुंनिश्चलचेतसि
प्रियतमेसर्वेसमंप्रस्थितागन्तव्येसतिजीवितप्रियसुहृत्सार्थः किमुत्सृज्यते भूतप्रवासहेतुर्यथा
किंयदस्तु भवेद्दुःस्वत्वरायांकृतिवापल्लवसंवयाभवेद्युः कियतीवसमन्ताद्भिरसुज्ञानोपरितापोपहे
यतेयेकृशा ... सख्याः प्रवासेननायकंप्रतीपयुक्तिः भवत्तहेतुकोयथा समेवाकिंमन्देपरितियोम
कतिपयैरेवप्रियेवासरैरायामोवधमीदृहेहपरितः प्रास्थानिकसङ्कलम् एवंवादितिवल्लभेदर्शित
यानिश्वस्यपाणौकृतो माङ्कल्यकलशोविलोचनपयोधाराभिरापूरितः शापहेतुकोयथा नामा
लिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैः शिलायामात्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुम् अस्रैस्तावन्मु

का॰
प्र॰ टी॰
२८
28

द्रुरूपविनैर्दृष्टिराल्लप्यते माकुरङ्गस्मिन्नपि न सहते सङ्गः मंनौकृतान्तः ॥ आनिर्वेत्तिप्पेक्ष्या विषयप्रवाविर
हहोत्को यथा ॥ अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक्सुहृद्यो मां नेच्छति नागतः स हहहा कोयं
विधेः प्रक्रमः ॥ इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितास्वान्ता निशान्तान्तरे बाला वृत्तविवर्तनाव्यतिकरा वेना
प्नोति निद्रां निशि ॥ एषा विरहोत्कण्ठितेत्यभिलाषहेतुकादेभिद्यते ॥ अथ व्रीडादिभिश्चेतो विकासो हा
स उच्यते स च हास्यैव कृतस्तेन हास्यप्रकृतिको हास्यः यथा ॥ आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मन्त्राम्भसां
प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे तारस्वरं प्रहितथूत्कमदात्प्रहारं हा हा हतोहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥ अत्र ता
डमानो विष्णुशर्मा तत्कर्तृकरुदितेनैव विभावो रसाश्रयः स एव तदाश्रयमनुभावः चापलादिर्व्यभिचारीति
इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्यं शोकशब्दभाक् आदिग्रहणादनिष्टाप्तेः शोकः प्रकृतिकः करुणो
यथा हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषो धिक्प्राणान्पतितोशनिर्हुतवहस्तेङ्गेषु दग्धे
दृशौ इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि
अत्र विपन्ना काचिदीश्वरी सम्भाव्यास्तद्दुःखदाहश्च विभावौ प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यप्रबोधः क्रोधः उच्यते तस्य
प्रकृतिको रौद्रः यथा कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः न

रकविष्णुणा सार्द्धं तेषां सभीसा किरीटिना मयमहम स्वर्गमेयो मां सैकं रोमिदिशां वालिम कार्यारम्भेषु संरम्भ
श्रेयानुत्साह उच्यते तत्र कृतिको वीरः स च त्रिधा युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च तत्राद्यो यथा व्वृद्धासम्
न्नी समन्तेविजहतनहरद्योभिन्नश्रुके भक्तम्भागुष्महे देखुलनेदथति परमसीसायकानिष्पन्नः सामिरे
नेहपावेन मपि न हि रुषानन्वदं मेजुनादः किं विजृम्भेगलीलानियमितिजत्वधिं रामम न्वेषया सि
मपरान्द्वदनीयो रौद्रश्रात्स्याञ्जनितं वितवैक्लव्यदेभयम तत्र कृतिको भयानकः यथा ग्रीवाभङ्गाभि
रामं सत्रद्धरत्नुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम दर्भैः रर्धावली
ढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति जुगुप्सा वि
स्मयादर्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात् तत्र कृतिको वीभत्सः यथा उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेध
भूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः
प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्य
दर्शनात् तत्र कृतिकोऽद्भुतः यथा चित्रं महानेष बतावतारः क कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः लोकोत्तरं धैर्यम
हो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः येषां भेदाव वक्ष्यमाणा न सिद्ध्यतीति तेषां विविच्यानुकर्षणं स्थायिभा

का॰
प्र॰ का॰
२९
29

वाग्राहः रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेमे स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः तत्रा
विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् सामान्यलक्ष
णं च स्थायिस्थितिश्चैषां स्फुरत्कमनायितफेनवद्बुद्बुदमोयत तद्व्यभिचारिणामित्यनयोर्भेदः विशेषलक्षण
न्यकानि अग्रे नाभिहितानि चेत्स्थायिनो नूनापि कशाङ्कनिरस्तेति यद्यपि विभावानुभावप्रतिपाद्यव्यञ्जक
कतया पुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शनेन कश्चिन्न्यायस्तथापि व्यञ्जकसद्भावविवेचनाय निर्वेदस्य स्थायि
त्वव्यवस्थापनाय च व्यभिचारिभेदानाह निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दै
न्यं च चिन्तामोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार
एव च सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वि
तर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः नामत एव समाख्याता
न तु लक्षणतस्तल्लक्षणानामस्यैव स्वप्रपंचेद्विततात् तथा ह्य तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वाव
मानने तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता चिन्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिरिति
केचित् रत्नायासकलाभ्यासा ... निनिःश्वासेन वपा २ तत्संवेदैवर्ण्यक स्यात्तन्मादकाश्रपादयो मा

२९

ताः। अनर्थप्रतिभाप्राप्तकृपरक्रौर्यात्मदुर्नयात् वैवर्ण्यकम्पवैवश्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् परोत्कर्ष
त्वमासूयागर्वदौर्जन्यमन्युजः दोषोद्घोषभ्रुविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादयः सम्मोहानन्दसम्भेदस्व
लदङ्गवचोगतिः मधुपानादिजस्तेषामथो विविधभावकृत् उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्य
मप्रकृतिः गुरुषद्वचनाभिधायी प्रेतिरोदिति वमसत्तः श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः स्यान्निद्राभरादिकृत्
श्रमग्लान्योर्विभेदे तत्तु वक्ष्ये कारणकार्यता श्रमस्यातिव्यापार्श्वस्यामथवा ग्लानिस्तुचेर् बलस्यापचयो
ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूर्विरेके श्वालसंभ्रमगर्भादेर्जैह्म्यस्य भ्राक्रियादिकृत् दैन्यमादेरनौजस्य
वैन्यकार्श्यास्वजादिमत् ध्यानं चिन्ताहितानाप्तेः शून्यताश्वाससन्तापकृत् प्रयत्नपूर्विकान्वेष्यस्मृतिनिश्च
लेतिकेचन मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिमत् स
दृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात् जायते स्मृतिः भ्रमसमुल्लासकरजवादेर्नादिस्तदुद्भवः प्रभाप्राप्तिस्या।
संशयाभावस्तु ह्यपर्थमताधृतिः सोढिमरतोल्लाससाहसप्रश्नभावादिकृत् चेतोनिमीलनं व्रीडास्मरङ्गरागय
वादिमितिकेचित् मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलत्वनवस्थितिः आत्मप्रकाशानुकरावेश्याचपलतो
च्यन्तरितिकेचित् तत्रभर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः मनःप्रसादो लाभादेर्हर्षोत्कम्पवदगद्गदाः।

ग्नेवेगो राजविद्रावणादेः सम्भ्रमो मतः तत्र विस्मरणं स्तम्भः स्वेदकम्पस्खलद्गतिः अप्रतिपत्ति
र्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शश्रुतिभिः अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र क्रियास्वपाटवं
जातं श्रान्तोक्तदाभयादिभिरिमे के गौविभजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः सविलासाङ्गवीक्षा
विनयावज्ञादिकृत्तमः प्राप्तकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः निश्वासोच्छ्वाससन्तापसहायान्वे
षणादयः कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसम्भ्रमैः तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः नि
द्राव्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः तत्र जृम्भाङ्गमर्दाक्षिमीलनोच्छ्वासनादयः अपस्मारस्तु उ
त्वादेः वपस्मारस्तथाविधः मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहद्याद्यावेशसम्भवः विरोधिभावात्स्वस्वापस्तु निर्वि
स्सृतिर्भवेत् ध्यानजाड्यश्रमालस्यविनाशादिकृत्तमा स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः कोपावे
गभयग्लानिमदावेगः स्वादिकारकः निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः जृम्भाङ्गभङ्गनयनमील
नाङ्गमर्दालोककृत् अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता तत्र स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविक्रियाः ला
ज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्थान्यथाविक्रिया व्यापारान्तरसक्तित्ववदनानमनादयः भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां
शास्त्रादीस्तत्त्वधीर्मतिः स्मेरताधृतिसन्तोषौ बहुमानस्तथात्मनि व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र वि

न्तरः प्रस्वेदवदकम्पतापाद्याः अनुभावतोयदितं उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुत्वादस्मिन्विभ्रमः तस्मिन्स्त्या
न रूदितगीतहासास्मितादयः शीवस्याङ्गमनारंभोस्मरणं परिक्लीतिनम स स्मादोन्दुर्यायविग्लानिगात्रवि
नैपण्णादिकमन अश्रुचमरणस्थाने केचित्करुणं पठन्ति सा वपरङः स्वप्रहीनस्त्रा रूपनाश्चिन्तवेक्लव्य
मयाक्लेशाकान्त्वतिरिच्यते इति उक्तेणन मयानुविनमितैके अमेन्नदयावी रस्याथिनेत स्याइत्यत्रतेनेण
नानौविरमस्मिन्नुह्यः नवान्यत्र सञ्चारितानामण नफलवदितिवाक्येस्थायनरासायारणनातेपिक्कवनम
चारिणः उक्तं कं स्पृहरुर्वीरयोर्ह्लासावीरे क्रोधस्तथा मतः शान्ते नत्र गुप्साकथिताश्चभिवारित याप्यनः
इत्यादिष्यन्तमनुष्ठेयस्वयंभाविनक्षुद्धिभिरिति गच्छितादेमनः लोभस्त्रासाश्रान्तकोप्मितादयः धृद्धोवित
केसन्देहाडूशिरोगुलननतकः निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य पश्चान्निर्देशत्वेपि प्राधान्निर्देशो शब्दस्तत्रत्रका
शान्तेन स्थायित्वप्रतिपादनाय निर्वेदस्थायभावा व्यञ्जान्तोपिनवमोरसः तन्नकानिकतायथा स
र्होवाहारेवाकुसुमशय्यनेवा दृषदिवा मणिवा लोष्टेवा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा तृणे वा स्त्रैणे वा सम
समदृशो यान्ति दिवसाः कदा पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः स्त्रैणः स्त्रीणां समूहः वाषाहाभ्यां दा
याङ्कयोस्त्वल्पनायाः सते प्रवर्तन्ति शान्तो नामरसस्तावदस्तु भवमित्रनाडपरप रूवः नैवेनसास्थे

का॰
प्र॰ का॰
३१
31

यीनिर्वेदयुक्तेनतस्यविषयेष्वलंप्रत्ययरूपत्वात् आत्मानवमानरूपत्वात् वाशान्तेप्यनिखिलविषयपरिहार
एनिजात्ममात्रप्रातुर्भावमयत्वानुभावात् नतुक्तेयच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखम् तृष्णा
यसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलामितिनिश्चयत एव सर्वविनिवृत्तिविरामोऽस्य स्थायीतिनिरस्तम् अभावा
स्यस्थायित्वायोगात् तस्माच्छमोऽस्य स्थायीनिर्वेदादयस्तुव्यभिचारिणः सर्वथावोनिरीहावस्थायामा
नन्दः स्वात्मविश्रामादिति रसवज्ज्ञावोपलल्लक्रमेणपठितः सकिंरूपंरत्यादीनांरसरूपत्वात् व्यभिचारि
णांरसत्वंतान्नियमेनप्राधान्याभावात्सात्विकानामव्यक्तत्वादितिमतमाह रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी
तथाञ्जितः भावःप्रोक्तः रतिरितिस्थायिभावोपलक्षणं देवादिविषयेत्यपि अप्राप्तरसावस्थोपलक्ष
णम् तेनदेवादिविषयारतिःसर्वाकान्तादिविषयाप्यप्राप्तारतिहासादयश्चाप्राप्तरसावस्थाःस्थायिनोव्यञ्जि
तोव्यभिचारीचभावइतिनिर्णयं यदुक्तं रत्याविशेषितेरूपादेवादिविषयायथा अनयाप्रभावभाग्यस्य
ऽनन्तदास्यायशाहभागितितन्नैरन्तर्यादहतिकारः कान्तादिविषयात्वव्यक्तःशृङ्गारः तत्रदेवविषयारतिर्यथा
क एष कोणविनिविष्टमीशोतेकालकूटमपिमेमहामृतम् अप्युपात्तममृतंभवद्वपुर्भेदवृत्तियदिमे
रोचतेनमे मुनिविषयारतिर्यथाहरत्ययंसम्प्रतिहेतुरेष्यतश्शुभस्यपूर्वाचरितैःकृतंशुभैः शरीरभाजां

भवतीयद्दर्शनं ध्वनत्क्षिकालेऽचितयोरप्ययोगप्रतामम् एवमप्राप्तपरिपोषाभावादिविषया रतिस्थायिन रं वा पुष्ट
मुदाहार्यम् व्यभिचारी प्राधान्येन वर्णितो यथा ज्ञाने कोपपरा सुलोऽप्रियतमा स्वेषयदृष्टा मायामासोऽस्प
ष्टपाणिनेति रुदतो गन्तुं प्रवृत्तो न ततो यावन्यवेशति वाहूकण्ठे तेरासामस्याभिप्रियाप्रान्तस्तावदंदंशोदेन
विदिनानि द्रादरिद्रीकृतः अत्र विधिप्राधान्येनस्य प्राधान्येन प्रतीयते तदाभासास्त्वनौचित्यप्रवर्तिताः तदा
भासा रसाभासा भावाभासाश्चेत्यर्थः अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिनारूपेण नर्मैक्याश्रयत्वे तिर्यगा
दिविषयत्वाद्यावद्बहुविषयत्वे व्यभिचारिणां साभासा भावाभासाश्चेत्यर्थः अनौचित्येन प्रकर्षं गतायाः वा दृष्ट
वे एकविषयातिरेकेनेति प्रलापः वन्दीकृत्य नृपद्विषामित्यादौ उदाहरिष्यमाणत्वात् तत्र साभासो य
थास्तम् केवासालिंदतणानामपि विनायं नरमसे विलेभेकः प्राणान्तृण स्वत्वं त्रुदेवेयं मृगयसे स्वलये
कजातः शाखिसु दियमालिङ्गमिवलाभेपः श्रीकेमयासदनन गोरथ्यायासित्वयम् अत्र बहुव्यापारो
यपादेन बहुविषयारतिर्ध्वन्यते न त्वयं व्यापारस्य बहुविषयत्वमसिद्धम् एकत्रापि तादृशव्यापारसम्भवा
त् यत्वन्येनेकवर्मापादनमेनकविषयत्वं क्रियाणां प्रकटयति एकविषयत्वाभिप्राये त्वेकमेव कर्मापद
मुपादद्यैतेति उत्कम् स त्वमोविलेभेऽस्माद्दीनोभिन्नवाक्यस्यानामेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितत्वे यत

का॰
प्र॰
३२
32

हन्त यदि नोभिन्नस्याधिककरत्यादिपदैरूपस्थापने भिन्नक्रमपदैरेवोपस्थापना हि एतेन अयं क्रमः नश
हेन व्यवच्छेदार्थेन व्यापारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते एवमेकत्रभेदाभिप्रायेण गतेस्तत्रापि तथैवावगम्य
ते बहुपदमनेकपरं वा भावाभासायाशक्यस्तथाकरस्तु वितरत्नायतानीसास्मरयौवनतशङ्कितविभ्रमा
तृणा तत्किं करोमि विरहे कथमत्र मैत्री तत्त्वतः कृतिव्यतिकरे कस्यवाप्युपायः अत्र रतव्यभिचारिभूतावि
न्तात्र नो विरस्य प्रवर्तितानायिकाया अनन्तरं क्रियारत्तेरन्न कष्टेन न तद्व्यभिचारिणोपि तथा नानेन एवमा।
न्येषुदाहार्याः भावशान्त्यादिरक्रम अत्र भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह भावस्य शान्तिरुदयः सन्धि
शबलता तथा सन्धिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरन्योन्यबाधः शबलता तु कालभेदेन निरन्तरतया सर्वेषां पूर्वो
पमर्दिनो नवभावशबलतायाः शान्त्युदयाभ्याम विशेषः शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वादनेऽत्र दृष्टा।
पायामात् नत्र भावशान्तेर्यथा तस्याः स्मार्द्धविलोपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्किते किं वक्षश्चरणानति।
व्यतिकरव्याजेन गोपायते इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्सम्प्रमार्ष्टुं मया साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशा।
त्तस्याश्च तद्विस्मृतम् अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः तदुदयो यथा एकस्मिञ्शयने विपक्षरम।
णीनामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि आवेगादवधीरितः प्रियतमस्त

स्तस्मीष्पींस्थितस्तन्ल ण्गर्थो भून्नत्वसख्वन्मे मल्ववलितग्रीवं स्तुनवीक्षितः अथैतन्नकस्मोद्‌यः सन्धि
र्यथा उक्तस्तनपः पराक्रमानिवैर्यरम्भागमायेकनस्तन्त्वङ्कः ग्रियतावव वीरस्तभमोत्स्फालश्चमाकर्षितःवै
देह्यापरिरम्भयववृत्त्रङ्कस्चेनन्यमासीलयन्नानन्दो ह्यरग्रान्मनोन्तुचाशिरास्त्रिरोयरुणध्ययतः अत्रपूर्वो
वैसम्भ्रमात्मकश्चावेगः उत्तरार्धे हर्षः अनयोस्त्वल्पकालमेवास्वादः शावलतायथा क्वाकार्यं शशि
लक्ष्मणः वक्रलेभूयोपि दृश्येन समादोषाणां प्रशमायनः अन्नमहो कोपेपि कान्तं मुखम् किंव
क्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि हः क युवा धन्योधरं पास्यति अत्र का
कार्यमित्यो वितर्कः भूयोपीत्यौत्सुक्यं दोषाणामिति मतिः कोपेपीति स्मृतिः किंव क्ष्यन्तीति शङ्क
स्वप्नेपीति दैन्यं चेतः स्वास्थ्यमिति धृतिः कःखल्विति चिन्ता स्फुटमेवमेव वैपमर्दे न प्रतीयमानाशाबल
ता चमत्कारभूमिः ननु शान्तादिवत्स्थायिनोपि प्रकारः सम्भवन्ते वक्तव्येनाश्च इति चेन्न भावोभ्येवनतु
स्थेः भा स्थायिभावाभिन्नत्वात् ननु व्यभिचारिस्थलेनियमतोप्रत्यरससम्भावस्थानेतत्तच्छभावोदाहर
णमेतत्कथं भावाभाव इतिरमान्तु त्वेनतेषां गुणीभावादित्यत आहु सत्त्वरसोयेतेह्यि:ते प्राप्नुवन्तिक
दाचन ते भावशान्त्यादयः कमीदाचनयदातएवाङ्गित्वेन व्यवहारेनपत्रैवस्त्राद्यराजानुगम्यमान

का॰ प्र॰ ३३

स्यापवत् एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य भेदानाह अनुस्वानाभसंलक्ष्य
क्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥ घण्टाघाताद्रणन्मानाया।
स्तव्यशब्दात्त्वनुरं यथाह्लादीयानपरोऽनुरणनरूपः शब्दः प्रतीतः स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तत्र
सः शब्दार्थार्थश्च उभयं च तेषां शक्त्युत्थः तेन शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यः अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यः उभय
शक्तिमूलव्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा अत्र शब्दशक्तिमूलत्वे वैतद्व यत्तेनैव शब्देनान्तरस्य प्रतीयमानता।
नैतत्पर्यायान्तरेणापि तत्त्वेपरीतत्वाच्चार्थशक्तिमूलत्वेन तदभिधायान्तरत्वेति इति पदेनाभिधाया
यत्र नानियमनेनैवंभेदोऽङ्गव्यञ्जनेनियमेनतत्राभिधामूलत्वं किं न व्यञ्जनामूलत्वमेव भद्राम
न इति वक्तुं भेदेऽहितियस्त्वे न विडम्बनं दत्त्वपादेयम् भद्रात्मनः शब्दादेरर्थस्य दत्तेनेक्षतात्र अन्याया।
तस्य सर्वे भेदाः स्तदवहिर्भावाः पतोऽकिं च प्रथममादाहरणप्राकरणिकाप्राकारणिकयोरिति व्याख्या
नेनाद्वितीये भवानितिसनेनत्वनीये प्रसीतस्तेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्य सद्भावात् तेषाञ्च
दाहरणानि विरुद्ध्यन्ते तस्मादपि यथोक्तमेवनाय्यतं ते प्रमथ्य अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा शक्तिशब्दमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो द्विधा अलङ्कारस्वानल

ह्रूतवस्तुमात्रस्यैव प्राधान्येन प्रकाशनादिसर्थः तदाद्येयथा उल्लासस्य कालकरवालमहाम्बुवाहे देवेन येन जर-
ठोर्जितगर्जितेन निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः कालो वैरिद्रुमाणां
करवालः स एव सहृदस्तु धाराजलं वहतीति महाम्बुवाहः यद्वा मदउन्नवः स एवाम्बुनदाह्नः ग-
र्जितं सिंहनादः अत्र करवालमुल्लासेनावन्मोघेउक्तं ध्येयदेतादृशाशूहृप्रयोगस्तस्यामन्त्वन्यार्थ-
कत्वमात्रमज्ञतामिसमाकर्णकेन्द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानेकराजकरवालादीनामुप-
मानोपमेयभावकवेत्तात्यर्थमित्युपमालङ्कारोऽयम्ः स च शाब्दशक्तिमूलः पर्यायान्तरेणच्युतादिना
तदर्थोपस्थितेः तदप्रतीतेः एवमग्रेऽप्युह्यम् एवमलङ्कारान्तराण्यपि यथा तिरस्कृतविप्रतापो विश्व-
निघ्नाकृहिमांशुमृदुलीलः सतिमाननतवृत्तिप्रतिपदपल्लाप्रणयी विराजति भवान् अत्र तिग्मकृ विः
प्रतापः एवं क्रमेणैकैकपदस्य तद्विषदत्वे विरोधाभासः पदभेदेऽपि विरोधाभासो यथा अप्रसितस्स
मितः पामेः कृतकार्षेहर्षेदप्रभोरुहितः सहितः साधुयशोरसतामसि नन्वविरोधस्य सर्वत्रसम्भूह्यतम-
वेनसम्भवेन तक्रियते सीमाप्यविशेषाद्विरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यं ततदभावव्यज्ञनमेवेतत्सख्ये
निरूपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने विश्वं नानाकार-

का॰
प्र॰दी॰
३४
34

मालेख्येकलावन्यूनोऽग्रभागः कोशालेवद्यपादानैर्वर्तितो वालेख्यकारिभ्यः कलावद्भ्यः शूलिनो व्य
तिरेको व्यङ्ग्यः तस्य विधुकलाग्राह्ययोः परिहृत्य सदृशेन ग्राह्यशक्तिमूलत्वानन्दलाहत्वे तेषुपमादीनां प्रा
धान्येन वाच्यत्वेऽलङ्कारत्वं तेषामलङ्कारत्वेन ध्वनावलङ्कारणात् द्वितीयोद्योतेऽन्यकाव्यस्य ध्वनित्वे व्यङ्ग्यस्य प्राधान्या
दिति वक्तव्ये कथमयमलङ्कारध्वनिरिति तेनावत्वालङ्कार्यव्यपदेशात् यथा ब्राह्मणपूर्वीभूतस्य श्रमणस्येति ब्रा
ह्मणत्वव्यपदेशः नन्वेवं व्यपदेशसमर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वेन समर्थितेति मिति विषयालङ्कारपदेन।
तद्योगव्यवस्थायाश्च वर्तितत्वात् नवैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कारध्वनित्वप्रसङ्गः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्या।
वतादृशस्य तथाभिप्रेतत्वात् वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव न तु रसापेक्षया तद
पीत्वेन तस्य गुणीभावात् तथा चोपमादीनां रसाङ्गतया अलङ्कारत्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्येऽपि तेन दोषः वस्तुमा
त्रे पश्चिमक्षणपङ्कपमङ्करसक्रियापणपङ्करक्तलेगसे उण्णश्च पशोहरेभ एवमसितावस्तुत्वमस्तु अग्रयस्य पभा।
गत्वमासितदोषस्तिथ्यरूपेण तत्र पशोहरेति शब्दशक्तिमूलमिति तथा ध्वनिरवनिवनमुख्यैर्निहन्ति ऊर्ध्वसि
नेबन्धुयस्मैत्वम् यत्र प्रसीदसि पुनः स भास्तुदारोऽनुदारस्य अत्र प्रथमार्धे शब्दनिशुनेष्ट्रसेनन र्थवरूढावपित
दनुवर्तनार्थं एकं कार्यं रूपकमिति वस्तुनाम्नेते नन्वविरोधालङ्कारः शब्दनिरूपणादितिं सामानाधिकरण्यभा

वात् विरोधस्यवनैवविश्रान्तेः द्वितीयार्द्धेतनोदाहरणंतद्वचप्राह्यस्यार्थेनैवविरोधस्यवाच्यतानामस्यप्रथमार्थेऽपि
नविरोधस्यव्यङ्ग्यत्वात् अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यं विभजते अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी
स्वतः सम्भवी वस्तुरूपार्थो वस्तु व्यञ्जकः। प्रौढोक्तिमात्रसिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा वस्तु वालङ्कृतिर्वेति ष
ड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् वस्त्वलङ्कारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः स्वतः सम्भवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरी
रः अपितु बहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः प्रौढोक्तिमात्रसिद्धः कविनिबद्धः नायकवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसि
द्धश्चेति त्रिविधोऽपि वस्तुमात्रमलङ्कारो वेति षड्भेदो व्यञ्जकः षण्णां व्यङ्ग्यमपि प्रत्येकं वस्तु वालङ्कृतिर्वेति।
द्वादशभेदा भवन्ति तत्र स्वतः सम्भविना यथा भेदे वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा अलससिरोधुत्ताणंग्गी
मो पुत्ति धणसमिद्धिमओ इय भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआ अलससेतेनाम्यगण्णामि स्मः
स्मृतिः तेन नवेन पुण्यप्राप्तगुणः यत्न समृद्धिमत्वं वाकपणि प्रसुवीन धर्ति निर्दुर्यैयत् प्रफुल्लनयनत्वं वस्तु वे
नान्यासामनाकर्षणीय इति ममैवोपभोग्य इति व्यज्यते वस्तुनालङ्कारस्य यथा धन्यासि वा कथयसि प्रि
यसङ्गमेऽपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि
किंचिदपि स्मरामि अत्र वाच्येन वस्तुनातस्यधन्याद्यहंतु धन्येतिसख्या व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते नन्वया।

का॰
प्र॰
३५
35

न्तकोऽथ नासीति तिन माहार्थस्य व्यतिरेकालङ्कारप्रवर्त्तकत्वं वस्तुव्यञ्जकोदाहरणमिति वेन्न सम्बोऽयव्यतिरे
कस्तावन्न वाच्यः आत्मनिकथनाभावस्याश्राहतान् व्यतिरेकस्तु यद्यपि भवत्येव तथापि भवन्नेव तथापि न म।
नोपदेश्यवाच्येन वस्तुमात्रेण यथोक्तव्यतिरेकव्यञ्जनादिति अलङ्कारेण वस्तुनो यथा दर्पान्धगन्धगज
कुम्भकपाटकूटसङ्क्रान्तनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः काली
कदाचिदिव यस्य करे कृपाणः अत्र कालीकटाक्षवत्कृपाणो व्यलोकीत्युपमानसुनरस्यैव लासम्भावनाति
रहात् तथा च सकलरिपुबलक्षयं क्षणात् करिष्यत इति वस्तु प्रकाश्यते अलङ्कारेणालङ्कृतेर्यथा गाढ
कान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रुषा निजाधरम्
अत्र निजाधरदशनेऽरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्याभावलक्षणयातिश
योक्त्यलङ्कारेण दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति समुच्चयो सो सन्वये युगपद्गुणक्रियेयत्वकल।
क्षणः समुच्चयालङ्कारो द्योत्यते प्रथपवत्तुल्यकालं यो गम्यते इति तुल्यतायां तुल्ययोगितेति पदे तु केचिद् उच्यते सम
क्षणोप्यनवस्थितिः निवर्तनात् इति तुच्छैरुक्तेः क्षणेऽनेवलाद्वयस्य पद्यव्यञ्जकोऽर्थः स्वतःसम्भवी कविप्रौढो
क्तिसिद्धो व्यञ्जके ऽर्थे भेदवत्त्वयोर्थे वस्तुना वस्तुनोऽभिव्यक्तिर्यथा केलससप्रयमदिशावेरेवण्णमस्सकंना।

भिः स्तुता कीर्तिर्विभ्रमस्मली गीयमानां यदीयास्तु स्वस्त्याणार्हः सरससविभिमीकाण्डस ज्ञानशङ्कः दिक्षु श्रवण
पुलिनैरुत्त सावर्तयन्ति अत्र यथपिङ्गिमिनीकाण्डस ज्ञातेशङ्कः इति भ्रान्तिमान्स सन्देहो वालङ्कारो व्यञ्जकः।
इति वस्तुमात्रव्यञ्जकत्वेनोदाहरणम् संगृहीतम् अत्र कीर्तिश्रवणानन्तरं नेरेकुफेहृस्तावर्णनेदृस्थिति स्वतः स
म्भवि किन्तु कविसम्प्रदायात्क विना वर्णितमिति प्रौढोक्तिसिद्धम् एवमग्रेपि द्रष्टव्यम् अग्रेवैवस्तुनालङ्का
रस्य यथा कमेसवलोर्मेखिश्रते सा समरास्मिन् यमिरीगढिया इह कन्दराहिरहृगतस्मर्मिदं कयएव्यमिस
रविभ्रु अत्र तेन न तथा समरे केशेषु जयश्रीगदंहीताय यातस्मारयः कन्दराभिः काणेस्थितोपिता इति वस्तु।
नापकवैव सङ्ग्रामे विजयदर्शनात्तस्मारयः अपलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यलिङ्गम् न अपलाय्य गता
स्तदैवैरिणः किन्तु ततः पराभवं सम्भाव्य कन्दरा पवनाश्रयन्तीति पर्यस्तापह्नुतिश्च व्यज्यते यत्तु केशगृहणाव
लोकनोद्दीपितसाराश्च कन्दरास्ताः स्थगुरात्ते एकर्दृहूतीसुवेलावा व्यज्यते इति तन्न वैदेव यादिष्टेवं कन्दरा
दीनां नायिकात्वारोपस्मात् अत्र यथा केशग्रहणस्य मदनोद्दीपकत्वायोगात् नवभ्युपगमेव न वस्तुमात्र
व्यञ्जकत्वं किन्तु समासोक्तेरलङ्कारस्य अत्रैवालङ्कारेणवस्तुनो यथा गाढालिङ्गनारहस्वनाम्यस्मिदर
पलङ्कृ स मो मरर माणंसिणीण माणेपीलणभीरुस्सदिस्साहि अत्र पीडनभीत इवेस्तुतेदयापमालि

श्री।
ध्व.क.
२६
36

हृ·नादितवस्तभन इतिवस्तुध्वन्यते अथैवालङ्कारेणालङ्कारस्य यथा जाढेरेवहसन्तीकश्वयत्रणोत्तुहृढविशि
वेसा दावे३भयत्रणमण्डलमणिविश्रजश्र३सावाणी अत्रजाढेरेवहसन्तीत्यत्रेतयालङ्कारेणवमनकौरेक।
कारणत्वेनवेनवज्ञगदस्तुजामनातिभिंसीनइतिवाएतब्रह्मणोव्यतिरेकः प्रकाश्यते यद्युक्ते नोविनापिवि।
तिरेकोयं प्रकाश्यतेतिनियतीमादिवत् नथापिनस्फुटोभवति यज्ञानावन्दारस्यव्यञ्जकत्वेपुनेवदायाव्यञ्जक
त्वेपुनेवदायाव्यञ्जकत्वेनदीयते कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धव्यञ्जनकार्यस्यथनेर्भेदवत्तृप्येव।
स्तनावस्तुनोर्थयात्तलेकृगिरिमेखलाहिवलिवासंभ्रमाविर्भावरेफारफुल्लफणायलीकवलनेपत्तादरि
दन्तुणाम नेश्राएंहमलयानिलाविरहिणीनोसासमसर्यादृणजादाकृतिमिनन्तुनोविवहलानारूप्णुरु।
णुविश्वासश्वयोक्तेनवस्तुनाविश्वासेनश्वासैर्यामलयानिलाः किं किं न कुर्वन्तीति व्यज्यते नारूप्णुपरुण
निश्वासहृतस्यव्यक्तावनुपयोगात् नैवैवमस्याश्रयोजकत्वे नकिंविशेषोपरिपोषकत्वात् निश्वाससम्पर्कस्य।
वहलनहेतोरूपदानात् काव्यलिङ्गस्यैवव्यञ्जकत्वमितिवेन्नतस्यहेतुत्वाविवक्षायामपितथात्वात्। नैवंवव
स्तुनालङ्कारस्ययथासदिविरहव्रणमाणस्मतन्त्राधीरत्वरोणश्वासासंपिधदसणविहलकाणरवनासिस
हसतितेणवोमविर्यं अत्रापियदर्पीनाविहलत्वन्तणोधीरतेणापस्तनामितिवस्तुनाक्तेपिप्रार्थनेसाअसम्भेति

२८

विभावानुनेप्रियदर्शनसौभाग्यबलंधैर्येणमोढुंनशक्यतइत्यमेवापितव्यज्यते अत्रैवालङ्कारेणवस्तुनोयथा
तल्लोलकरभ्रलभ्रलेखणत्तपादृतहलोअणेस्तुमहादिणुं रतेसग्रेपमाउंकोवेणशुणोइमेनअक्कामि
श्रा अत्रकिमितिलोवनेऊपितेवद्दसीतिप्रश्नोत्रयद्याउत्तरालङ्कारेणकोवेणशुणोइमेअलक्कामिश्रा इतिपन्दु
त्पलङ्कारसहितेनरकेवलमान्द्रत्तानिगोपयामिकिन्त्वतेषामहंप्रसादपात्रंजातेतिव्यज्यते अत्रैवालङ्कारे
णलङ्कारस्ययथामहिलासहस्सभरिएतुहहियअम्मिसहअसात्रअणुदिनमणणमणकम्माअंगंतणुअंविनण
पइ अत्रमहिलासहस्त्रभरितेत्वहृदिस्थानंनलभमानोऽहंतन्वपितनोयतेतिहेतुलङ्कारेणाभ्यांतनो
स्तनूकरणेपितवहृदयेनवर्ततेइतिविशेषोक्तिः अत्रकविनिबद्धासर्वोवक्ता एवमर्थशक्त्युद्भवस्यद्वाद
शभेदाः शब्दार्थोभयभूरेकः यथासुतनुवत्तामभरणासस्ससंदीपितमन्मथा नारकातरलाभपामासानन्द
नकरोतिकम अत्रसणमास्तुपकामिनीविशेषरज्जनोरुपमाबन्धुरसावानन्दवन्देस्यादेः परिहासंसहनया
समुद्दीपितेस्यादेस्तत्तस्सहनयोभयस्यापिद्यजकत्वेनशब्दार्थोभयशक्तिमूला भेदाअस्यादशपञ्चत्वा
स्पन्दस्यध्वनेः नतशब्दार्थोभयभवः नतुरसादीनोबहुत्वादसङ्ख्यातदशपञ्चत्वमनुपपन्नमतआह रसादीनामनन्तत्वा
द्भेदएकोहिगण्यते कथंमनन्तत्वंइत्यर्थंनवरसास्तत्रशृङ्गारस्योद्वौभेदौसंभोगोविप्रलम्भश्चतत्रसंभोगस्यपर

श्री· का·प्र· ४०
37

परस्परालिङ्गनादयो बहवो भेदाः विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्तास्तयोः रत्यादिविभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यं
तत्रापि नायिकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् तत्रापि देशकालावस्थादिभेद इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्ये का ग
णनासर्वेषामुक्तस्तस्यैकेनैन गणनेऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमेकं सामान्यमाश्रित्य वाक्योक्तः शब्दार्थोभय
शक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एवेत्युक्तं नायं नियमः शिशुपालवधे तस्य तेनोक्तौ प्रबन्धेऽदर्शनादिति चेन्न अतो नोभयश
क्तिमूलेऽपि ध्वनित्वाभावात् अल्पप्राधान्यात् ब्राह्मणातिक्रमत्याग इतिवत् अन्यत्राप्येवं सम्भाव्यत इति चेत्सर्व
वर्त्तानन्तेऽत्रापि निश्चीयते येन तत्तदाख्यविभागः स्यादिति पदेऽप्यन्ये अन्ये सप्तदश भेदा इति भेदवाक्ये पदे तत्र तत्रा
पदस्य व्यञ्जकत्वे कथमयं वाक्यरूपस्य काव्यध्वनित्वे कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य वाच्य
त्वेति चेदुच्यते पदप्रकाशत्वेन पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि यद्यपि वाक्ये शब्दस्यार्थस्य वाक्यस्यापि प्रतिपादितं
र्थव्यञ्जकत्वे तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वं तदेकदेशस्य ध्वनित्वेन त्वभ्युपगमात् कश्चिद्दोषः एकत्रावस्थितेन वत्ताहृपपदेन समस्तमेव
वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति कामिनीवैकावयवस्थितेन भूषणेन तदुक्तं ध्वनिकृता एकावयवसंस्थेन भूष
णेनेव कामिनी एकावयवस्थितेन भूषणेन तदुक्तं ध्वनिकृता एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी पदद्यो
त्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारतीति तन्न वाक्यव्यङ्ग्यस्य बहुत्वादाहृते पदव्यङ्ग्यस्य बहुत्वादाह्रियते तत्राप्यविवक्षितवाच्य।

४०

भेदयोरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यं यथा यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवश्शत्रवस्तथा अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च सजातस्स ।
च जीवति अत्र हि द्वितीयो मित्रशब्द आश्वस्तत्वे शत्रुशब्दो ह्यनियम्यत्वे अनुकम्प्यशब्दः स्नेहपात्रे सङ्क्रमितवाच्यः नाय ।
कस्य हि प्रकृतिकत्वेऽप्यत्र न त्वामस्मि वच्मि विदुषामिति वाक्यप्रकाशो पूर्वमुदाहृतं तत्र स्यादस्य पदप्रकाश्य
स्य को भेद इति चेदत्र नवैवात्यात् नहि प्रत्येकं पदव्यङ्ग्यभिन्नं समस्तवाक्यव्यङ्ग्यं तस्मादत्र सर्वेषां सावधानेन नभ
विमिलेवन्त्यपयन्तत्परम् इदं तु केवलमिन्द्रादि पदव्यङ्ग्यमात्राभिप्रायेणेति अत्यन्ततिरस्कृतं यथा खलु व
वह्लारीदीसन्निदाइवारूपाणि तद्भवितह्रविचारणाम् हि भवश्च सवह्र सधाणा च वसन्ताविशुज्ञान्तिअ
त्र मोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते नचनत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः द्रष्टकार्थकारित्वेन व्यङ्ग्यं यद्यपि व्यवसायमोहाभ
वेनान्ययोर्योगपद्यं तिरोहितं लक्षणा तथापि धीराणामर्थरम्याप्यैवलक्षणं प्रतिपाद्येन चेत लक्षणं विना सम्भ
वति अर्थोऽव्यवसायोऽपि मोहाभावात् इति वर्ण्यं लक्षणा लोकार्थाठेलस्य असंलक्ष्यक्रमो विङ्ग्यं यथा लावण्य
तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचः क्रमः तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् अवयवसंस्थानसौष्ठवेऽरूपा
म् अवयवविन्यस्तं तदेव लावण्यं कान्तिरुज्ज्वलता अत्र विप्रलम्भार्थे वाक्ये अनुभवैकगोचरमर्थं प्रकाशया ।
तो नस्पदानामाधारस्यैव मग्नेऽपि न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकत्वं किन्त्वन्येषामपि यथा स्वर्गे

का० प्र० ३८

38

मुग्धतयैव नीतमखिलं कालः किमारभ्यते मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरीकुरु प्रेयसि सख्यैवं प्रतिबो-
धिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति अत्र भीताननेति पदं नी-
चैः शंसनविधानस्य योग्यतां प्रकाशयति प्राधान्येन रागातिशयं व्यञ्जयति भावादीनां वाक्येऽपि न चारुत्वं पदप्रका-
श्यतेऽपि स्वतरामतस्तत्र भेदा नो वाह्यियन्ते लक्षणमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदे शुद्धशब्दशक्तिमूलेऽलङ्कारस्य यथा स्तयिर-
विस्तरधमादिनकरालकरवालभुजङ्गः परिद्युः क्रुदितिभ्रकुटिविलङ्घि तल्ललाटपट्टो विभासि नृपभीषण-
रभीमेति भीषणीयार्थेन नरूपस्य सम्बोधनविशेषणेन भीमसेनोपमा व्यज्यते अत्रैव वस्तुनोभिव्यक्तिर्यथा भु-
क्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्य-
या ह सौ शंसति तत्र सदागमपदेन सज्जनो व्यज्यते उभयोरन्वयः शाह प्राधान्यं परिहर्त्तुमसमर्थत्वात् अर्थशक्त्युद्भवे
स्वतः सम्भवि वस्तुना वस्तुनोभिव्यक्तिर्यथा सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं यातो-
स्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वम-
मीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् अत्र वस्तु सौकुमार्यमाश्चर्यं यान्ताधुना क्लान्तासीति वस्तु अधुनापदप्राधा-
न्येन विज्ञाते वस्तुनालङ्कारो यथा तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचयैव

यातथा विद्रावयन्तीजगन्त्यसृतिंपरब्रह्मसहृदयिणम् निरुद्धासतत्यास्तुक्किंगतानाम्भोगपकल्पका अत्रतन्मा।
सहस्रैरूपभोग्यानिकृतउक्तनयोः फलानिवियोगदुःखविनाशनाभ्यामनुभूतानीत्युक्तं एवंस्वकृतउक्त
नयोः फलानिदुःखविनाशनाभ्यामनुभूतानीत्युक्ते एवंसत्कृतउक्ततराफलपरिशीलनादात्मेनाथ्या।
वसितोभगवद्वियोगदुःखविनाशाल्हादौप्रतीयतेइति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिरुपमशोषवा।
यपराभ्यांपृथक्त्वेन अलङ्कारेणवस्तुनोयथा तत्पराभ्यां तत्परावत सर्वनेध्यसनमध्यसनम् वतत्त्वी।
ततवहिर्घतापरास्तुत्वेनत्येपरास्तुत्वेसर्वम् अत्रपरास्तुतीनयोःसमर्थ्यान्तरन्यासेनविधियेर्यपितामनुवर्तते
इतिवस्तुसर्वपर्यप्राधान्येनव्यज्यते नत्वनायमर्थान्तरन्यासः वनेरत्नकोमित्यादेर्वाप्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वा
दितिचेन्न शृङ्गत्वात्प्रयोज्यप्रलक्षणदात्वलक्षणदाभिन्नेतिविरोधस्योपपादकत्वेनाप्राधान्यात् अलङ्कारेणाल
ङ्कारस्ययथा तडिद्वलड्डसंगोमस्मिन्नासिग्रहोरमिलाणकमलदलोदृश्यणवबद्धास्मोर्द्धणाक्किनद्व
अणांमहीसदृद्दम अत्राधरोक्त्यानकमलपदमिति रूपकेणालङ्कारेणातथासंमुद्दपुद्दस्मत्वेनकर्मतेन
तस्यत्रानत्वमितिकाव्यलिङ्गं मिलाणकमलदलपदेनप्राधान्येनव्यज्यतेअत्रचकविप्रौढोक्तिमात्रेण
निष्पन्नव्यञ्जकार्थेवस्तुनावस्तुनोव्यक्तिर्यथा गाढं सवन्दधवलास्वललियमफालियथणजोवावंपक।

का॰
प्र॰
३९
39

ध्वनिविरूपणाद्रसभ्रमसंज्ञो विप्रलम्भो अत्र वस्तुना येषां स सौम्यो राजा तेषु मध्ये न कश्चिदपि तदा देशापरागस्तु वत
इति गृहिरूपभोगपरैर्निशान्ति वाह्यन्त इति वस्तु भुवनराजपदेन प्राधान्येन व्यज्यते अत्र वस्तु तावद्विषयो हि
गत्स्वेरवार्थेन व्यञ्जकोपयोगी प्रस्तुतत्तमसेनागेविषयो व्यज्यते वस्तुनालङ्कृतेर्यथा निशितशरधियार्प
ति मनने हृणुष्टि स्वव्युषाः स्वरलवयस्य गालोदि द्विधानिपतन्ति यत्र सा वतन्त्र व्यतिकरमेनसमग्रलिषद्मवस्याः
अत्र व्यतिकरमेतावस्या समग्रलिषन्तीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि निर्वेदोन्मादादयो भवस्था भा
वन्तीति विरोधालङ्कारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते अलङ्कारेण वस्तुनो यथा वारिजन्तो विपणौ
सन्मार्धिकप्रभृतिषेणाहि अपणाधनदूरवश्यास्यपणाविवि स्तब्धनापणवलड्सेद्धारो अत्र स्तनभरवयस्या
नेन विषुद्धजातिवान हारोन वलति हेतु अलङ्कारेणानववर्तकस्य मानपवद्दरोस्तीति वस्तु न वलतीति
पदेन प्रकाश्यते अलङ्कारेणालङ्कारस्य यथा सौन्दर्यसामलक्ष्मीोयस्मिन्द्धो कालियुलालिश्चदेहो नापा
वेदादिववलंगति अस्तु रोस्त्वरक्षसंगवेद्ध्वश्चः अत्र स्तवश्व सङ्कारो यस्मिल्लः स्मरइतिरूपकेणतथाकेव
पा भाक्तनेरपतिनाऽयथारतिर्निष्पन्तौ वनिश्रापमनिहृतेन कः कामस्तकौ दीति विभावना स्कन्दप्राधान्येन व्य
ज्यते अथ काव्यविनिनिवद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यञ्जकार्थध्वनिभेदेषु पदप्राधान्येन वस्तुना वस्तु

नोव्यक्तिर्यथा एवंप्रतिसाध्यंकस्यतद्दूषकोऽर्जंनिभणस्तमहसम्प्रकासोहगासमगापडेंसूरनाणिश्वतहज
रुज्जअवयथोक्तेनवस्तुनानस्यातापिपृथ्यममतुरतस्तमभूर्ननतइतिवस्तुएवप्राणिमामिअक्कपञ्जपारप
णीपदप्राधान्येनद्योत्यते अत्रपदेस्तनीवस्तुप्रमानेरपदेसेणकथंव्यञ्जकत्वमिति तदत्रपादानेमिष्ठवीर्थेनैव
व्यक्तिसम्भवात् अतएवहृतेनानेवस्यादिपदयोरपिमिष्टक्रमाविलङ्कारस्ययथासांहृणवाणाहवणसमर
स्मिअङ्कामालीसहिमणिविज्ञाइ हारोणिवाविज्ञोविश्रनङ्केऐननोदाड्ढाहंरेमिश्र अत्रनिश्रुवेनसमुरीय
क्रापालीमलोनिरूपकस्य व्यञ्जनायामप्रयोजकत्वयावाधिनवस्तुमात्रेणहारस्क्षेदानन्तरेप्रेक्षाहना॥
रतादि लक्षणेनवाछायास्तेरतमभृत्वकथयदीहगितिविनिरेकालङ्कारःकदपदप्रकाशः अलङ्का
रेणवस्तुनोयथापविसन्तीयरथीरेविवलिअलोइय्येणपदं खन्दायमूणयकदहाणथोतिरुअसिसहि
किति अत्रनष्टइतिशेदिधीतिहेतलक्षेरणसङ्केतनिकेतनंगच्छन्तंकाश्चकंहूयपदिगन्तुमिच्छसि
तदपरंवदंरदहोनागच्छतिवस्तुकिंतिपदप्राधान्येनप्रकाश्यते यथावा विहलंखवलतम्मसोदद्
एणवरेणातरलतलदिशिम वारपठेसखिमेणमथ्यागुरुजतेत्यादि अविभिन्नणदच्चनहीकूलैलता
ग्रहणेकृतसङ्केतमप्राप्तंरहप्रवेशासमयेपश्चादागतेकाश्चकेहष्ठाश्वनदीगमनाघ्रातहमवेज्ञाय।

को॰ प्र॰ ४॰

40

स्पर्शव्याजेनापन्नतां व्यज्यते अलङ्कारेणालङ्कारस्य यथा जोण्हाए महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअ
मणा सा वुड्ढा वि णवोव्व अपरिवहू अअहह हरइ तुह हिअअम् अत्र काव्यलिङ्गं वृद्धां परवधूं वा स्मानुजि
तामभिलषसीति तदाचरितं वक्रेण वच्यते इत्यादेरलङ्कारः प्राधान्येन परवस्तुपदप्रकाशोद्योत्यते शब्दार्थो
भयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवतीति वाक्यस्यैव प्रधानत्वात् एवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः प्रबन्धेऽप्यर्थशक्ति
मूः अर्थशक्तिमूलः प्रायन्ये वाक्ये पदे प्रबन्धस्य सङ्घातितनानावाक्यसमुदायः स च प्रकरूपः नदावा
न्तरप्रकरणरूपश्चेति तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ अलं स्थित्वा श्मशाने
स्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः
नः प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मनावसकं पुरुषविस
र्जनपरं वाक्यमेकम् आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदा।
चन अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् गृध्रवाक्यात्कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः इति निशि प्रग
ल्भस्य गोमायोस्तन्निवर्तनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबन्धव्यञ्जकत्वेन प्रथते अत्र स्वतः सम्भविना वस्तुना गमन
निवर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः एवमन्येष्वेकादशभेदा द्रष्टव्याः पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः रसादयो लक्ष

क्रमाः पदैकदेशे रचनायां वर्णेष्वपि प्रायाः ॥ प्रबन्धे पदवाक्ययोः कपंक्ति भागस्तु उपसर्गादिरूपस्तत्र पदवाक्य
योरुदाहृतं प्राक् पदैकदेशादिषु दिङ्मात्रमुदाह्रियते तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकं पदैकदेशगो रसादिर्व्यङ्ग्यो यथा रक्तो।
द्विप्राणाश्रसंनेहक रक्तसलग्नरुद्धनप्राणान्त हृप्राणास्मरुद्धस्यततंर्द्धप्राणे पर्श्वं उपर्य्युग्म्भिन्त्रेन उग्र ग्रग्र
निबद्धौ निधानन्दरूपप्रकृतेः प्राधान्येन ततः स्फुरगतानाप्रापारसाप्यप्यनेनयोः कराभ्यांप्यथापनमस्यतले
कोत्रेरणक मेरणातद्देवक्त्र प्रथनजीवितमिति रसस्तत्क्षेप्रयोजकमनयाव्यज्यते प्रतपवत्तयतीत्युक्ते नत्र।
शाभन्तरसादिप्येवमग्रेऽपि प्रकृत्यादेः रसादिव्यञ्जनो प्रायो यान्येतत्तदर्थव्यञ्जकनयावगन्तव्यं नामरूपतदेक
देनव्यज्यते यथा प्रयान्साय्यमपाकृतस्मशापृथ्यपादानतः कान्तयादिरूपेण पदानि वासभवन्नाग्राविन
यान्तुन्मनाः तावद्वसन्तपाणि सम्पुटलसद्ग्रीवी निवृद्धे प्रतोपाविविवकृतश्रणामक महोप्रेमाणाविविधा
गतिः अत्रद्वारादिपदपरिकृतपदानीत्युक्ते मेनद्वारपर्यन्तगमनेनप्यसद्दिस्तत्रयोक्तादौ अतिशयो व्यज्य।
ते तिङ्रूपो यथा पथि पथि शुकचञ्चुचारुरागाङ्कुराणां दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च नरि।
नरि किरति द्राक् सायकान्पुष्पधन्वा पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा अत्र किरतीति तिङा किरणस्य सा
ध्यतातिशयो साध्यतयैव यान्तव्योपस्थितेः निवृत्तेति सम्प्रत्ययेन निवृत्तेः साध्यतास्वेऽपि पिन्तस्यैव प्रकाशनम्।

कु: सं: ५१

41

ध्यप्रतीतेः तथापि क्रमनयेनातीतताप्रकाश्यते इति किरणावलिकायाः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिप्रकारेण
सोत्कर्षपर्यवसायीति यत्तु लङ्घास्त्वाभिहितं क्रमनयेन भूततामिति तन्न तर्हि व्याख्यानविरोधात् समासोक्ति शोषयथा
नि व्याख्यातेन तत्र स्तुम्भिज्ञागणसिद्ध तमाश्रयत्नमभिधायतथापि क्रमनयेनातीततासिद्धेनेहसीव्याख्यानविरो
धात् स्तुम्भितिह्नि शोषुयथा लिखित्वासेमसिंविद्धिरवनतः श्रावणदयतोनिरहारासत्याख्यः सततनृपितोऽस्मि
नयनाः परिमर्क सर्वंदसि नपठितेपञ्जरशुके स्त्वावस्थोचयोविस्तजककठिनेमानसयुना अत्र लिखिते
सखंनतालिखितितेनशाश्वालिखितस्याग्राधायतसबुद्धिपूर्वकतद्रूपेणस्वेच्छया नतासीदिति तेनतथै
वस्थानस्याप्रसादपर्यन्ततातिहि भङ्ग्याख्यायते यद्यपिचशान्तप्रत्ययः स्वपः प्रकृतिरेवतथापितिज्ञा
देशालङ्क्रियतितयातिरूपत्वेनैवोदाहृतः भूमिसिसत्सस्नेनतन्मनभूमाविति तेनबुद्धिपूर्वं भूमौ नाकिंचल्लि
खितमितिसुबुद्धिभङ्ग्याख्यायते गामारूह्यास्मि गामेवसामिणाग्रपहिरेणाग्ररस्मिणाग्रेश्यापवणोदवेभि
नाहोमिसाहोमि अत्रनागरिकाणामितिविद्यापतिपदार्थेनातशाकलाभिज्ञानादिरूपउत्कर्षः प्रकाश्यते
ने रमणीयत्वादिप्रकमारश्यासीदिमयलजातीनकालविहितेनअविरतदीर्घहिंसायाः स्वकरलेअन्नय
तामाधान्येनपूर्जितिमगृथनभङ्गजन्दाभार्गवकोपः प्रकृष्यतेवचनविशेषेययथा तातगुणग्राहणोणो॥

ताएङकएद्यानन्तस्मपे मस्मन्ताएाभणिआणस्वन्दरैपदिमञ्जाञ्जसिवसाएो अत्रगुणाग्रहणादीनांप्रेमेदेऽपूर्णे
नोनाप्रकारत्वेपिकार्यप्रमैकजातीयमेवमकदाचिदन्यथाभावप्राप्तमितिवहुवचनैकवचनाभ्यांप्रज्ञप्तं प्रक्रम्य
व्यासवस्यमनाकनेयथा रैवचन्द्रुलललोवनांञ्चितरूवेवेतः प्रभुश्चास्थिरप्रेमाणांसद्दिमानमेननयनासालो।
क्यकिंन्तस्यसिकिंमन्योविहारिष्येसवतद्दतोऽपिचान्यराहशाम्निमोपधाक्रएदत्तैलनवकत्तासंसारवाणांनियोग
व्रतंमनेशैशिलाविहारिष्यमेश्रुतिप्रहासेवमन्योपपदेमन्यतेस्त्तमपकवश्चेतिस्वंचेणयुष्मदस्मदोर्योगे उत्तम
मध्यमयोर्विपर्ययेणविधानेहासंभवनत्ति पूर्वःनिपातादयः पदैककेदेशधर्मत्वात्पदैकदेशापवर्गएवन्ते पूर्व
निपातस्ययथा येषांदोर्वलमेवदुर्वलततयातेसस्मतास्तैरपिप्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यंकिमुर्वीश्वरैः
येन्माशक्रपुनःपराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमास्तेस्मैनैवभवाहशाःसन्तिजगतिद्वित्राः पवित्राःपरम् अत्रवाङ्के
पराक्रमणेनयेस्मत्रनयस्यान्याश्रुवत्तेनपूर्वनिपातमभिधायपराक्रमस्यतथाभावोभ्यर्हितत्वेद्योतयति उपपद
विभक्तिविशेषस्ययथा प्रथनाथनिर्थीरथवन्द्वधैनिषान्नोतिविपुरेरयोधिनवदिवसम् दिवसेनत्वनरपभवानियुद्धावि
थिसिद्धसाधुवादपदम् अत्रवीररसात्मनिभवान्दिवसेनायुद्धेत्यपवनेत्दतीयात्र्यपवर्गेप्रफलप्राप्तौक्रियापरिसमा
गौऽत्तोभर्वन्यदार्थस्ययुद्धक्रियायायन्फलेर्विजयस्तस्याभिस्वत्तीययायोत्यते यस्त्वयुद्धविदिनादिक्रियावि

का॰ प्र॰ ४२ 42

श्लेषेणमिति व्याख्यातवान् स्वशब्दभङ्गमपि नास्तीति इति प्रत्ययरूपप्रकृत्येकदेशस्य यथा भूयो भूयः सविध-
नगरीरथ्यया पर्यटन्तं दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्गाढो-
त्कण्ठा ललितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति अत्राङ्गकैरिति कप्रत्ययरूपतद्धितेनाल्पार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यते
उपसर्गरूपपदैकदेशस्य यथा परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न ग-
तवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते अत्र प्रध्वंसादिति श-
ब्दः प्रकृत्येकदेशः प्रकर्षद्योतकः उपसर्गाणामवाचकत्वात् निपातरूपपदैकदेशस्य यथा कृतवागवीभ-
प्रियं मनसस्त्वया किमन्यद्दैवविहतास्म्यनो द्विषः तत्साक्षितिश्चन्निहितावदस्मानयावदायासदयाद्विमोलिता-
त् अत्र चक्षुर्येन मनोरागवीभिःस्खलीकरणमात्रूहननयोरेककालतारूपः सम्बन्धो द्योत्यते यद्यपि चेति भिन्नमे-
व पदं न तस्यैकदेशः तथापि केवलस्य तस्याप्रयुक्तत्वात् पदैकदेशतोपचारेणोदाहरणमेतदेवोक्तं भोजरा-
जेन तु हेवाकेस्मार्थिकत्वेपि पृथगुदाहरणमनुप्रासीति एतेनातिशयमभिव्याहरता उपसर्गा अपि व्याख्याताः अ-
थ वहूनां यथा रामो मे भुवने त्रिविक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति।
तं वन्दीवैष पयांसि गायति महत्यस्यैकवाणाहतिश्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः अत्रास-

तिसविनाभ्नः भुवनेष्वितिं नत्वदेशेष्विति भुवनेष्विति रूपभुवनशब्दरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य विक्रमगुणेति।
ति नन्वगुणेन दोषैर्वा युक्तप्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वं किंवा संज्ञाशब्दोस्य च नन्तज्ञाप्येति न वा संज्ञायेति किं तत्ते
नास्मदादिस्य बहुवचनसिद्धनयासर्वोल्लेपकत्वे तथाभाग्यविपर्यादिस्य न्यथासम्पत्तिसुखेनोक्ते नन्वभाग्यादि
स्वभावस्व एवेनान्तस्तथाविधानेनाभाग्यविरहोपि भाग्यान्मेवतादृशत्वेन परिणमतीति व्यञ्जने न रुणोसति
कल्पयति कलामनु मदनयन्तुर्भ्रुवोः पदमस्यग्रं अधिवसति सकलललनामौलिमियं च वा कितदृगेणबला।
नयनाञ्चलतरुणिमानमिति मनुवस्तरुणत्वपदेनानुमदनयन्त्विरित्यव्ययीभावस्य पदस्य समीपार्थत्वेन मौलिम
धिवसतीति कर्मभूताधारस्य च मौलोवसतीत्यनेन मौलिमदवसतीत्यनेन मौलिमधवसतीति कर्मभू
ताधारस्य च मौलोवसतीत्यनेन मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारस्य च मौलोवसतीत्यनेन नत्वलापि वा वक्तव्ये
इत्सित्थिरूपस्य विशेषोयमलंकारकारी स एव व्यञ्जकः तत्र च शब्देन प्रक्रमस्य शेषत्वं व्यज्यते इत्यनेनाति
वा न तद्व्यतिरेकेण वचनम् यत्नुषः समीपत्वस्य यनुषीत्युक्ते गुणीभावः अव्ययीभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्येपि
तत्रैव पदार्थस्य किंचिदेवाप्राधान्ये कर्मभूताधारस्यानेन त्वा मौलिरवगम्यते इति विस्मयम् एवमन्येषामपि वो
द्धव्यं वचनयोर्व्यञ्जकत्वे गुणस्य स्वरूपनिरूपणेन तदाहरिष्यते प्रबन्धेन तु नाटकादौ रसादिव्यञ्जकत्वे दृष्टे

का॰ खेयत्तसर्वं प्रबन्धगाहकामिसंयोजनरूपत्वमितिकश्चिदाहतदज्ञानात् सर्वस्यैवार्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबन्धवि
प्र॰ षयत्वमुक्तं अत्रैव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्यमितिकश्चिदाहतदज्ञानात् सर्वस्यैवार्थशक्तिमूलमात्रस्य
५३ प्रबन्धविषयत्वमुक्तं अत्रैव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्याभावात् भेदास्तदेकपञ्चाशत् तथाह्यविवक्षि
43 तवाच्यस्य द्वौ भेदौ तौ प्रत्येकं पदवाक्ययोरितिचत्वारः विवक्षितान्यपरवाच्यस्य प्रथमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदवा
क्यतदेकदेशरचनावर्णप्रबन्धभेदेनषड्विधः संलक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूले द्वौभेदौतौप्रत्येकंपदवाक्य
योरितिचत्वारोभेदाः अर्थशक्तिमूलस्यद्वादशभेदास्तेचप्रत्येकंपदवाक्यप्रबन्धेष्वितिषट्त्रिंशद्भेदाः उभय
शक्तिमूलस्तुवाक्यएवेतितेषांशुद्धानांयोजनम् सङ्करेणत्रिरूपेणसंसृष्ट्याचैकरूपया वेदखाब्धि
वियच्चन्द्राः १०४०४ शेषाश्चेनानुगुणानांभावेनएकव्यञ्जकानुप्रवेशेनचेतित्रिविधःसङ्करः उक्तप्रका
रत्रयंविनासंयोगःसंसृष्टिःएवमेवपञ्चाशतोभेदानामेकपञ्चाशताभेदैर्योजनमितितावतांचतुर्गुणेनव
सहस्रचतुष्टयमेकाधिकाषट्शतीचसंयोजनेनवसंसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैस्तावतांचतुर्भिर्गुणनेदशसहस्र
णिचत्वारिशतानिचत्वारिशतानवमेपक्षेनो नवावग्राह्यानुग्राहकभावेनसङ्करस्थलेनुग्राहकस्याङ्ग
तयागुणीभावइतिनयुक्तंसङ्करत्वमितिवाच्यंनत्वदित्वतश्चमत्कारिणः एवनत्वविशेषविशेषभावएवेति

नन्वस्ति एकरूपं वा प्राङ्गेदेषु एकतराणां पञ्चप्राणानां योजने स्वस्य तत्स्वेष्टकथं योजनमिति चेन्न श्रुतभेदमा-
त्रायविजातीयवस्तुनानीयेनापि सङ्करादिसम्भवादिति स्तवकाराशयः अत्रार्वाचीनाः गुणानेकमयुक्ता-
ऽग्रिमाग्रिमभेदस्य योजने एकैकभेदह्रस्वात् तथार्थान्तरसङ्क्रामितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योज-
नेयो भेदः स एवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसङ्क्रामितवाच्येन योजनायाम् एवमन्यत्रापि तस्मात् ए-
कोराशिर्द्विधास्यात् एकमेवाधिकं ऊरु समाईना समोगुणए तत्सङ्कलितेलघु ३सङ्कद्विधाद्विपंचा-
शद्वैनशाद्विशात्या एकरूपं वाप्रानेगुणयेत् तथाचरशदस्त्राग्निमेदिन्य इति त्रयोदशशतानामष्टिं यं स्य
कानिजायन्ते १२१५ योगस्थानं प्रकारर इति तेषु च तिभिर्गुणितेषु वेदाभ्रदहनेषु वशनि पञ्च सहस्रा
णि चत्वारि एकशतत्रयं सङ्कीर्णभेदा इत्येव हृयास इति वदन्ति अत्र क्रमः अत्रभवसिद्धोनावतु ३ लक्ष्मकादौ
खुरेमिश्चिवह्नि ६ षिह्यनालिशयानि तिष्ठ्यो तथाचार्थान्तरसङ्क्रामितवा एषस्यचानिशायः तत्रा-
यन्ततिरस्कृतवाच्येन तत्योजनम् यद्यत्तत्त्वे परीमन्त्राणि एतत्तिरस्कृतवाएषस्येतरेणयोजनमिति अपा-
देशः एवमन्यत्राप्यूह्यम् एतदेवप्राधान्यमाधाय गुणनमीत्री नन्वेषयत्त्वोभयोस्तत्त्वमेव वास्तु वेन तस्या-
भेदान्तरस्यादिति भेव अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन स्वीकारात् नोसंशय भेदसङ्कार स्वीकारात् एतान्-

का॰ शोचस्थानेपदालम्बनमेवमहत्त्व पौरुषमितिसहृदयभावमास्थायलोचनमितिबुद्धिभेदैः एकपञ्चाश
प्र॰ नासहस्रैरथयुगाब्धिन्दवः १४५७ तेषांदिङ्मात्रमुदाह्रियते स्वरूपाहरणिप्रादेशश्चजाप्राप्तस्त्रह्मा।
५५ किंचिद्विभाविनिश्च्य इयज्ञोदरश्यमद्रीचरस्मिन्नग्रेगल्भिजनतयगाढ अत्रानुनयतेवाच्येनुनयःकिमपिभोगलक्ष
५५ णोलक्ष्यसङ्क्रामितश्चाहोस्विद्विवक्षितपरवाच्यभोगस्यव्यञ्जकइतिप्रश्नविवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिपर्यायस्मन्दहः
सङ्कारः स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतोवेल्लद्बलाकाघनावाताःशीकरिणःपयोदसुहृदामान
न्दकेकाःकलाःकामंसन्तुदृढंकठोरहृदयोरामोस्मिसर्वंसहेवैदेहीतुकथंभविष्यतिहहाहादेविधी
राभव अत्रमुख्यार्थबाधाल्लिप्तपदेसम्पर्कलक्षणयदेतिचवव्यञ्जनंक्लिपयोदेवाचेतनेसौहृदाभावात्स्व
हृदपदमुपकारित्वेलक्षयदातिवर्षपंशति पादयतिपयोदानामुद्दुरनिशङ्केकाद्युपकारशीलत्वातिशयम।
पदेचसर्वंसहत्वाद्युपयुक्तधर्मात्यार्थेनयासर्वंसहः स्वभाजनत्वेलक्षितस्तीतोविनापिजीविष्यामीतिव्यञ्जा।
यदेवविप्रलम्भव्यञ्जकंनतुलिप्तेतिपयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः ताभ्यां
सहरामइत्यर्थान्तरसङ्क्रामितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेनसङ्करः तयोरुपमीपकत्वाद्रामइत्ये
कव्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसङ्क्रामितवाच्यरसध्वन्योस्सङ्करः रामोस्मीत्यनेनवैलक्षण्याद्विप्रलम्भ

वाक्यमङ्गेष्वसमाधानात् एवमस्त्वव्युदासार्थं इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिनिर्ण-
यो नाम चतुर्थ उल्लासः ॥ एवं ध्वनीभेदप्रभेदान् निर्णीय गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानाह अगूढमपरस्या-
ङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्य-
स्याष्टौ भिदः स्मृताः वाच्यापेक्षया चमत्कारकारित्वे व्यङ्ग्यगुणीभावः तत्र स्वत एवासुन्दरत्वेनागूढ-
त्वादिविशेषणसम्बन्धेन नैवेत्यर्थः अगूढत्वञ्चासहृदयैरपि वेद्यत्वात् दृश्यतया वा व्याख्यायमानतया ननु यथा चम-
त्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढं एवमपरेष्वपि भेदेषु अनुभवसाक्षी अपरस्याङ्गं अपरस्य रसा-
देः स्वेनैरपेक्षेण लब्धसिद्धेरुपकारकम् वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तत् अस्फुटं स-
हृदयानामपि दुःखसंवेद्यं सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये इति सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेत्यर्थः काक्वा-
क्षिप्तं यथा काक्वा विना वाक्यार्थ एवान्वयमानेन लभते तथा प्रकाशं काक्वादृढेनोपस्थापितमिति वा अ-
सुन्दरं स्वतादेव वाच्यापेक्षया चारु तेष्वगूढं यथा यस्यासुहृत्कान्ततिरस्कृतिरेत्य तमस्तवीथ्यथ्या वा-
तिकरेण घनक्किकर्णौ काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि जीवन् सम्प्रति भवामि किमाचरामि अत्र जीवा-
न्नित्यभिमतकार्ये शक्तत्वे संक्रामितवाच्यं तत्स्मरणमेव श्रेयः इति व्यङ्ग्यमसहृदयैरपि वाच्यवत्प्रतीयते।

का॰ प्र॰ ४५ 45

इतिगुणीभूतव्यङ्ग्यम् नविह्वकोकणदेशेणपिशङ्गितागन्तायान्तिमज्जमधुपागूढहृदीर्विकास्वयेतश्च-
कास्तिवरवैर्नवबन्धुचरीवधूष्वक्षदामसूदयावलम्बास्त्रिविभ्रम् अत्रशम्भुनेवक्रसंयोगोम्बुध्व्याथीवेत।
नोवाथिनश्रुतिसंयोगमात्रेलक्षयतोमन्ततिरस्कृतवाच्यत्वंव्यङ्ग्यस्यास्पधाः कालोवाच्यायमानतयागुणीभू-
तः नन्वत्रलक्षणावच्छेदकसंयोगस्यवक्रसंयोगेपिसत्वात् कथमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमितिचिन्त्यता।
वच्छेदकस्यसत्वेपिवाच्यसंयोगविशेषस्यतत्ववाधात् अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिश्शक्त्याभवद्देवरेगाढं
वक्षसिताडितेहनुमताद्रोणाद्रिरत्राहृतः दिव्यैरिन्द्रजिदत्रलक्ष्मणशरैर्लोकान्तरंप्रापितः केनाप्यत्रमृ-
गाक्षिराक्षसपतेर्लूनाचकण्ठाटवी अत्रान्तनायकोपनायकप्रतिनायकेषुनिर्दिष्टेषुचतुर्थवाक्येरतो
पनायकोरामएवार्थशक्त्याभासीयतेसचकेनापीत्युपायेनवाच्यायमानतयाः गूढः कृतः स्याघ्यत्रेतिपा
देगूढत्वपाधनित्वमव्याहृतमेव अत्रश्लोकेप्रतिवाक्यमोत्रेस्पादानेप्रत्येकमेवाङ्गत्वेव्यनक्ति अपरस्य
सादेर्वाच्यस्यवाप्रधानस्याङ्गमलक्ष्यक्रमः अनस्वानामसंलक्ष्यक्रमोवेतिद्विविधः तत्रप्रथमेरसस्याङ्गभा
वेनगुणीभूतत्वंयथा अयंसरशनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीविविस्रंसनकरः
अत्रभूरिश्रवसश्छिन्नहस्तंमासाद्यतद्वधूनांप्रलापेशृङ्गारःकरुणस्याङ्गं निष्पन्नरसस्यपराङ्गतात्रसपदेना

त्स्थायिभावो बोध्यः रसस्येव भावाङ्गता यथा कैलासालयबाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तकव्यक्तिः पादन
खद्युतिर्गिरिभुवस्सा वस्सदा त्रायताम् स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढं यया नेत्रयोः कान्तिः कोकनदानुका
रसरसा सद्यः समुत्सार्यते अत्र वक्तुर्देवीविषयरतिरूपभावे देवयोः शृङ्गारोऽङ्गं भावे भावस्याङ्गता यथा अस्या
परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्बोधयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः आश्चर्येण मु
हुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिता। अत्र भूविषयो र
तिभावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गं भावशान्तेर्यथा अविर० अभासस्याङ्गता यथा वन्दीकृत्य नृप द्विषां
मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निप
तितोऽस्यौचित्यवारांनिधे विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे अत्र प्रथमार्धे शृङ्गारोऽनुचि
तविषयतया द्वितीयार्धे नृपरतिरूपो भावः शत्रुविषयतयाभासः तौ वा राजविषयरतिभावस्याङ्गं भावशा
न्तेर्यथा अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्ष
णे क्षणात् अत्र वैरिणां गर्वरूपो भावः तस्य शान्तम् राजविषयरतिभावाङ्गं भावोदयस्य यथा साकं कुरङ्ग
कदृशा मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं केनापि तत्र

का॰ प्र॰ ४८

46

विषमामकरोद्वयस्यां अत्र विषमावस्थाव्यङ्ग्यस्मृत्याख्यभावस्योदयो राज विषयरतिभावस्य भा
वस्यान्येऽर्थः यथा असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः प्रमोदं
वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः अत्र स्मरहरगतावेगधैर्ययोः स
सन्धिः स च विषयरतिभावस्याङ्गं भावशबलता यथा पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी हस्ताल
म्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः कन्या कांचित्फलकि
सलयान्याददानाभिधत्ते अत्र पश्येत्कश्चिदिति शङ्का चल चपल रे इति सूया का त्वरेति धृतिः अहं कुमा
रीति स्मृतिः हस्तालम्बं वितरेति श्रमः हहहेति दैन्यं व्युत्क्रमः इति विरोधश्चेतत्यागमनरूपः क्वासि यासी।
त्यौत्सुक्यं एषां शबलता नृपविषयरतिभावस्याङ्गम् एतेन गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलङ्कारव्यपदे
शं लभन्ते ननु गुणीभूतो रसः रसवत् भावस्तु प्रेयो रसभावाभासावूर्जस्वि भावशान्तिः समाहितम्।
तस्मैवं सर्वेषामलङ्कारव्यवहारः न तु भावोदयादिषु तत्कथमेतदुच्यत इति चेत् यद्यप्यवचनं विनास।
हवसिनादनस्तथापि बलाबानवशेऽण्युयान् रसादिना तुल्यन्यायतादिति न दोषः एतेषु ननु गुणीभूतेष
स्वयंभेदेषु ध्वनिभेदेष्वलङ्कारभेदेष्वप्येषसङ्कराः संसृष्टिर्वा प्रवर्तते तत्कथं ध्वनिरिति कश्चित्कश्चिद्विहरणी

भूतव्यङ्ग्यत्रा इति तत्रापि क्वचिदलङ्कारध्वनिरित्यादि एवं तत्तद्गुणीभूतव्यङ्ग्ये इत्यादिव्यपदेशानां नियम इति
वेद्यप्राधान्यात् यत्र हि यत्प्राधान्येनेतेन तद्व्यपदेशः प्राधान्ये चातिशायिनि चमत्कारः स च सहृदयैकवेद्य इति ना।
सिद्धः अथवास्याङ्गभावेन शब्दशक्तिमूलस्यालङ्कारस्य गुणीभावो यथा जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृ
गतृष्णान्वितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना म।
याप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता अत्र पादत्रययोजनापि रामेण सहोपमा मयाप्तं रामत्वमित्येतेन।
वाच्यतां नीतेति तदङ्गत्वं शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपस्य द्वितीयः वाच्यपदार्थशक्तिमूलस्याङ्गभावो यथा
आगत्य सम्प्रति वियोगविसंस्थुलाङ्गीम् अम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः एवं प्रसादयति पश्य शनैः
प्रभाते तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मिः अत्रार्थशक्तिमूलो नायिकानायकवृत्तान्तो वा सूर्यविकमलि
नीवृत्तान्ताध्यारोपेण तदङ्गतयैवावस्थितः समासोक्तौ प्रागुक्तरागेण विलोलेत्यादौ सर्वप्रतीयमानार्थोप
स्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात् अयं च पादापतनेनेति श्लिष्टसद्भावेऽपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन प्राधान्येन व्यपदेशः श।
तिन्यायात् न व्यतिरेकेणापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसम्भवात् न चोपमाव्यङ्ग्यत्वं तुल्यकालत्वं
दिवत् श्लेषाभावात् न च वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं रविकमलिनीवृत्तान्तस्यैतद्रूपत्वेनैव सिद्धेरिति वाच्यसिद्ध्यङ्गः

का° प्र° ५७

47

यथापक्ववङ्ककपदवाच्यार्थः मन्यवक्रकपदवाच्यार्थः त्वन्नयोर्यथा भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां
तमः शरीरसादं च मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् अत्र जलादद्भुरूपो विषणाद्धो।
त्तर्लिमित्यनियमात् स च जलदभुजगेति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति अन्यथात पमासन्देहसम्भवात्।
यथा वा मम नाहम्मूलत्वसम्प्रसादकन्दकदोहान्तथा रात्नाजीवास्तः कविरत्नत्वेन भवन्तस्तास्तावो वोभ
हूयः अर्थान्यित्य ग्रहणि पुराणनूतनरात्नायोनवाक्ववेनीयाभिर्दिव्यमहौषधीभिरगदङ्कारायती भारती अत्र रस
प्रसादहृस्यग्रजलप्रसादोरूपो यो ऽयमङ्कः सचवा पूणायाः कनककदोदान्तथारोपमायाग्रहणम् अन्यवक्रक।
शाक्कवाच्यस्यासिद्धाङ्गं यथा गच्छामच्युतदर्शनेन भवतः कास्मिन्नृत्यरूपयते किन्त्वेवं विजनस्थयोर्हतजन
नः सम्भावयस्यथा श्यामत्रुणभङ्गिः स्वविनष्णावस्थानवेद्यालसामाश्लिष्य पुलकोत्करशिवितनत्रुगो
पीं हरिः पातु वः अत्राच्युतश्यनेन सोल्लुण्ठनेन प्रहितविषयेयमेवं इति अर्थमेवावस्थानमिति दृष्टेनेन सा
हिना सम्भोगेनैव तन्मिरिति किस्मेवमित्यादिना द्वयोरपकीर्तिर्जातिवत्त्वहर्थे वात्मानेवचयावशेतिविदश्च
व्यञ्जतेनश्च यथा मत्रुणभङ्गिः स्वविनष्णावस्थानवेद्यालसामित्येतद्वाच्यस्यासिद्धमङ्ग तद्यक्तिंपते
विनापतनहिशेषणपदार्थस्य शरीरालाभात् अस्फुटं यथा अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विश्लेषभीरुता नाद्दृ।

शेन दृष्टेन भवता जातवेतस्त्व खेम अत्राठ शेयः यथा न भवसि वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते तेन तथा कार्यमिति ।
अत्रैव सम्बन्धस्यापि न स्फुटं सत्वेऽपि ग्राम्यत्वं यथा हरिस्त्वं किं विस्मरिष्यसि येषं च स्नेहोदयारम्भ इ ।
वाम्बुवाशिः उमा मुखे बिम्बफलाधरोष्ठं व्यापारयामास विलोचनानि अत्र अश्चितमेस्फुदिति व्यक्तं
स्रगपलवनत्र यथा पारणे वाच्यं न तयोः प्रधाने साधकबाधकमानाभावेन सन्देहः वाच्यस्याप्यलौ
किकेन तेन चमत्कारित्वाद्गुणीभूतं व्यङ्ग्यं एतानि ग्राम्यव्यञ्जकत्वात् तुल्यप्राधान्यं यथा ब्राह्मणातिक्र
मत्यागो भवतामेव भूतये जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामि
व रक्षसोऽलयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्यापि प्राधान्ये दुर्मनायत इति गभीरत्वं चमत्कारित्वात् ।
विग्रहवत्त्वन्येरोपविवेदितनाश्च काक्वाक्षिप्तं यथा मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशास
नस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ।
अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं नञ्वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेन व्यवस्थितं काकुं विना वाच्यस्य बाधितत्वेन
प्रादुर्भावात् हठेन तदालेपादित्यत्र प्राक् अस्फुटं यथा वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सु
णन्तीए घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यं

का॰ ४॰ ५८
48

तस्माज्ज्ञाशं एवमलङ्कारकारि शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वोऽप्यवसादमलङ्कारमाननतारूपस्यातिसौ-
न्दर्यात् तत्क्षणादतिशयपर्यवसानत्वात् एषो भेदाय यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् वकारोभिन्ना-
क्रमः पूर्ववद्वेनर्थः यथायोगं यथासम्भवं तेनायमर्थः न केवलमेतत्प्रपञ्चगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः
किन्त्वर्थालङ्कारसङ्क्रमितवाच्यतार्थधर्मः एते भेदास्तथा सम्भवितो विहायास्यापि ते रूपादिभिः
शुद्धैर्भेदाः सङ्करसंसृष्टिभ्यां योगे नैव तेषामेषां च सङ्कीर्णा भेदा अपि द्रष्टव्याः असम्भवितस्य च स्व-
मात्रेणालङ्कारव्यक्तिनिबन्धनाः तत्र केषुचिद्ध्वनिकृताव्यपदेशेन वस्तुमात्रेण वदालङ्कृतयस्तदाध्रुव
ध्वन्यगतानामाकाव्येहतैस्तदाश्रयात् यत्र ध्वन्यनुगुणताव्यङ्ग्यतया ध्रुवे ध्वन्यङ्गतानां ध्वनिनैव तत्राव्यप-
न्ते तत्र ध्वन्यन्तकस्य ध्वनित्वमेव स्थितः ततः काव्यहतैस्तदाश्रयात् काव्यहतैस्तदभिसन्धानपूर्व-
कत्वात्तवस्तुमात्राद्यपेक्षया ध्वनिर्यः सगुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा प्रदर्शितः एतेनानन्त्यमायाति कवी-
नां प्रतिभागुणः इति नेदवमनन्ततोध्वनेन व्यापारयोगिनीनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां च काव्य-
भेदानामनुगतोपायिनां सङ्कलने येयाभेदाः व्यङ्ग्यस्यानिरूपकत्वात् तथा हि किंचिद्विदग्ध्वाच्य
तसदें किञ्चिदश्रुतदसद्वाच्यसहस्रं वाभिधयप्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वमपर्यायाद्यम

इत्थमलङ्कारस्य अलङ्कारस्य प्राधान्येपि यथालङ्कारत्वमुक्तं प्राक् रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदा-
चिदपि वाच्यत्वं सहते सह सामान्यतो रसभावादिपदैर्विशेषत शृङ्गारनिर्वेदादिपदैरभिधायमा-
नस्य चमत्कारकारी स्यात् नत्वेवं तस्यादितथानेप्यभावाद्यप्रतीतौ न तदनभिधानेपि वक्त्रस्य चमत्का-
रकारित्वात् इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेन प्रतीयमानस्यैवेति निर्णीयते नीरसो यं प्यवा-
चमत्कारी ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्षणया वा रसादिर्न हि विभावादिवाचिपदैर्विना सम्प्रती-
तिरिति चेन्मुख्यार्थबाधाद्यविरहात् ननु व्यञ्जनायाश्च विषाणायमानत्वात् उक्तो व्यङ्ग्यश्चैत-
प्यकृतो भेद इति चेदुच्यते लक्षणामूलवस्तुमात्रव्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न सम्भवतीति प्राक्प्रति-
पादिते अभिधामूलेष्वपि शाब्दशक्तिमूले द्वितीयार्थत्वेन सन्नुपमावाच्यव्यङ्ग्यत्वेति निवादे अभि-
धाया नियमनात् अर्थशक्तिमूलेप्येवमङ्गीकर्तव्ये यतः पदेभ्यः प्रथममेव पदार्थस्मृतिस्तेरर्थैः पदार्थवि-
शेषाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्ष्यायोक्तौ
भिधायाः प्रसरणे द्वितीयकक्ष्यायामेव तदर्थप्रेक्षणात् यत्नोभिहितान्वयवादेपि वाक्यपवान्या-
य आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभाव इति च सर्वेसिद्धे व्यञ्जनाभि-

वि

कां
प्रं
४९
49

यानवादिनः देवदत्त गामानयेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यकवृद्धवाक्यश्रवणे
नदवृत्तान्तरं प्रयोज्यवृद्धेन सास्नादिमन्तमर्थं देशान्तरादानीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयकक्रि
यागोचरकार्यताज्ञानवान् तद्विषयककृतिमत्त्वात् तद्विषयकप्रवृत्तिमत्त्वान्मद्वदिति प्रयोज्यवृद्ध
स्य ज्ञानमनुमीयते ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या तद्वाक्यार्थेनावच्छिन्नस्य वाक्यवाचकभा
वद्रूपं संबन्धमवधारयति यदुक्तं शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति श्रोतश्च प्रतिपन्नता।
मनुमानेन चेष्टया अन्यथानुपपत्त्या तु बोधे शक्तिं द्वयात्मिकाम् अर्थापत्त्यावगच्छन्ति संबन्धं त्रि।
प्रमाणकम् त्रिप्रमाणकमिति जात्यापेत्वयात्रतेन तत्र वक्ष्यपेदनया एवमखण्डयोः शक्तिमवधा।
र्यविशेषो बुध्यते कथमिह अनन्तरं तेनैव प्रयोजकेन वैश्रूयमाने देवदत्त गामानयेत्यादिवा
क्यस्थकस्यचित्पदस्यावापकस्यचिदुद्धापे सति यस्य भागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभा
गस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति तस्माद्वाक्यावधारणमन्वितएवपदार्थे।
प्रथममन्वयएववाक्यस्य शक्तिग्रहात् पदार्थमात्रशक्त्यानुपजीव्यव्यवहारेणान्वितज्ञानस्यैवोपस्था
पनाच्च न च वाक्यं विना कश्चिदपि प्रवर्तितः व्यवहारस्य प्रवर्तिनिर्हेतिरूपस्य पदमात्रेणाकरणमशा।

क्यत्वात् अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वपदार्थेषु सङ्केतग्रहादन्विता एव पदशक्याः
न एव वाक्यार्थ इति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः ननभिहितानां पदार्थानामन्वये शक्य एव प्र
तीयते योग्यतादिवशादित्युक्तं ननु तथापि संसर्गविशेषो शक्य एव पदार्थसामान्यान्वित एव
शक्तिग्रहात् अन्यथा गामानयेत्यादिपदेष्कतानाश्वमानयेत्यादिवाक्ये तदेवेदमानयपदमित्या
हि प्रत्यभिज्ञान स्यात् सर्वसंसर्गान्वितानयनपरस्य शक्यान्वितानयनेन शक्यत्वेनार्थभेदेन भेदादि
ति चेन्न पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामेवान्वये शक्तिग्रहात् अन्वितानां च विशेषरूपतादिभि
हः तेषामपि मते सामान्येनैव रूपेण विशेषणे शक्य न तु विशेषरूपेण तथा च पदार्थान्तरसामान्या
न्विते पदार्थानां शक्तिः गवादिविशेषान्वितस्तु विसेषो वाच्य एव तस्मादभिहितान्वयवादे नान्वि
न एवान्विताभिधानानयेत्व पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः संकेतविषयो गवादिविशेषान्वितानया
नादिरूपस्तु संकेतितत्वेन वाच्य एव वाक्यार्थः यदपि केचिदुच्यते शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः
प्रतीयते तत्र सर्वत्रापि शब्द एव निमित्ते यतो नैमित्तिकारोपेन निमित्तानि कल्प्यन्त इति तदप्ययुक्तं श
ब्दस्य तत्त्वार्थे निमित्तत्वे कारकत्वे ज्ञापकत्वे वा न प्रथमं शब्दस्याज्ञातपीरकत्वात् परमेशुनरनमनेनपरं

का० प्र० ५० 50

नसङ्केतोनवनेनज्ञानस्यअज्ञानस्यस्वरूपमात्रेणज्ञानस्यवाच्यकत्वेतिप्रसङ्गात् नचान्यथविशेषसङ्के
नग्रहः यस्तुविशेषएवसङ्केतग्रहेति चेत् लोकाद्यन्वितानयनादिविशेषस्योपस्थापकान्तराभा
वेनशब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या नथाचतत्रसङ्केतग्रहेशब्दात्तदुपस्थितौसङ्केतइत्यन्योन्याश्रयणात् न
स्यादेवमितिकोरायतेनिमित्तानिकल्प्यन्तइत्यविचारिताभिधाने अथोसत्यमिषोरिवदीर्घदीर्घतरो
व्यापारइतियत्परःशब्दःसशब्दार्थइतिच निःशेषमादौविधिरेववाच्यइतिभट्टासतोपजीवनः अस्या
र्थः यथाबलवताप्रेरितइषुरेकेनैववेगाख्येनव्यापारेणवर्मच्छेदंमर्मभेदंप्राणहरणंचरिपोर्विधत्ते तथा
एकएवशब्दएकेनैवाभिधाख्यव्यापारेणपदार्थस्मृतिंवाक्यार्थानुभवंव्यङ्ग्यप्रतीतिंचविधत्ते अतो
व्यङ्ग्यतामभिमतार्थस्यवाच्यत्वमेवकिंचयत्रशब्दस्यतात्पर्यंसशब्दार्थइतिनिःशेषच्युतादौतात्पर्यविषय।
तयाविधिर्नोपपद्यतेति तेतात्पर्यवाचोयुक्तेस्तात्पर्यमजानानाःपशवः तद्वाक्यस्थितिपदोपस्थापित
पदवदिवतात्पर्यमुच्यते नप्रतीतिमात्रे तथाहि भूतभव्यसमुच्चारणेभूतंभव्यायोपदिश्यतेइतिसिद्धा
न्तः अस्यार्थः भूतंसिद्धंभव्यंसाध्यंतयोःसमभिव्याहारेभूतंसिद्धंभव्यायसाध्यायोपदिश्यते इतिकार
कपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाःसिद्धाअपिनक्रियावच्छृङ्खलयासाध्यीभूतयासक्रिययायोग

५०

न्माध्यायमानत्वामाश्रवन्ति विधेयत्वात्तिर्प्रधानक्रियायाःप्रवेशस्यार्थः ननु श्रुदद्दनेनादग्यमात्रेयथाद
त्येन ननु दग्यमपिनेष्या यावदेवाग्नामेतावदेविग्रहानविधीयते ननु ग्राममपियथा रहतिक्राव
गोश्रमागतान्तरग्नाम्गोलोहितोसीषा रहतिजप्रवृतन्तीस्येनेनलोहितोसीषत्नमात्रेविधीयते ननु रु
तिक्रावरेण उसीषस्याप्यग्नामोतलोहित्वमात्रेहवनस्यान्यतस्मिंडोयभाज्यहोनीस्येनेनदयं करण
त्वेनन्नदपिहवनेवा पंचरक्रेपहोवयेत्स्यादोरक्रन्नपदवयनानोमध्येएकस्यद्वयोस्त्वयाणांवासिद्धेप
कविधिर्द्विविधिस्त्रिविधावानतश्च यावदेवविधेयं तावस्येवतात्पर्यं विधेयं च शाह्वापात्रमेवेति सर्वं शुक्र
शाह्वापात्रपवतात्पर्यमिति यदि च प्रतीतिमात्रेणात्पर्यं न दाग्नपूर्वोयावतीस्यादाग्नवादिसमानसविन्सेवध्य
त्वयाप्रतीतेपरार्थ्यैपिकदाचित्तात्पर्यं स्यात् नन्नुतद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापितपवतात्पर्यमिति नत्वा
म्नि: विषेभ्र यमार्थस्यदे भज्ञु इस्यत्रविषंभुद्व्वेतिवाक्यस्यमावेस्याद्विवाक्यार्थपितात्पर्यादितिमे
वेयत्तपत्तदेकमेवादवाक्यं वकारस्यैकवाक्यतास्त्वकत्वात् प्रमयाततहेयक्यप्रसङ्गात् नवाव्याप्तव
च्यक्रियया: साक्षादन्वयोसम्भवति गुणानां च परार्थत्वाद समवायः समत्वात्स्यादितिन्यायात स्वहृदा
केयेवेदमत्तोभवितव्यमत्रान्वयेन्नततोविषभक्षणादय्येतत्ह्हदो भजनमनिष्ठसाधनमतः सर्वथानास्यता

का० प्र० ५१
51

देभ्रान्ताइतिवाक्यार्थः तथाचतद्वाक्यस्यपदोपस्थापितपदार्थानामर्थमितिसिद्धम् तस्माद्भुवनगतः शाब्दाद
स्मादियदुक्तंतत्तात्पर्यार्थज्ञानानन्तरं यदपि सोयमिषोर्यो विततियत्ति तदप्ययुक्तं यतः शाब्द श्रवणानन्तरं यावानर्थः
प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शाब्दस्याभिधैवव्यापारस्यात्तदावेदप्रवेशस्तेनाजातः कुमारीतीगर्भिणीत्यादिवा
क्यानन्तरं हर्षविषादयोः प्रतीतिस्तयोरपि तद्वाक्यस्याभिधास्यात् अथ यत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये सर्वत्राभिधा
हर्षदयस्तुनतन्मात्रगम्या यास्त्वथाते तर्हि लक्षणीयेप्यभिधैवस्यादिति लक्षणोच्छेदः किमितिप्रश्नेति लि
ङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रेण भगवान् जैमि
निः कस्मादिदमुक्तंवलीयस्त्वंप्रतिपादयामास एव सर्वत्रैवाभिधाप्रसक्तौ उत्तरस्यदौर्बल्यबीजाभावात्
किंच पूर्वोक्तस्थ्रुतस्थानेवैषम्यादप्यनुपपन्नः तथाहि तत्रैवेगाख्यव्यापारस्यसत्त्वरूपत्वतपव्यञ्जनका
तयादीर्घदीर्घतरत्वं सम्भवति अभिधायास्तु ज्ञानापायवात् फलतारतम्ये नियतया वा ज्ञानाविस्तथि
ताभिधानवाद्दीर्घनिष्ठेषपादौ व्युत्पन्नमेवेति स्थितं किंच वाच्यवाचकभावातिरेके व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव
इतिवपणेकाविज्ञाताद्दृष्टां पङ्कोकर्तव्यं अनयोः कष्टतादयोः नित्यदोषा श्रसाधुत्वादयो नित्यदोषा इति
विभागोनस्यात् वाच्यस्यार्थस्याविशेषेण कष्टत्वादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्यवाप्रसङ्गात् अ

न्तनाभ्युपगमेनवाभ्यनुज्ञानीयस्य वृक्षविद्योतनेन वृक्षादौ अक्षेत्वनुकूलनं शृङ्गरादौ न तु उक्तमितिप्रत्यनेनवि
भागव्यवस्था एवं पर्यायेष्वप्येकस्यापि देवकर्षविकाव्यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्थानस्यात्र वाच्या-
र्थस्याविशेषात् हृष्यते चासौ ऽङ्ग येगते सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः इत्यादौ
पदे नदिनाक्यादिपदमनुकूलं किन्तु ग्रस्ताव्यञ्जकतया कपालिपदमेव ननु इयमप्येतदच
कव्यक्त्रवेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकारत्वपवानुकूलनप्रतिकूलनयोर्व्यवस्थापपत्तेरितिचेन्न अ
भिया स्वीकारे सङ्केतग्रहं विनापि तदर्थोपस्थितिप्रसङ्गस्याकृतत्वात् किंच काव्यशास्त्रवाच्यव्यङ्ग्य-
योः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदं विनाऽनेनाभेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः वैधर्म्यदर्शनात् वाच्यार्थः सर्वैरे-
क एव प्रतीयते इति नियतः व्यङ्ग्यस्तु वक्तृप्रकरणादिवैशिष्ट्यादनियतः तथाहि गतोऽस्तमर्क
इति वाक्यात् सेनापतीन् प्रति वल्लभेनावमन्तव्यावसर इति दूतीनामभिसारिकाः प्रति अभि-
सरणं उपक्रम्यतामिति सखीवासकसज्जां प्रति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति कर्मकरस्य सह कर्म कुर्वतः प्रति
करणान्निवर्तामहे इति भक्तस्य धार्मिकं प्रति सान्ध्यविधिरुपक्रम्यतामिति ग्रामस्य कार्यवशात् यत्नेन दहि-
गच्छन्तं प्रति दूरं मा गा इति स्वगृहिणी गोपालकं प्रति स्वैरं भयात् गृहे प्रवेश्यन्तामिति दिवसे तु सन्नमस्या-

का॰
प्र॰
५२
52

र्त्यति वत्स्यत्यति सन्तापो ऽपुनान भवतीति । आपणिकान्तो भूत्यात्यति विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति नै
यत्कागमनप्रत्युत्पावेपोषितभर्तृकायाः तत्कथं केश्रुतिनागतोऽयमुपयातीति एकस्यैव वक्तृबहून्यर्थानि तत्रै
त्यकरणवृत्त्या देवमाधिरनवधियन्त्रोऽर्थः प्रकाश्यते वाक्यस्तु सर्वान्यभिविशिष्टरूपवन्तेनैतज्ज्ञापयेव य।
म्यैनानार्थ्यैः सेत्यथवादिपदेनानार्थावगतिद्दृष्टान्तादिति चेन्न एकवाक्यवर्तिनस्तस्माप्यर्थैकनियमात् ।
यदेवेवदसीति लक्षणीयार्थस्यानुनानेऽयन्तो कार्यपराभिधेयवन्नियतत्वमेवेति तथापि यत्र लक्षणाद्य।
धिकारिणः प्रतिसकलस्वामिनः सन्त्येवमानेयेतिपदप्रयोगः नचानियतत्वेऽर्थीरमेवेति वेनतान्यर्थानत्वे
नात् नह्यत्रसर्वैर्वोद्धैः समंसर्वथाऽरूपानां भेदः प्रतिपाद्यते किन्तु गतोऽस्तमर्क इत्यस्य वाक्यस्याऽर्थयोः त।
थावत्स्वहावाक्यस्यानियतत्वनदर्थद्वयरूपकारेणैव सर्वेषां वक्तृस्यापि प्रतीतेः तदर्थनियतत्वानियतत्वरूपाः
विरुद्धधर्मसंसर्गोऽभिहितः एवं विलक्षणस्वरूपकालादिभेदोऽपि भेदकोऽदृष्टव्यः वैधर्म्यसत्वेऽपि यदि भे
दः स्यात् तदा नीलानीलादेरपि कश्चिद्भेदः स्यात् वैधर्म्यस्याविशेषात् यदुक्तं अयमेव हि भेदो भे।
दहेतुर्वा यदि रुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति स प्रसिद्धश्चतत्वतत्स्वरूपभेदवर्थभेदः तत्रैनिःशेषे।
स्यादौ ॐमात्रमर्थद्वन्स्मार्थविवादकार्यमायासममर्यादमुदाहरन्त सेव्याः नितम्बाः किमभूधराणा

त्तनस्मरस्मेरविलासिनीनाम् इत्यादौ कथमवनिपदर्पो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्द्धा विद्विषां स्वी
कृता श्रीः ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः इत्यादौ वस्वरूपभे
दः प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः द्वितीये वाच्यः संशयरूपः प्रतीयमानस्तु शान्ते शृङ्गारि
णि वा वक्तरि कुडेरिन्द्रविनैककोटिनिश्चयः तृतीये वाच्यो निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः कालभे
दस्तु सर्वत्र पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यङ्ग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः प्रतीयमानस्य तु पदतदे
कदेशीभूतकाक्वादितदर्थवर्णसङ्घटनादिना इत्याश्रयभेदः वाच्यस्य व्याकरणकोशादिमात्रेणा।
वगमः प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनापि इत्यपि केनेति ज्ञापकभेदः वाच्येन शुद्धज्ञमात्रस्य प्रतीति
मात्रम् अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः गतोऽस्तमर्क इत्यादौ दर्शितनना।
येन वाच्य एकः प्रतीयमानस्तु नानेति संख्याभेदः कस्स वण होइ रोसो दिट्ठाण पिआए सव्वणं अहरे सा।
भमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहसु इण्हिं इत्यादौ वाच्यार्थस्य समस्तोऽप्यस्य सखी विषयः तद्व्यङ्ग्यो
र्थः श्रोतुर्भवति स्वते प्रतीयमानस्य तु भ्रमरेणास्या अधरः क्षत इति ज्ञातानुपपत्तिनेति तत्कान्तः समेव वैदग्ध्य
मित्यस्य प्रतिवेशिनी इदं मया अस्य समाहितं तु नैवं त्वया न विध्यो ऽस्य इत्यस्यापपत्तिः एवं सपत्न्यादिविषयो।

का० प्र० ५२
53

धीतिर्विशेषस्य भेदः एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदः किं च वाचकव्यञ्जकयोरपि वै-
धर्म्याद्भेदो वक्तव्यः यतो वाचकस्य सङ्केतितार्थोपलम्भे सङ्केतितमेवार्थमभिधा प्रवर्तते न त्वेवं व्यञ्जकः अन्य-
थापि व्यञ्जनायाः प्रत्ययजननात् यच्चोक्तं नान्यार्थविषये शब्दः प्रमाणमिति तन्नदितोप्यनुपपन्नं यतो व्यङ्ग्यस्य
वाचितान्नुपगमेपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यविषयो व्यङ्ग्योर्थः कथं प्रतीयते यत्परः शब्दः स शब्दार्थः सतेनैव स्वतन्त्रा
म एतेन तात्पर्यमेव व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्यापारान्तरमिति निरस्तं तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीयमानार्थव्यापारः ।
न च लक्षणा न हि वाच्यबलसेपि मुख्यार्थस्य तो विशेषव्यपदेशहेतुर्वा यतो रामोस्मि सर्वं सहे इत्यत्र रा-
मपदेन सर्वदुःखभाजनत्वप्रत्याख्यानरूपेत्यन्यप्रकारान्तरेण रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं प-
रामित्यत्र खरदूषणादिहन्तृत्वेन लक्ष्यते प्रतीतो रामपदस्य लक्षणा उपपादनको भवति अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये-
दिव्यशेषणव्यपदेशहेतुः प्रभवति एवमन्यत्रापि स्यात् तदुक्तं भाक्तमाहुस्तमन्ये इति लक्षणीयाविशेषाद्वेग-
मश्रप्रकरणादिसापेक्षेणशब्दार्थेन स्याद्विमानात्यतिरिक्तः प्रतीयमानो नाम मेवं लक्षणीयस्य ना-
नात्वेपि हि नानार्थे सैन्धवादिपदार्थस्याभिधेयवत्प्रस्यैव नियतत्वमेव न त्वलक्षणीयनियतसम्बन्धो ह्युक्तेनार्थेन ।
लक्ष्यपि हि प्रकरणे प्रतीयमानस्य प्रकरणादिवशान्नियतसम्बन्धो नियतसम्बन्धः सर्वेषं सम्बन्धस्य श्रेति

तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्रे प्रदर्शयिष्यते किंच ॐ अग्नीषोमीयमजमित्र इत्यत्र ग्रहे दिश्रश्रमं पलयम मापा
हिष्यतीति ग्रन्थ सेतापमहाणि सन्नाहिंसि इत्यादौ विविलितान्यपरवाच्येकदेशे लक्षणा मुख्यार्थबाधाभा
वात् न तु तत्रापि तात्पर्यार्थान्यथानुपपत्तिः श्रुतिर्गौण्यान्तीत्येवेति चेत् लक्षणायां प्रयोजननियमात्
तस्य च व्यापारान्तरगम्यत्वात् तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमयापि लक्षणया अप्रतिरूढलक्षणाया
मिवानयापि स्वप्रयोजनप्रत्यायनं प्रतीति चेत् लक्षणायाः प्रयोजननियमात् तस्य च व्यापारान्तरगम्यत्वात् त
दर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमयापि लक्षणया अप्रतिरूढलक्षणायामिवानयापि स्वप्रयोजनाव
गतेति चेत् न यथा हि संकेतग्रहदशायामपत्यानत्याभिधया मुख्यार्थप्रतीतौ योगरूढप्रयोजनाभावात् तस्य मु
ख्यार्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा तत्कथं द्विप्रयोजनस्य भावे भवेत् यतः संकेतग्रहसापेक्षा
साभ्यन्तरपदवीमभिधा पुच्छमूलमासेत्याह किंच न लक्षणाव्यञ्जनयोर्भेदः लक्षणामुपजीव्य तद्दर्शनात् नापि
लक्षणानुगतं भवतु व्यञ्जनमिति वाच्यम् अभिधोपजीवित्वेनापि भवात् न च ल
क्षणाभिधेयमयानुमार्यैव वर्णमात्रगतसारेणापि हिंसादृष्टपुरीषसा दिव्यञ्जनानन्ववर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा
वा नापि प्रत्याख्यानुमार्यैवालौकिकसमन्तकेन शौभागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धेः तस्मादभिधा न लक्षणा

का॰ प्र॰ ५३
54

नान्यथैविलक्षणस्वरीघोषव्यञ्जनोर्मितनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारो वनपन्हवनीयएवंतन्ना।
तोपर्यायाणिमन्त्रश्रमादो ग्रन्थार्थो नियतसम्बन्धः कस्मन्त्रणहोश्रसोश्रमादावनियतसम्बन्धः नियत।
सम्बन्धत्वं चवाक्यार्थप्रतीतेः एकविषयत्वात्मकत्वं प्रथमे तस्य भावः पाश्चिकत्वे एकविषयकत्वात् द्विती
येनतदभावः सर्वात्मकान्तादिविषयभेदादितिकेचित् तत्र समग्रभानिलक्ष्यस्यानियतसम्बन्धत्वमेव व्यङ्ग्य
स्यतत्तथात्वमन्यथात्वेवेतिपूर्वं प्रतिपादितस्यहीनेदमत्रदोदाहरणमितिलक्ष्यसाधारणनियतसम्बन्धत्वं वा।
च्य नवोक्तं तथाभवति अन्यत्र प्रथमे सर्वेषामेव सत्त्वत्ताप्रतीतिः द्वितीये तत्कान्तस्यैव सत्त्वं तत्त्वान्येषां ता।
सत्त्वं तेयेति नियतानियतसम्बन्धत्वमित्याद्यं तदपि न मनोरमं यत एवं वाक्यप्रतीतेरेव सत्त्वतासमतश्च।
नीतिविषयतद्रूपैवलक्षण्यमात्रमुच्यते न तर्कव्यङ्ग्यप्रतीतेः तस्मान्नियतसम्बन्धत्वं तेन वाच्येन सह तादा
त्म्यैवसम्बन्धनियममुक्तिशुक्लमन्यपरामः सम्बन्धसम्बन्धोयथा ॐविवरीमत्रयत्नश्री ब्रह्मब्रह्मण
णाह्निकमलस्यहरिणोदाहरणाणयणरसाविउलाक्षक्रान्तिदक्षापवे श्रवहरिपदेनदत्तिणानयनस्य
स्पर्शात्मकत्वं तत्र मीलनेन तस्पर्शास्तमयः तेनपद्मसङ्कोचः ततो ब्रह्मणस्थगनतस्मिन्दातिगोपती
याङ्गस्यादर्शनेनानियतत्वं णानिधुवनविलासजमितिसम्बन्धसम्बन्धानियोम्यते वेदान्तिनस्तु कि

याकारस्ताहिपुरस्कारेणशाब्दानोप्रवृत्तिः यस्मिंधर्मिः भावस्वरूपस्कन्धेनसम्भवति यस्मिंधर्मिभावस्य
प्रपञ्चगोचरोवास्यादृत्यगोचरोवानाद्यः प्रपञ्चस्यबाध्यत्वात् नान्त्यः ब्रह्मणोधर्मशून्यत्वात् अतः
पदपदार्थविभागमन्तरेणैवसमंवित्स्नानमित्यादिवाक्यमखण्डमेवाखण्डवाचकमित्यातिष्ठ
न्ते अतस्तत्तन्नान्तुसारेणप्रतीयमानेपिवाक्यस्यशक्तिरेवंतथापिनवाच्यतोव्यवहारमार्गैरपिप
दपदार्थकल्पनाः वचमङ्गीकृतेव्यावहारेतेषांभङ्गानयस्वीकारात् यदिचपदपदार्थकल्पना
अविद्यावस्थायामपिनाङ्गीक्रियते अतस्तर्हिबुभुत्साव्युत्पन्नव्यवहारः वाक्यार्थपदवाक्यार्थस
सङ्केतग्रहमाश्रित्येतिचेन्नवाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्तदानन्त्याच्चतत्रसङ्केतग्रहस्याशक्तिवात् अविद्य
मागतिरस्कारेवकथमखण्डार्थापिवाक्यवाचकभावः परमार्थैकभेदाभावात् तस्मात्तन्मतेपि
विदितव्यङ्ग्यपदभङ्गस्त्वतन्नावेदसम्बन्धपदवाक्यान्वतीयतेसर्वस्मात्सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात्तसम्बा
न्याश्चव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोभवन्नानियतीभवतीतिप्रतिबन्धरूपादेवभवतीत्युपेयंसम्बन्धोव्यर्थान
स्वाधिकरणेनेतानोव्यङ्ग्यंप्रतिपादयतिसर्वत्रतत्प्रतीतिप्रसङ्गात् एवञ्चव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावानु
मेयानुमापकभावएवपर्यवसन्नः यतोव्याप्तत्वेनसकलपदानिष्ठत्वेनवसपदसमस्तविपक्षासत्त्वल

का॰
प्र॰
५४
54

त्वगादिरूपत्रयवर्तीत्यत्र लिङ्ग-लिङ्गिज्ञानमेवानुमानं नन्वेतत्क्रमनुमाने यत्तद्रूपद्वितीयेनानुमानेनानन्तरे
त्वमित्याशङ्क्याह नन्वतिरिक्तया व्याप्त्यैकोनिदितस्यार्थः एवमनुमानादेव ध्वन्यस्य प्रतीतिः तथा हि भ्रम
धार्मिक विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन गोदावरीकच्छकुडङ्गवासिना दृप्तसिंहेन सङ्केत
निकेतनीभूते गोदावरीतीरे निकुञ्जे पुष्पावचयादिहेतोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य निवारणा
यावितर्यथास्याः प्रयुक्तिः तदत्र निकुञ्जवासिसिंहकर्तृकपामरनिवर्तनलक्षणविधिर्वाच्यः स
एव निकुञ्जे भ्रमणायोग्यतानुमितौ प्रभवति यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपू
र्वकं निकुञ्जे च सिंहोपलब्धिः प्रतीता तद्भीरुभ्रमणं भयकारणतदुपलब्धिः यथा नात्र तथा रस्य प्रीव
ह्नेरनुमानं चैवं गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात् अत्रोच्यते भीरोरसौ रसस्वभावस्य
भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्ये वीरस्वभावस्य वा विशेषेणोदासीन्ये तत्र तत्र सामान्या सैवं वाश्रये व्यभिचारः
तादृशस्यापि प्रभोर्गुरोर्निदेशान्प्रियानुरागेण वा पिल्लाभादिशङ्कया वा तादृशस्यापि भ्रमणस्य तत्र
दर्शनात् अत एव नान्येयापि मत्यपेत्तविरोधस्पर्शादिशङ्काया अपौरुषेयतया वा श्वपतो विभ्यतोऽपि
मृगयादिकुतूहलेन सिंहवद्देशे वीरस्य भ्रमणादर्शनात् किं वात्र पदेऽसिंहसद्भावेऽपि मानान्तरे

एवं धारितः किन्तु शब्दस्थलीवाक्यादवगतः न तु तद्वचनेनि श्रावकं शब्दार्थेन समं सम्बन्धान्नियमादिस्मिन्निश्चयपरूपा
सिद्धिः एवं नः शेषशब्दस्य तस्यादेशान्तमनश्वनादीनुपभोगव्यञ्जकत्वेनोपपन्नानि न वक्तानि तद्व्यापारानि कारणा-
न्तरेतोऽसम्भवात् अत एव वाक्यान्तकाधित्वेनोपात्तानि अतो नैकान्तिकात्कथमनुः स्यात् ननु व्यक्तिरर्थिक
र्थैनैरिति चेत् अथमपदमादिहृत्यादिति क्रमः अस्माकमपि शुद्धस्यादिस्वनानैकान्तिकत्वाव्यतिरेकश्रुतिवत्सभेवद
पेयद्यथमतं प्रमाणदवधारितेऽभेदेन नतेदमस्ति व्यक्तिरर्थिकश्रोत्राद्ग्राह्यं वेदितिवतयि शब्दस्वव्यञ्जनायोः
नव्यामेनोपिपदार्थमेतायामनिर्धारणसङ्गः किन्तु सम्भावनादप्येवं विधार्थं प्रतीयत इति पूर्वो भव इति श्रीगोवि-
न्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णभेदनिर्णयो नाम पञ्चम उल्लासः ५ एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यमपि निरूप्य
तेविन्नभेदं दर्शयितुं सर्वसरत्नयप्यपि शब्दार्थचित्रयोर्विरभेदद्वयं ग्रन्थो मालासप्रदर्शनेन तत्र भेदाभ्यासालङ्कारप्रभेदप्रद
र्शनेनैव दर्शिता भविष्यतीति न किंचिदस्तीति न प्रदर्शितोऽयं तथापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदत्रोपपन्नं वक्ष्यमाणशब्दार्थालङ्का-
रयोरन्योन्यमेकरूपत्वेनानुपलम्भात् उपलम्भेऽपि वा भयसङ्करत्वात् तीयभेदस्य सङ्करे दत्तिन उपपादयति शब्दार्थचित्रं पुन-
र्वेकाव्यद्वयमुदाहृते गुणप्राधान्यमन्तरेण स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः षट् शब्दार्थालङ्कारयोरेकैकमात्रावस्थाने तु
रस्कारेण नार्थविभागः किन्तु प्राधान्यपुरस्कारेण तथा च न काविदनुपपत्तिरिति भावः ननु तथापि विभागो नु
पपन्न एव यतः केचिच्छब्दालङ्काराः मात्रगुरी वा किरे केचिच्छब्दार्थालङ्कारमात्रे तत्कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत् मा।

नेयवकेचिदुभयालङ्कारिकागिणस्तथाहोक्तं रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः। न कान्तमपि निर्भूषं विभाति
वनितामुखम्। रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे। सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्। तदेतदाहुः।
सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी। शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः। रसस्यार्थे। अर्थस्यैव विभावादिरूपतेनास्मदुक्त
क्तत्वात्। उक्तिश्चा रूपकादिर्वालङ्कारः केश्चिदुक्तः। केचित्तु काव्यस्यालङ्कारवाच्यः। काव्यवकविकमेव शब्दरूपं वृत्तितदाश्चि।
तः सुपां तिङां व्युत्पत्तिविशिष्टस्यैव तिलकालङ्कारः रूपकादिस्तत्त्वर्थाश्रितो लङ्कारो वाच्यः। अलङ्कारपदप्रयोगस्तत्र गौणः प्रवर्ति।
वाञ्छन्ति व्युत्पत्तिं वक्रत्वेनार्थालङ्काररूपतयाह। तदेतदाहुरित्यादि शब्दाभिधेयेति प्राह द्वयं तस्यापि कविसम्म।
तात्पर्यमर्थस्येव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमत उभयाश्रितोभयालङ्कार इति तत्र शब्दविशेषयथा। उ। प्रत्यग्रमम
रणस्नायस्नार्द्रतनूः कनकप्रभस्तदनु विहारोत्तीसतन्वीकपोलतललग्नरुतिः। उदयति तनोधान्तेधोमसवस्तवे
णादा सखे सुरसभिमिनीकुन्दमुन्दस्मितविन्दुगलालाभ्वनः। १ अत्राचालङ्कारतपसा गुणीभूतशब्दालङ्कारस्त
प्रासः प्रधानं प्रासमापि केवलस्तत्रैवेमस्मात् प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबन्धनत्वात्। अर्थविशेषयथा नटाह
मानपतिताश्रुपिकस्य लोचनेदो भावयस्तलकृशामलकाः खेलाञ्च नीताः सदैव सविलाससलीलकलं गत्वा येका
लेनोत्कृदित्ताभिवनसुपिनन्ति अत्र शब्दालङ्कारोनुप्रासः गुणीभूतः। अर्थालङ्कारस्तु समुच्चयः प्रधानं प्रा
म्नादासमाश्रितत्वाद्वाहात। पद्यावल्किं विदध्यसेन प्रथमकाव्यतेन तथोक्तं प्रथमोल्लासपर्व। पतद्वेदाश्चालङ्का
रभेदाभवन्तीसलङ्कारनिर्णयेनैव तेनिर्णीतदृश्यन्ते। इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे शब्दार्थचित्रनिरूपणं नाम नवमोल्लासः ९

यानम् सति दोषे गुणादेः का किं विलक्षणत्वात् यदाह स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् इति।
सति तु दोषाभावे गुणाधिक्ये विनापि किंचिद्विद्वदाह्लादकत्वसम्भवात् अपदोषतैव विगुणस्य गुणत्वन्याया
त् अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीये भावस्य स्वरूपेणानिरूपणानर्हत्वात् प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणी
यत्वाद्विचेयत्वाद्दानानां सम्भवाच्च दोषा निरूपणीयाः न च सामान्येन विशेषो विशेषश्च विज्ञातुं शक्य इति तत्सामान्य
लक्षणमाह मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन ते
ष्वपि सः १ मुख्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणेऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः करणसाधनो हतशब्द
इत्येके मुख्यत्वेन समर्थ्यमानश्च कल्पनलक्षणयेनार्थसङ्गतिः स्यात् किन्तु नादितादृशस्य मुख्यत्वे इति एतत
इति चिन्त्यम् अन्यथा अस्य शब्देन भावादिरूपप्रसङ्गे नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्यात् विधेयत्वाभावात्
इत्यत आह तदाश्रयाद्वाच्य इति आश्रयणमाश्रयः तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वा
च्योऽपि मुख्यस्तदर्थेन चैव मुख्यः शब्दस्य नानात्वेनानुगमः काव्यप्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानु
गमात् नन्वेवं रसवति सर्वे एव दोषाः नीरसत्वविलक्षितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एवे
या इति मैवम् नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं न तु शब्दानामित्यत आह उभयोपयोगिन इति।
अत्र शब्दपदं प्रतिपादकमात्रपरं कथाहृदनामपि वर्णाः पदवाक्ययोर्वर्णैस्तेनाद्यपदाद्वृत्तिः स्वर्ने संघट

का॰ प्र॰ ५६
56

ह्रीतेइति प्रकाशः स्तरसः न च तत्र वीजाभावः अन्यथा वर्णस्यापि पदशोद्देनैव प्रामैशास्त्रह्माय्याइतिवड्
वचनाखेगते: स्यादेतत् हानिविनाशः न च दोषेणरोसनाच्छेः स्याद्लक्षणमेतत् मुवंदृतिमाहस्रा
पकर्षयाविनात् नन्वेवं रसानुत्पत्तिः प्रयोजकेषु व्याप्तिः अथात्रत्पत्तिरेव हृतिशब्दार्थः तर्हि यत्र रस
उत्पद्यते न एव परं न पकृष्यते तत्राव्याप्तिः न दृतलक्षणमतिदोरइदमप्येनोत्कर्षातरेनिश्चावगात्नोयवस
नमिवेकेनापकृष्यमाणमपरं प्रतिहरति किंचार्थे इपस्सुरव्यार्थे स्यानुत्पत्तिरपकर्षो वानदोषाधीन
इति अत्रन्नूमः उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणापकर्षाहृति शब्दार्थः उद्देश्या च प्रतीति रसवल्पवलम्बिना
नपकृष्टरसविषयावनीरसेन तु अविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया तथा च नाद्दशप्रतीतिः विघा
तकत्वं सर्वेषाम विशिष्टं यतो दुष्टेषु कचिद्रसस्याप्रतीतिः रेवक्वचिदुत्पतीयमानस्यापकर्षः क्वचित्
विलंवः पदे नीरसे क्वचिदर्थस्याप्रत्ययेभूत स्याप्रतीतिरेव क्वचिद्विलंवेन प्रतीतिः क्वचिद्विलंवेन प्र
तीतिः क्वचिदचमत्कारित्वेन तत्प्रभवासिद्धमिव्युद्देश्यप्रतीतिविघातावश्यकपवनस्थिता तत्कता च क्कस
चित्साक्षात् यथा रसदोषाणां कस्यचित्परम्परया यथा शब्दादिदोषाणाम् तेषामपि कस्यचिदर्थो
पस्थितेरभावात् यथा असमर्थादेः कस्यचिन्नद्विलम्बात् यथा निहतार्थत्वादेः कस्यचिद्वाक्यार्थवो
धानभावात् यथा च्युतसंस्कृत्यादेः कस्यचिन्नत्रविलम्बात् यथा क्लिष्टत्वादेः कस्यचित्सहृदयवै।

मुख्यविशेषणावाचकपदेनेनयथाश्वाहननादेः कस्यचिन्नरूपसन्नएवयथानिहननादेः सचायंद्विविधो
नित्यश्चानित्यश्चतत्रानुकरणादन्येनप्रकारेणासमाधातुमशक्योनित्यः यथाच्युतसंस्कृत्यादिः अन्यादृश
स्त्वनित्यः यथाप्रयुक्त्यादिः अथविशेषलक्षणानिवक्तव्यानितत्रद्विविधाप्यंत्रिविधः शब्ददोषोर्थदो
षोरसदोषश्चेति तत्रशब्दाद्धिरसानामयथापूर्वमुपस्थितिःप्राथमिकेति नन्क्रमेणैवदोषान्निरूपयि
याम्यनन्तरंदोषोशब्दार्थौविनारसका विलक्षणोपिशब्दस्यप्रातिदेशश्चशब्ददोषाणांप्राथम्यंशब्द
स्तुद्विधापदतदेकदेशोवाक्यंचएवंवतद्वाश्रितःशब्ददोषस्त्रिविधः तत्रपदानांवाक्यघटकत्वेनप्राथ
म्यात्प्रथमंतद्दोषनिरूपणमितिपरमार्थः अत्रेदंशक्यतेपदवपदैकदेशस्यपदापलयापिप्राथम्याः
तद्दोषनिरूपणस्यैवप्राथम्यमर्हतीति अत्रभास्करः सत्यमुच्यतेपरंतुपददोषैवयथासम्भवंकेवि
लपदैकदेशाद्दिनिसमवाद्यथेतमातिमनोरमेप्यस्त्येवतथापिपदैकदेशदोषेणनप्रथमाभिधानापादने
किमुतरमिति वयंतालोचयामः उपदेशेनावन्याथम्यादिविचारणाअतिदेशस्तूपदेशानेनरमेवन
चपदैकदेशदोषोपदेशः अतिदेशैनैवतल्लाभेलाघवात् नचपदैकदेशएवास्तूपदेशः पदेनातिदेश
इतिवाच्यंपदैकदेशाहतानामपिकेषांचिनदृशानिवेनतदंशेपदेस्तूपदेशस्यावश्यकत्वादितिपददोष
विशेषलक्षणमाह १ दुष्टपदंश्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहितार्थमनुचितार्थंनिरर्थ

का॰ प्र॰ ५७
57

कमवाचकं त्रिधाश्लीलम् २ संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् अविमृष्टविधेयांशं
विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ३ ५२ उक्तपदामिति प्रभेदकमभिमतमर्थं नेतुं श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दा
नां लक्षणपरत्वे विभागाभावाल्लक्षणानुपस्थितेर्नोक्तं लक्षणं वाक्यत्वनिर्वाहः ३ निरुच्येत तु द्वियोगा
भावानुभयार्थोपस्थितेर्नालक्ष्यलक्षणयोरुभयोरप्रत्ययः यथा घ्राणमवलम्ब्य कर्मेन्द्रियाणीन्द्रिया
णि भूतेभ्य इतीन्द्रियलक्षणस्य त्वगादिनमीषयेथे न चालक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थ
कं तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणानुपयोगादिति चेन्न अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यञ्जकत्वेन साधा
रणीकारवव्यवशक्तिविरहेण नानार्थत्वया लक्षणत्रयार्थत्वं भिन्नस्य तदर्थत्वात् अत्र श्रुतिकटुत्वे
यद्यप्यश्रुतिकटुत्वे व्यञ्जकत्वेन शब्दरूपभेदेनानियतत्वं तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वे विवक्षिते न तस्य
श्रुतरूपवर्णानेतत्तद्वर्णचयत्वेन वा उदाहरणं अनेन गमेन लहरीणां गभीरातितरंगिणो: आलिंगनस्मि
तन्वेगपाकानीकालभूनेकथा १ अत्र कानीकमिति पदं श्रुतरूपवर्णप्रायं किं पुनरसहृदयकतावी
जेन्त्रहृगज्जनकत्वमिति चेन्नरौद्रादावपि दोषत्वप्रसंगात् माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितमेव तदुद्वी
जयतीति चेत् न किंनाहृशनेन ज्ञानेन तथा नतनस्वरूपसदेवनाद्यः रसविशेषव्यंजकास्तानेपि माधु
मिकनाहृशपदश्रवणो नोहृगाभावप्रसंगात् न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् अन्येत्वसमादयः प्रमाणं

नह्यविदितविशेषानपि नैवेवानुद्दीजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति किं चैवं वैयाकरणदोषकृरि किं।
निर्बंधनो दोषाभावस्मात् अभ्यच्यते स्वायतेशाह्वप्रयोगे श्रोतृहृद्गोरस्थापकर्षीयेति नह्यीजं प्रमपवप्रति।
कूलवर्णारसभेदः तस्यकणोपमापाटेतुमात् अनपवानुकरणे वैयाकरणदोषकृरिश्रोतृरिवावेशादो र
सत्वैगपनीरसवक्राव्ये दोषत्वाभावः आद्यतस्यैवानुकरणीयतयास्वायत्वभावात् द्वितीये च तत्स्वभावा।
वगमेनोद्वेगाभावात् तृतीये च श्रोतृत्वेनानुद्वेगात्त्वं चतुर्थेतदनुगुणत्वेनानुद्वेगाद्धेतुमात् एवमेव मुख्यो
र्थहेतराभावात् एवमर्थाविलम्बकरणादिविशेषणाण्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभावउपपद्यते च्युतसंस्कृतिं चु
तामवलिनासंस्कृतिः संस्कारणं व्याकरणलक्षणानुगामी यत्र पदज्ञापकः संस्कारकव्याकरणलक्षणविरु
द्धं यत्र ज्ञापायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः देशपदेतुन लक्षणविरुद्धं किंतु न हि सुधः संज्ञाशास्त्रानोवुड्लेव चेनेन
संस्कृतनामनत्राव्याप्तिः यथापतन्मंद विपक्वतिंदुकफलश्यामोदरापाण्डुरप्रामेहन्तशलिंदस्तुंदरक
रस्पर्शितमलन्नेत्तन्फलीपातिश्च रजंजरकलेक्ष्माभयाभ्यर्थनादीनेत्तामतुनाथलेकं च गुणोपचा
हृतेमाहृत्याः अत्र नाप्यतश्शनियावनश्नर्थे च्युतसंस्कृतिसामान्यतास्तिवादिस्त्रेणामामस्यान्मूनेपदस्या।
नियामकेनाशिक्षितानाथश्च निःस्त्रेणानाशिक्षितन्निषेधात् तस्मान्माद्यतिस्तनपुगामिति निपदनीये न तु ना।
द्यतश्च निःसंस्कृतनमेव तथाचार्थविशेषनश्येतिवकृव एवं चार्थदोषत्वेऽप्यप्रमितिमैवं यत्रशाह्वपरिवर्तनेऽपि

दोषानुवर्तिनेन स्याद्धि दोषत्वे यत्तु तथा सति निवर्तनेन स्यशाब्ददोषत्वमिति विभागात् अप्रार्थ्यमनीतिर्हि
सकताबीजमिति नित्यदोषत्वे अनुकरणेन अर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्ध
मपि कविभिर्यन्न प्रयुक्तं यथा यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्ष
सोऽथवा १ अत्र दैवतानि पुंसि वेत्यनेनाम्नातोऽपि पुंलिंगो दैवतशब्दः कविभिर्न क्वापि प्रयुक्तः नन्वत्र किं
हूषकताबीजेन ताविकक्कि विरहस्तत्सन्तानशक्तिस्तु तिविरह इत्यपि नाखिलशब्दानुशासनेन हृदेशा
तिवन्धकाभावादिति चेत् यदार्थोपस्थितिविलम्बलक्षदोषं अत एव स्वेषयमकादावदोषत्वम् उद्भटा
लेकारस्तेयत्वाप्रतीतिविलम्बस्यान्तरायुद्देश्यत्वात् वत्तुनत्तुनादृशकविसमयविलंघ्यनप्रयोजना
त्तुसन्धानन्नयतयानुपयोगोऽपि विकिन्निहिष्कतावीजम् अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः अन्यत्राप्रयु
ज्यमानस्यापि न दृष्टं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यय्यत्वाभावादि नअनित्यदोषोऽयं असमर्थं इत्यस्या
र्थेनच तेन यत्नसंशयपरिपाटिकमपि प्रकृतिस्थले विवक्षितार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः समर्थ्येस्वेवासा
मर्थ्येविरुद्धमिति चेन्न उपस्थानोपजीविनात्सामर्थ्यस्य यथाह तिथानैः यदुक्तिजयन्नेजयादिषु पदा
दिपदे उपसंदानेन मार्गार्थोपसंदानेन वाग्नेः सामर्थ्यं न तु न रविहस्य यथा नीर्थो नेशुल्लानेन वागने
सामर्थ्यं) समुपार्जितसत्कृतिः स्वरसोऽतन्विनीमवहतिसम्यतिसादरम् १ असमार्थानुपस्थितिहेषा

कलाबीजमितिनित्यत्वान्निरूढत्वार्थं निरूढः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धत्वयाव्यवहितो विवक्षितोर्थो यस्मात्तत् गरूढ।
पर्यायोक्ते विप्रयोगात्प्रायुक्तसंकरः उदा यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन मुग्धया साध्वसतरला
विलोकय परिचुम्बिता सहसा अत्र शोणितपदस्य सरुधिरेति प्रसिद्धिः प्रसिद्धिस्यजलीकृतत्वरूपे विवक्षितार्थे
रूढकलाबीजप्रसिद्धस्यैवव्यवधानुपस्थित्या प्रसिद्ध विवक्षितस्याविलम्बोपस्थितिः अतो यमकादावदोषत्वं तत्त्वो
पस्थितिविलम्बस्यापि सहृदयसमत्वेनाविलम्बात् हि रूपत्वात् अनुचितार्थं अनुचितो विवक्षितार्थो यति
रस्कारकोर्थो यस्मात्तत् यथा तपस्विभिर्यासुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या प्रयाति तामाशु
गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः । अत्र वीर्यप्रतिपाद्यप्रदानतानपेक्षत्वपाशुपदं कातरत्वमभि
व्यनक्ति नहि ते तत्पादर्शनात् विरुद्धमतिकृत्वं पुरा नस्मापेतं तथा तिनसाद्यैदः रूढकलाबीजं च विवक्षि
ततिरस्कारकार्थोपस्थितिः अतो यमकादिदोषत्वं निरर्थकमविवक्षिततिरस्कारकार्थोपस्थितिः ॥ निरर्थ
कं वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनं तन्न कमिति यावत् अत एव वाक्यालंकारभूते यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादि
पदमत्र दुष्टमित्यनितरां येन स्थानिपातत्वं पश्चादिपदे बहुवचनादि च उदा उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मा
हि गोपिश्रमिवाञ्छितं प्रसिद्धात्मभगवति युष्मत्प्रसादेन अत्र हि पदं अर्थस्याविवक्षितत्वात् रूढकलाबीजम्
न स्याविजयनाम् नहि तावद्धि दीर्घानुपस्थितिः फलान्तरेष्वेवयावदभिधेयोपस्थापकत्वात् नापि प्रतिकूलवर्णवत्
स्वविरोधिनावादीनां संघटकेन स्थूलप्रिसंविशेषयमकगानत्स्वरूपसनाद्रूपादिति उच्यते निरर्थकं उच्यतेनम

का॰
प्र॰
५९

ववाक्षिसहृदयानां वैशद्यं हृष्वकर्त्रीवीजं प्रयोजनमनुसंधातव्यमनावा प्रवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य
विवक्षितधर्मिणः कापि न वाचकेयमदित्यर्थः अतएव समर्थाङ्गेदः तस्य कविकल्पितस्य कारणात् एतादृश
विशिष्टविरहस्य कविवेद्यधर्मिणि शक्यावपि विवक्षितेन प्रकारेण शक्तिविरहात् कविनिकायेशक्यावपि धर्मि
णिशक्तिविरहात् कविनिकायेशक्यावपि धर्मिणि शक्तिविरहात् कविनिकायेशक्यावपि धर्मिणि
शक्तिविरहात् कविनिकायधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभावात् न चायं हि यथा अपेक्षितेन योगमनपेक्षितेन
योगे च तयोराद्यद्वयश्यायुवंष्यकोपसर्वविरुतराणदा भवंतिवच्याः स्वयमेवदेहिनः प्रमर्थसूत्रेण जनस्य
जंतुनानजानन्त्यादेन नहि यादरः अत्रसूत्रीयेदाश्रियेत्सुपापहिंसानकतयादाहवे विवक्षितमिति हि
नीयायेन द्वेपरीत्यप्रदर्शके जंतुपदमथान्तु विप्रयुक्तेन तत्र व जायत इति योगमपेक्षितनस्य शक्तिमनेनापि ना।
विवक्षितयादान्तनयाप्रकारेण क्षेमवाचकं अनपेक्षितयोगयथा दाधिकाकिलतामसीशाशिप्रु
ते हृष्टामयायत्रसानहिकेदरुजाधकाश्रिताभिदं हृदये दिकलितं किंकुर्मः कपाली सदेवविधुरा।
धामनचेनक्रुप्यताद्दगणप्रवनी मयो भवति मेनो जीवलोकोधुना अत्र दिनपदं प्रकाशमयधर्मित्यर्थविव
क्षितमनामसीत्यनेन लक्ष्यमतमोमयत्वसर्वेपरीत्याभिधानायोपादानात् तत्र धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैवा
हृष्टा दिने दिनत्वेन शक्तेनक्षेत्रप्रकाशमयत्वेन निवाचकं द्वितीययथा जले जलधेस्तारमैपवर्षतिवारिदः
इदं हेहितमस्थानाकरुदानेघरेघने अत्र जलपदशब्दस्य जलाधारके न प्रकारेण सामर्थ्येपि सप्रुद्रेयधर्मिणसा

मर्थ्यं यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबंधादनाश्रितैव सत्ती यं स्वसमर्पसंसर्गादेनां
नं गतमन्यथा च तयोरश्वैष्यत्यजगणकाण्डे तत्ता लोन विकिरणलसत्के सत्त्वलीकरालः प्रत्यग्रालक्तका
भासुरस्य किसलयो मेनामंजीरशिंजागः भर्तृनृत्तानुकारे न यतिनिजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभृतांभोजशोभा
विदधदभिनवदण्डपादो भवान्याः अत्र विदधानि त्रिकारणग्रंथकः न च यथार्थ्याथारण्येन वासमर्थः न पसंसर्ग
णकरणेनियतशक्तिमान् अन्यस्तु वाच्यनिष्ठा वाचकता यंत्र यत्राङ्गित्वादावुदाहृतिषु ते नहैवं निर्दूषणोऽस
काशोयदसमर्थं यसंपृथसिणोह्येयोरपि शक्तिविरहः अवाचकेन तु धर्ममात्रे सः विदयदित्युदाहरणं तु वाचक
प्रकरणमध्ये समर्थे से वेति प्रत्येपि तेतद्वाक्या वाचकोदाहरणं न च लोकनिर्बंधनं संदर्भ विभक्तेश्वेतना
देयम् हृषकतावीजेऽविवक्षितार्थानुपास्थितिनिदानमपवाय विद्यासीलमिति अश्रीरस्यास्तीत्यर्थे
स्मियमादितालच्मग्रयः कपिलकादित्वादेफस्य लत्वं न च्याचकोऽत्र भावबदिति पर्यवसन्ने कान्तभा
वध्यानिमसत्क्रशनिबीडाज्जुगुप्सामंगलव्यक्तिहेतुकत्वद्विशेषाववक्रमः नैवेतत्रये नतिप्रसक्तमनुग
तेरूपमस्तीनि व्रीडादिहेतुकाकोतिमन्तु नानार्थो यमश्लीलशब्दस्यार्थः तस्य प्रत्येकं त्रिविधम् क्वचि
द्विवक्षितस्यैवार्थस्य व्रीडाद्यालंबनत्वात् क्वचिदविवक्षितार्थस्यानिर्वाहिणस्तथा त्वात् क्वचिदविव
क्षितार्थस्यानिर्वाहिणोपि स्मृतिमात्रहेतुत्वात् पश्चित्रिपक्तिकेर्किंचित्कृदाहियते तत्र व्रीडाव्यक्ताव

का॰
प्र॰
२४
टी॰
60

र्थान्तरस्यतथाभावोयथासाधुनेसमुद्रस्यापमानत्वविलोक्यते नस्पर्धीस्यालिनः कोन्यः संदेनानालितोत्थुवंश
त्वमैत्नार्थकस्यसाधनशाहस्यंत्वेनतनमर्थोनतं ज्ञगुणस्याख्यकोतथाभूतार्थस्यतिमत्वदेहतंनयथालीलानाम
रसाद्रतात्यवनिनानिः शेकदृष्टहृदः काश्चित्कस्यरहापितेनताडवव्यामीलनेत्रेस्थितः भ्रूयाकृहमलिता
ननेनदृष्टतीवाग्रुस्थितानस्यसाश्रीत्वाहूमेनयाथवानतिमनेनेननानिशेषत्वंविना अत्रवायशब्दोतपानवाग्र
स्यारयतिननतनदर्शनतयावाक्यमुपपद्यते अमगालव्यक्तोविवलिनसेवार्थस्तनथानयथास्तुपवनवि
भिमोमान्मयायाविनाशाद्गतत्वविरकलायातिः सपन्नाघनानः स्तनिविगलितवंधेकेशपाशेहकेश्याः स्तत
कृहमस्तनायकेदृष्टेदेशवस्ती अत्रविनाशशाहस्यविवादितपवार्थोमेगलः पवंविधुभिन्नाभिन्नप्रकारोदाह
रणानप्रत्येकेत्रिप्रकोरनमस्द्रतीयमन्याथसाम्यात् हृदकनावीजंनत्वसिद्धवसापकृष्टवानाटशाखोपस्थि
तिः नीरसेत्वचमत्कारापकर्षतेनस्याः अथवानाटशाखोपस्थितत्वात्रतवैगुण्यंनहीजयतः शमकस्याप्र
दोषत्वाभावः नाटशास्त्रोपस्थितेः शमपोषकत्वात् भाव्यमंगलादिस्तुवनेकामशास्त्रस्थितेचवनदोष
त्वंवैगुण्याभावात् शिवलिंगभगिनीत्वलापादिशाह्नवुतननतथासमुनीतगमलत्विनेषुअसभ्यार्थोनुपा
स्थितेनिनपनिसोयंसंदिग्धनथार्थोपस्थापनानुकूलत्वरूपदृष्यसंदेहविषयः यथा आलिंगितस्तत्रभवा
न्संपरायेजयश्रियाः आशीः परंपरावंद्याकर्णीकृत्यनाकृपादू अत्रवंद्याभिनिपदवंशोशाह्नसम्यन्तवंदा
शाहहितीयेनवानिसंदेहः मध्यमेहद्रटटहीनमहिलायाकृष्टोकृविनिहितीयेनसंस्पामाशीः परंपरा।

मित्यर्थोपपत्तेः साधकबाधकप्रमाणाभावाद्वक्तान्यथैत्सेषाय: हृष्टकन्ताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः अतोप
त्रसंदेह एवोद्देश्यत्वत्र वाच्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशीनवान्यतरनिश्चयत्वत्र चादोषायमिति अप्रतीति
मितिनातिल्पार्थेनया शास्त्रानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः अत एवाप्रयुक्तादेदः न स्यान्यत्रापि
प्रसिद्धेः न दोषस्य स्थानमद्राक्ष्यातिर्दलिताशायिनान्वयः विधेयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मवैधनम् अप्रयोगश
ह्यो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः सर्वैवेष्टतो योगशास्त्र एव प्रसिद्धः पंवशास्त्रान्तरप्रसिद्धमप्युक्तं हृष्टकन्ताबीजेना
क्रान्तानाभित एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वापरामर्शत्वत्र न दोषत्वमन्यत्र तु मतिस्तवकनयाश्रणात् अग्राम्यकेवल
लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेऽपि अत एवाप्रयुक्तादेदेऽनेकप्रयोजनोद्देश्यमनेन संघटनेऽनेकदिशाह्लादयत्वेनोदाहृ
तं ब्याकिन्तु गाहलमलादय इत्याहुः न तु प्रथमप्यसतत्कदिशाहस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य स्युत्यनस्य चोदाहरणत्वेन दोषो
नत्वात् तस्मात्समूलत्वलोकप्रसिद्धं तास्मिन्देशस्तत्वैलोकैर्यदाख्यायाहृतत्वमवद्गृह्येत न दिरुर्थः नेनदेश्यमपिस
गृहीते अत एवाश्वत्वादनपानगलादयः उदाहरणीयाः कलमप्रमाद्धृष्टीत्यादयः यप्रत्युदाहृतव्याः नदाग
काविभावरीकोनसंकेतनगुनितेभुखे नयनीयशिलाशोभाकटिप्रदत्तेमनः अत्रकटिप्रहः लोकानाभि
ज्ञेषप्रतिनदृष्टानुपस्थितिहृष्टकन्ताबीजमिति दुर्जवः वस्तुतस्तु नागरोपनागरोविदग्धग्राम्यशास्त्रप्रयोगावन्त
रैवेदग्ध्यानयनेन श्रोतृवैमुख्येनादित्यालोच्यते अत एव विहृष्टकादौ अयमेवक्रिरिनदोषत्वं नस्यान्यथैवोपितेन

का॰ प्र॰ टी॰
61

वैरस्याभावात् कटिशाटेन्तुग्राम्यताप्रयोजकेनाश्लीलमितिनसंकरः नेयार्थे नेयार्थोयमनेयत्वंचनिरू
ढलक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियन्तेवाधुनाकाश्चित्काश्चिन्नैवतुशक्तितः इत्यनेनरूढि
प्रयोजनाभ्यांनिषिद्धायालक्षणानहिविषयत्वं यथाशरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् करोतितेमु
खेनन्दिचपेटापातनेनातिथिं अत्रचपेटापदं निर्जितत्वेलक्षणयाप्रयुक्तं नचतत्रासरूढिर्वाप्रयोजनंमु
खेशब्दार्थोनिरेकंतिकिंणार्थस्यानुपस्थितिः दूषकतावीजंचहत्रभावेनार्थानुपस्थितिः तत्रनिष्पायदोषः अ
थअवाक्लिष्टमित्यादि क्लिष्टादिकंडपदं समासगतमेवेत्यभिसम्बन्धः तदयमर्थः क्लिष्टत्वादिदोषत्रयंपदात
समासेनैवसम्भवतितथाचपदैतयोः पदयोः समासत्वदेवसमासेनैकपद्यात्पददोषत्वम् द्वितीयपदेनेपप
देपाणदुष्टत्वादितितत्रक्लिष्टमर्थप्रतीतौक्लेशवत् यतोविवादितस्यान्वितविशेषस्यप्रतीतिर्विलंबिता।
तदित्यर्थः निहतान्तदोत्तपदार्थोपस्थितिरेवविलंबितेतितत्तोभेदः विलम्बश्चाप्रसिद्धसत्वेवाचानान्यपूर्वक
त्वकरणाद्यभावेविवक्षितविशेषस्यत्वगततुपस्थितेर्वाक्यदोषाक्यमार्थ्यावत्वंयस्मिलस्यात्पादौ अन्यो
न्यदोषत्वमपि तद्यथा अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशंशोभतेत्यर्थंभूपालतवचेष्टितम्
अत्रात्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशंशोभतेत्यर्थंभूपालतवचेष्टितम् अत्रात्रिलोचनसंभू
तेत्यादौसामान्यतेन्ययचोधाविलम्बोपि अत्रिलोचनसंभूतेत्यादिनाचन्द्रोदितत्वागुपस्थितिः अन्यापि

तयाभावात् नियामकस्याभावाच्च अतः क्रमुदेशिनस्सव्यवस्थानेनेवोपस्थितिः इदमेव वक्ति दृष्टः सम्बद्ध
नयोर्ध्योनेनावभासिभिरिति द्वितीयप्रभवत्वाक्यदोषोदाहरणं हष्टव्यं हषकत्वादीनवृत्ततोति विलम्बे
प्रहेलिकाद्यौ तत्स्पष्टत्वाद्दोषत्वमतौ न्याय्यादौ गुणत्वमपि तदौचित्यात् अविमृष्टविधेयांशः अविमृष्टः
प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् प्राधान्येव तत्प्रतीतिर्योग्यता सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सम्भवे हृदयपानुल
धूम प्रतीतौ न्यक्कारो ह्ययमित्यादौ तु णाम ध्यमुक्तेनादौ वा न व्याप्तिः प्रथममेतत्कर्तृरूपप्राधान्याभावेन द्वि
तीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विशिष्टविरुद्धसत्वात् तदाहरणं मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगल
गलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् कैलासोल्लासनेच्छा
व्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः अत्र नगरीर
क्षणे यत्प्रयासस्तत्रर्थो महिम्नामिथ्यात्वेति मिथ्यात्वं विधेयं प्राधान्येन आत एव नानुवाद्यं प्राप्नते
तु मिथ्यामहिम्नाम् सफलत्वमेवैवेति मितः किमेषां फलमित्यादिना नाभिसम्बन्धः स्यात् तच्च वहुव्रीहा
वन्यपदार्थे गुणीभूते विशेषणप्राधान्ये समासानर्हत्वासनात् किं च दोषविधेयवशाद्यत्सदाभ्यासुप
तिष्ठते तदा ग्राम्यषट्हिप्राग्गांविधायमेनव समासेपृथक्यादावुपस्थितिः अत एव गुणास्थितेनाधना।

का॰
प्र॰
६१
62

तथाभूतार्त्तिरिति एवं समासान्तरेणाविमृष्टविधेयांशत्वं तत्र कर्मधारयेऽपि यथा स्वस्तोनितस्यादवलम्ब्यमानो।
ऽपि तत्र नः केसरदामकाञ्चीम् न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य अत्र द्वितीय
त्वमौर्व्या अनूद्यत्वेन विधेयत्वमुक्तं समासे गुणीभूतमौर्वीं द्वितीयामिति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः नन्वत्र का।
ञ्च्या द्वितीयमौर्वीत्वे विविक्षितमेवान्यस्य मतेनानुकूलदोषावकाश इति चेन्न यद्यपि हि विशेषणांशस्य द्विती
यस्य प्राधान्यं द्वितीयमज्ञाववयकस्य न्यासीकरणेन विज्ञात मौर्वीत्वेन तत्र प्रयोजकम् अन्यस्यापि सद्वि।
तीयस्य दौर्लभ्यादिति वस्तुविशेषपरिचायकतामात्रं तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमप्रा।
प्राधान्येन वक्तव्यं अत एवाकृष्टराक्षसेतेसत्रपक्वतस्य प्राधान्यभङ्गभयेन समासेनाकारीतिवि
ख्यातारः यमसध्यानबाध्यकसंसिद्धुद्देशेषपक्वविशिष्टसंज्ञाविधानेदोषान्तस्यात् बहुव्रीहावेव त
द्वितार्थे गुणीभूते ऽन्यपदार्थे गुणीभूतो यथा वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं व
सु वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने अत्र वरीषु मार्गणीयानां सुन्दरत्वम
ह्यकुलीनतादीनां धर्माणां विकल्पदर्शनप्रस्तावाज्जन्मनो लक्ष्यत्वविधिरिति तत्र समासेनाऽलक्ष्यत्वं अलक्षि
ता जनिरिति पाठे तु पार्वतीपर्यविपर्ययानिबन्धनाप्राधान्येऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्तते न [illegible] मा [illegible]

मासे यथा आनन्दसिन्धुरिति वा पलाशालिविति समन्वानैनेकसदनेन्दुणाममप्युक्ता या सर्वे देवभवता
नञ्दन्तेविर्तो नान्विंनेनोतितत्वं संप्रतितिपित्यगस्मात् अव्यावीनात्रवाक्य अप्रसक्तस्यनेनतवज्जलथं
समन्वयेनित्यमनिष्ठावधः स्वरदन्तुरिदेहयाक्रसंख्नेननामघ्णासनम् अयमतिपर्युदासारोनैवाणपरा
स्यात्कनकनिउषत्तिग्याविद्युम्प्रियानमसोर्वश्री इत्यत्रैव प्रसज्यप्रतिषेधपर्युविधेयोनतत्रगपात्मान
मत्रस्तोभेनेयर्भमनातरः अग्टप्रगादयेसोङ्गानसक्तस्वत्वमनवभून इत्यत्रैवावस्ततायनुवादेनात्मस्या
किंविहितेयमस्ति नञ्समासेनन्यः नः प्रसज्यप्रतिषेधेर्थः किन्तुपर्युदासएवयत्रक्तो विधेयत्वप्रधानता
प्रतिषेधेप्रधानता पर्युदासः सविशेषयोग्योत्तरपदेनन्नीकृति कथंनहि अश्राद्धभोजेस्यादेप्रसज्यप्र
तिषेधलाभः पर्युदासेनादेयात् नञ्पर्युदासोऽप्युक्तार्थोऽप्युक्तत्वमेवविधीयतेफलाविशेषादितिवे
न भवेदप्येवंपदिनसतित्वणमपीत्यनेनसम्बन्धः स्यात्साद्युक्तत्वेनप्रतियोगिनेवविवदितेनोनवपर्यु
दासेनयासम्भवः नन्वेवमपिनास्त्युक्तविधेयाशातावधेयस्यानुपस्थितेः किन्तु यारणोविंदथदितिवैध
वाचकत्वमेवस्यात्समासेप्युक्तात्पत्रनिवृत्तिर्णार्थाद्दितिवेम प्राधान्येनानिर्देशस्तत्तयाप्युदितेनयतएवशाया
नेनानिर्दिष्टोविदेयाशोवधेयस्यादवतिकन नन्वशाधान्येनानिर्दिश्यतेतर्हि विधेयविमर्शस्याप्यत्रैवान्त

का॰
प्र॰
५२
63

स्यावेशतिचेन्न तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् अश्रुक्रेमस्याविमृष्टविधेयांशस्योवाचकश्चतिचेन्न उभये
रसंकीर्णस्थलसंभवत्क्वचिन्मिश्रेणदोषात् इष्टकतावीजं न विवक्षितार्थप्रत्ययः तस्मान्मिश्रदोषोयं वि
रुद्धमतिकृत पदाक्लिरसनिधानेन प्रकृतप्रतीमक्लारिप्रतीतिजनकम् तदृदमनेकधावर्तते क्वचित्स
मासान्तर्गविग्रहेणेन यथा स्थाकरकराकारविचारदविवेष्टितः अकार्यमित्रसेकौ सौतस्य किंवर्णया।
महे अत्रकार्यमन्तरेणमित्रमितिविवक्षितम् अकार्यमित्रमितिप्रतीयते क्वचिच्चामपदयोः समासे
विरुद्धार्थलिङ्गपदघटनायथा चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः। कान्ताकान्तस्य सहसा।
विदधातिगलग्रहम् अत्रकण्ठग्रहार्थित्तया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः क्वचि
द्विवक्षितविशेषपरेपदद्वयस्य प्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्व पदद्वयथा नवस्तयधनामभूतक
रुणासन्तानधान्तात्मनस्तेन व्याप्रजतायतु भगवतोदेवाभवानीपतेः तनुत्रस्त्वमहानस्ता रक।
वथाहिमस्याद्रितनस्तव स्कन्दः स्कन्दइव प्रियोहमथवाप्यहेष्यः कथंस्मृतः अत्रभवस्यपत्नीर
मर्थेभवानीतिसिद्धमन्तथाचभवपत्नीपतेप्रतीयमाने भवानीतिविरुद्धस्मृतौ क्तानीयतेनेन हि भवपवा
भिधेयेभवपत्नीपतिरितिप्रयोगोयोगाः सर्वेनसांकाङ्क्षिन्मासेक्वापिसमस्यमानपदयोर्द्वयर्थतयाया।

था गोरपि यद्वा हननतो प्राप्तवत स्तोऽपि गिरिस्तुता सिंहः स विधेये निरहङ्कारः पायाद्भिः सोऽम्बिकारमणः अत्र
त्राम्बिकारमणपदयो गौरीप्रीतिकरत्ववन्मात्रसाम्यनमप्यर्थः हृषकानां वीजं विवक्षितार्थप्रतिरक्ष
रकार्थोपस्थितिः अतो यत्र विरुद्धार्थो विवक्षितप्रवृत्त्या दोषत्वम् क्लिष्टत्वादिदोषविशेषेषु समा
सगतत्वनियमविधानात् श्रुतिकटुप्रभृतिषु नियमोऽनुक्तः तत्रासमासगतमुदाहृतमेव समा
सगतेषु श्रुतिकटु यथा साक्षरेव स्तथा सान्द्रतरं क्लिन्नविलोचना वर्हिनिह्रादनादायकालस्मसमु
पागतः अत्र समासैकपद्ये अत्र समासाद्येकपद्यैवं च्युतसंस्कृतादयो दृष्टव्याः उक्तान्यदोषान्
हैकदेशो वाक्ये वा तिष्ठति अपास्त च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकमत्र वाक्येऽपि दोषास्त्वन्ये त्विति प
दस्यापि केवल च्युतसंस्कारत्वादिभावप्रधानो निर्देशः एते इति श्रुतिकट्वादिप्रवृत्तिनिमित्तम्
ताः श्रुतिकटुत्वादयस्त्वेषु अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं वाक्यदोषः न वा साधेसमा
र्थे निरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति तद्विनयोपासनमिति सम्प्रदायः तदसत् मध्यहर्थो दोषः श्रुतिकोटदृष्ट
त्वे पदान्तरसाहित्यमात्रं पदानां यत्र यानुद्दाहरणविशेषात् न च तत्रापि तथैव तिवाच्यम् परुषवर्णारब्धत्वस्यास्तत्वत एव स
त्वात् तथा न पि वा समपात्रवोडः च्यवनस्त्यायप्रयुक्तायदाहरणाभ्याम् न द्विनत्रापि दुःश्रवपदान्तरापेक्षेति वक्तव्यम्

का॰प्र॰
प॰टी॰
६४
64

पिशाचाने किं वा वाचकमन्यसमर्थमसमानशीलं किंचिन्निन्नतापन्नमिति सर्वं व्याख्यातेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति ग्रन्थकृ-
मः विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दप्रयोगेऽपि तेनैव सति नानापदार्थानामभिप्रेतं तत्र कारणे तस्य धर्मिणस्त्रापि नाख्यातिः तदेवाप्रवि-
षयविधायकयोरपि दुष्टत्वात् अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदोपादानम् योऽसौ सुभगोऽनवागत इत्युदाहृ-
तमकाशेऽपि स्फुटमेतत् एवं च श्रुतिकटुत्वसंस्कृतत्वादिदूषणे अवाचासमर्थमदोदस्यावाचकस्यापि सुदाहृतो दुष्टः तेना-
पि केन चिह्निविवक्षितधर्मोज्ज्ञापनात् यथोदाहृतेऽनन्तेन पथ्येन बुद्धेऽष्टुन्नैवापि भेदात् विवक्षितधर्मिप्रतिपादकः
ति तत्र श्रुतिकटु वाक्यगतं यथा सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनतार्प्सीत्सममंस्त बन्धून् व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त
नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च व्यक्तं अप्रयुक्तं यथा समपानवोऽच्यवनो भावकानां परम्परा अनेडमूकताद्यैश्च द्यन्तु
दोषैरसंमतान् अत्र नवच्यवनशब्दः इदे अनेडमूकशब्दश्चैडमूके अप्रयुक्तः निहतार्थं यथा सायकसहायबाहोर्म-
करध्वजनियमितक्षमाधिपतेः अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप श्लोकः अत्र सायकशब्दः खड्गे मकरध्व-
जशब्दः समुद्रे क्षमाशब्दो भूमौ अब्जशब्दः शङ्खे श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः न चैतेषामेतेषु प्रसिद्धिरस्ति अतः प्र-
सिद्धैः शरमदनक्षान्तिपद्मपद्यैरर्थैर्निहतार्थाः अनुचितार्थं यथा कुविंदस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो।
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्र-

मातिविहताकाहेन मिदमत्र ऊर्वि इतिनेनुवाधेघटघमीतिपदं करोधेति गतोनितेनेनमेनेनिवर्त्तहीनेयशस्म
कारयमेलवाम्यशः विगताकाहेनमितमत्त मिवाध्यानर्थे स्लोक मानापकर्षो घातकतया ज्ञविनात्मकाशयति
अवाचकयथा माध्रश्राहिमस्तुधामाप्यविष्णमाशुः करोत्ययम् निद्रासहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् अत्रेत्रा
जनत्वनवभाटजलदः मकृष्टाग्रश्राडिनहिमस्तथामप्यविस्मामाशुः करोत्ययम् त्यस्यविशेषणं अत्रमाघश्राडिति
मकृष्टजलदेविस्तुधामेतिविरुः पदे विषमाश्वइतितमाश्व निद्रेतिसंकोचे सहस्रपर्णेतिसरस्वदले मकृष्टज
लदत्वादिनामकारेणावाचकानि कानिचिदत्रत्रयमिति शाकात्येवेतियथाक्रवाक्यदोषत्वं अश्लीलव्रीडादि
यथा भूपतीरुदयसंपेतीकस्पनावामलोचना ननाम्यहरणोत्साहवतीमोहनमादधौ अत्रोदयसंपेतीतिमहतादि
मे महरणेतिताडनविशेषमोहनमितिचार्थानां प्रतिपादकत्वेनाश्लीलत्वमपि व्रीडाप्रदायियथा नैनेवातेसम
मेतिपेरान्समवेवधंजते इत्यर्थस्पृहयेवाकवीनाम्मात्मवर्णनम् अत्रवांतेसम्गिशब्दोक्कदितजुगुप्सार्थतया
अवनेनामितहृन्यर्थके जुगुप्सार्थानिरनयान्तु जुगुप्साप्रदकेति अमंगलार्थे यथा पितृवसतिमहं व्रजामि तांस
हृयपिद्विवाहजेनेनयत्रमे भवतिसपदि पावकान्वयेहृदयमशेषितशोकशल्यकम् अत्रपितृवसतिमहम् पावकान्वा
वेशाइतिचविवक्षितेपितृवसतेपाकान्वयशब्दाभ्यां श्मशानवह्निसंबंधरूपामंगलार्थान्तरे सति संदिग्धंयथा मृतकालयाः
लासयः आमयो मकम्पनः मार्गाणप्रवणाभान्तिदूतिरेषविलोकिता अत्रमृतकालयेतिदेवगृहमोदितामोदियया: मास

का॰
प्र॰
६५
65

कम्यनश्यतिग्राम्ये सैन्यवग्रामकस्य नयतो रूपस्यापकम् एवमग्रेपि अप्रतीतं यथा तस्याधिमात्रोपाय
स्य तीव्रसंवेगताजुषः दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितस्सखि॥ अधिमात्रो दृढस्तानवाचोपायो यस्मा॥
दियस्मतीव्रः परमसंवेगो वैराग्ये यस्य तस्याशुकस्य दृढभूमिहेतुसंस्कारः मृदुरूपायो मध्योपायो धिमात्रो
पायश्चेति त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधः अत्राधिमात्राद
यः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ग्राम्यं यथा ताम्बूलभृतगल्लोयं भल्लं जल्पति मानुषः करोति खादनं
पानं सदैव तु यथा तथा अत्र गल्लभल्लजल्पनखादनपानशब्दा ग्राम्याः नेयार्थं यथा अस्त्वेवं भूयश्च रणे
दतसत्वरजः प्रतिक्षिप्यारविन्दानि तव मुखं वदनसामस्तनम् अत्र वस्त्रवेभूर्यवशाद्देन अम्बरसरणे विवक्षि
तेन वास्तवशक्तिरिति वाचकत्वं लक्षणेन शक्यसम्बन्धे नाम्बरपदं लक्षयति तस्मात् अगगनप्रतीतेः
यद्वा स्ववाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसम्बन्धेन गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा वा तन्व
त्वगतिः एवं वैभूर्यं त्वम्य समतो नावरणे वस्त्रपदे सत्वरजः परम्यस्तमस्य निक्षिप्य त्यस्य वस्त्रवलायां भूमा
गुह्यमित्यस्य हेत्वं वदयेत्यस्य बोधनेन लक्षणेव न वक्तुं शक्तिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वं क्लिष्टं यथा प
स्मिलस्यनकस्य प्रेक्षणिकामं करः अशावाच्याः रजन्याः यूर्वबन्धुस्तमेस्तेर्मानसं गोभाम् अत्र चन्द्राह शावा
स्यः पास्मिलस्य शोभो प्रेक्षकसामानसं नरक्षतीति सम्बन्धे प्रतीतिर्व्यवधानम् अविमृष्टविधेयांशं यथा ६५

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः । धिग्धिक्छक्रा-
जितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥ अत्रग्राममरि-
सतमयमित्यनूद्यायां न्यक्कार इति वाच्यं अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति हरिवचनात् अन्या-
थात्वे वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभावं प्रतीयत अयं न्यक्कार इत्युभयोः पदयोः उद्देश्यत्वाद्वाक्यदोषत्वे ।
अत एव समासगतमेव पदं दुष्टमित्युक्तं अपि वात्र वृथोच्छूनैरित्यसकृतम् उच्छूनमात्रस्यैवानुवा-
सौचित्यात् न वृथात्वविशेषितस्य किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् अर्थभेदापगमेऽपि कि-
मेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात् वृथोच्छूनस्य तदौचित्यात् न च न्यक्कारोऽयमित्यत्र वैपरीत्येन ।
विधेयत्वमस्य यादृशो वा प्राप्तवाक्ये स्यादिति चेन्न न खलु न्यक्कारत्वविवक्षितोऽत्रोद्देश्यः किन्तु कर्मविशेषाद्
विवक्षितार्थश्च न्यस्य पूर्वेति शब्दविशेषणवापराध्यानि शब्दान्तरेण तन्मतीतेरेवैकत्वात् यथा विरुद्ध-
मतिकृति न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वमुक्तमप्यमेवायं वाक्यदोषः किन्तु विधेयानुपस्थित्या-
पि यथा श्रमाद्भिः संसर्गितरङ्गैः तद्दृष्णो भ्रुवोरपालान्नविलासवर्जितम् विसारिरोमाञ्चनकञ्चुकान्त-
नोऽस्त्वनोऽतियोऽसौ सुभगोत्तवागतः अत्र योऽसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम् उद्दे-

प्र॰
का॰
६६
66

प्रणमात्रप्रतीतिकृत् उद्देश्यपदवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्श'' कतच्छब्दापेक्षकत्वात् नैवैतत्प्रतिपा-
दके यच्छब्दसान्निध्येन अस्मादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात्तन्नु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शने
न्नापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धमुच्यते अनयोः परस्परार्थापेक्षत्वार्थकत्वं नियतमेव एतदेवोच्यते यत्तदोर्नि-
त्याभिसम्बन्धयत्र इति सर्वाभिसम्बन्धः प्रात्ययार्थो वा तत्र द्वयोरुपादाने प्राप्तः यथा सद्भितिः श्रेय
सि रस्यतादरयति एकस्य द्वयोरपि वानुपादानं त्वार्थः अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् तच्छ-
ब्दः यच्छब्दाक्षेपः प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन यथा कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टि-
तम् अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः अत्र स इति प्रक्रान्तराजानमाह उदयगतेसप्रति
प्राचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कलावसा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च
नेत्रकौमुदी अत्र सेति प्रसिद्ध तत्कामिनीभयपरिस्खलितांशुकान्तान्तलोचने प्रतिदिशो विधुरे दीप
तौ हरेण दारुणानया सह सैव दर्प्याः श्मशानचितेन दहनेन नवीक्लितास्मि अत्र ते इत्यनुभूते विष-
ये ते प्रयच्छब्दस्योपदानेनावश्यापेक्षणीये तदभावे अपि आक्षेपादेव यः पूर्वोक्तगुणवान् यः प्रसि-
द्धो य अनुभूत इति वप्रस्याविद्यातात् यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तु श्रुतेन तच्छब्दाक्षेपसमर्थः यथा

६६

साधुचन्द्रमसिश्चन्द्रैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिकं । उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठि-
तं पुनः ॥ यथा मम मातर्भगवतिवत्सवत्सलतया किं नाम न त्वाद्रियते मित्राणि स्थिरतां विवेकविना-
याः कार्यं सहितां प्राप्तिते इत्यालोच्य विश्वसिमामिहमनागत्य हितस्योयतो यावन्नाद्य विप्रयोगमल-
भालक्ष्मीमियालभ्यते १ पूर्ववाक्यगतस्य तु तदोद्देपासमर्थितयात्तदुपादानमेवापेक्षते यथाय्यैवोदा-
हरणे पूर्वावैपादयेर्थस्यापि न तु सर्ववाक्यगतोप्ययन्तद्देपसमर्थो यथा नवश्वव्दवैयदि हारितं केवल-
यैरिस्मादावितिचेत् सत्ये समर्थो न तु सर्वत्र किन्तु यदीसेरावरूपस्तस्यायोगः चेदितिवीतस्तु वाक्या-
गतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः यत्तदा यदोस्त्वयमिदं न तत्परम् हतस्त्वभिमः स्वयावमेवपवे-
वेक्षुरहपि इयरण्यनुपादानेप्यार्थोः यत्तदोः सम्बन्धः यथा येनामः के विद्वित्तनः प्रयान्तिवेत्ताजा-
नन्तितेकिमपितान्प्रति नैषयत्नः उत्पत्स्यते सिमम कोपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला-
लावसुष्पृथ्वी अत्र यत्तत्पतस्यते अस्तिवामम समानधर्मेति प्रतिपत्त इति स्फुटमेवावगम्यते यथा कृतोद्-
नसुवीर्येन कथमप्यन्वयः यत्र प्रक्रान्तायधर्थकस्यतच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव नेति ग्याख्यानेन तद्यक्रि-
विवेकादिनालवेननिबन्धने प्रकाशकारायत्नमभ्यमते च यत्तयच्छब्दोपादाननापेक्षते इत्याह ना-

नुयच्छब्देनापेक्ष्यतेइति तस्माद्यथाव्याख्यानमेवादरणीयंएवंचयोसास्त्वभेदेइत्यत्रतच्छब्दस्यानुपादाना
प्र० दादेदासम्भवासम्भवाच्चयच्छब्दःसाकाङ्क्षः ननुस्यादेवंतेत्रादितच्छब्दार्थकोयमदःशब्देनस्यादि
का० तिचेत् तत्किमदसस्तच्छब्दपर्यायतातथासति असौमरुच्चुम्बितवारुकेसरःप्रसन्नताराधिपमण्डला
ध लाग्रणीः वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितोवसन्तकालोहनुमानिवागतः इत्यत्रादःशब्दस्यतच्छब्दार्थमे
६७ वाभिदध्यात्रिविदमर्थम् अथात्रचैतात्यादिप्राप्तिमालम्ब्यसेतद्धि करवालकरालदोस्सहायोयुधि
67 योसौविजयार्जुनैकमल्लः यदिभूपतिनासतत्रकार्येविनियुज्येततनन्वहातेह[illegible]तेस्यात् ८ इत्यत्रस
इतिपुनरुक्तस्यात् अदःशब्देनतच्छब्दार्थाभिधानात् नन्वयुक्तान्तरत्वमस्यननिषेधासः किन्त्वता
ज्ञानीमस्तदर्थकत्वे कथमन्यथा योविकल्पमिदमर्थमण्डलपभूपतीशुनिखिलेभवबन्धुः स्तुत्यप
त्यपरिस्फुरितंजगत्यस्यानित्यस्तुविनःकृतोभयम् इत्येत्रदेशब्दस्यापितच्छब्दार्थताइदमदसोस्समाना
धीत्वनापदितिचेत् सत्यमिदं परेतयच्छब्दादव्यवहितानन्तरवर्तीसमानाधिकरणस्तच्छब्दोमात्र
प्रसिद्धिमात्रानिरूढः किंपुनरिदमादिः यथा यत्नकृर्जितमत्युग्रन्यायंतेस्यासभूपतेः दीक्षितादे
स्तदानेनतन्त्रंतदभिहास्मिति इत्यादा तस्मात्योपिकल्पमित्यत्रैवव्यवधानेनादःप्रयोगायुक्तोनत

अवयवेन कथं तर्हि न केवलं यो महतोपभाषतो शृणोति तस्मादपि योऽस्य पापभागित्वं ततः श्रुतो हीन।
प्रसिद्धार्थ इति चेत् यत्र तत्र विच्छेदेन अवयवानां योऽमाविरुद्धः तत्र सन्ति नाद्य श्रुतविनिर्विशेषैकदेशेन नावि।
च्छेदात् ननु भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धः स्यात् सर्वत्र तन्नास्ति कथमन्यथायथ्यस्यापि प्रतिजगत्रा
यनमिस्तनन्वेश्च सर्वत्र यत्परामृष्टस्यैकेन तदपरामर्शो यद्वितीयस्य सुज्ञान्निराकाङ्क्षताप्रतीतेः द्वितीयतत्प
दाभावात् न च तत्राप्येतदपि यतः पूर्ववाक्यगतत्वादिति चेत् मैवं न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तच्छब्दोपरामर्शोऽनि
यम इति भ्रमः किन्त्वेकस्यैतानेकरूपाभ्यां परामर्श इति तथा वात्रापि पापात्मकेन तद्रूपेण केन विहितं प्राप्तमीयेन्तय
यदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तत्पापत्वेनैकेनेति को विरोधः वस्तुतस्तु यत्तदोरिति न पदद्वयं किन्तु नितसर्व
सर्वयोरिति सर्वत्रैव वीप्सायां द्विता पदत्रयमादेशः तथा वादे भिन्नानां पकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येक।
केनैव रूपेण परामर्शः आदेशस्तु साकल्येन सम्बन्धपरताग्राहक इति यत्पदे यैनैव तेन तदुपपत्तौ न
तत्पदेपि यत्र तत्र तत्पदे पि वीप्सा तत्र न यत्पदे प्यादेशः किन्तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थापनमिति सारम्।
असमासवत्समासेप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वं यथा किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृ
तं मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरुर्मा।

नानानिकलत्रमित्यत्र विवते शङ्काविधायकत्वम् अत्र कलत्रेनानार्थसम्बन्धस्यानुक्तेर्वाक्यसम्बन्धस्योत्कर्षाधा
का० यकत्वेन न विधित्सितत्वं योस्य समासात्तु गुणीभावः वाक्यदोषत्वं यथा नउक्तं सोयपक्षीणस्वरूपसमासः।
प्र० एवं समासान्तरेपि विरुद्धमतिकृद्यथा शितत्वमारक्तध्रुवः शिवालिङ्गनस्पृहोनयः विग्रहरूपेणना
यावता तेगताशुलाः अत्रात्मानिमत्तोनुरक्तध्रुवः कल्याणः लिङ्गितानुग्रहरूपेणनदुःखाभावलक्ष
६८ णे रतेः इति विवदितं भूमिपतिताः कुशिरस्यानानि शीवीभरालिङ्गिताः शरीररूपेणनगतमार्गेणद्वया
68 पारतेः इति विरुद्धप्रतीतेः अमतपरार्थे विस्तरेणाप्यर्थाविवदितत्वमिति तत्त्वभेदः नवप्रकाशितविरुद्धसंक
रः नत्वार्थस्यानन्तशब्दस्य व्यञ्जकतयाविशेषात् पदैकदेशयथासम्भवमुदाहरणानि नत्वकृतिः कटु
यथा अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्गनायाः इति यदि शतकृत्वस्त
मालोचयाम तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा एकत्र पदे बहुवर्णकटुकत्वे पददोषत्वं पदस्यैव कटु
कत्वप्रतीतेः एकस्यैव तत्र यावत्पदैकदेशदोषत्वं नैवं सोर्थे स्यात् दोषप्रत्येकपददोषभावात् कथं वाक्य
दोषत्वमिति वाच्यं नहि नानापदे दुष्टत्वे वाक्यदोषता किन्तु नानापदत्वेतिमात्रेण मात्रपदव्यवच्छेदेन तदेका
देशावच्छेदेनेति को विशेषः नादित्यस्य कत्वा तासंगतौ नत्वक्षासिद्धेऽरुदेवकार्यमर्थाय मर्थान्त

त्वमेव अपेक्षत्प्रत्ययमङ्गलवैदीजाङ्कुरः प्राग्दयादिवाम्भसः अत्रसिद्धैलव्येत्स्यवाह्यार्थम् निहृता।
र्थेयथाययात्रस्मरोविभ्रमएकनानासंपादयेच्छीशाख्यैर विभति वलाहकहृदविभक्तरागामकालसत्या
मिवयानहतीम् अत्रमताशाहृस्मादिदीवायांसप्रसिद्धः निरर्थकंयथा आदाववचनपञ्जलिमवगुणेषा।
प्रपामानिल्पालासितप्रोक्तस्पर्शेद्विरद्वानलेनवनतस्नातापितानोहृष्यात् संप्रत्येवविषेकमस्क प्रथमा
देवस्यवतोभ्रुवंभल्लीनामिवपानकर्षजरुतेकामङ्गरङ्गदनण अत्रहष्टामितिबद्धववनमविवदिता
र्थमेवहर्तिपूरणायोपात्ते एकस्यांःक्रङ्गदनणायाहृदयहृतासम्भवात् अलसवलितस्यादिवद्या।
पारभेदाहृद्दतमितिवेत्र तत्रेदनणेरितिवदन्नतद्नुपादानात् नचभावसाधनत्वयाहृशा प्रागेवव्या
पारेवर्तते अत्रनेलपनाभिविशेषणानन्वयप्रसङ्गदेवक्रकृतत्वात्मनेपदमपिनिरर्थकं प्रयानोक्रि
याफलसम्बन्धनस्यकर्तृविवक्षणात् नन्वनाशिषितायत इतिवक्तुरभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावो।
आत्मनेपदमसाधेवनत्वनिरर्थकं नाथत इत्यपिवानिरर्थकमेवाविशेषात् यवेद्वयोरप्यर्थयोर्विद्व।
ववनमसाधेवेति उच्यते आशिषिनाथइत्यनेनाशिष्यात्मनेपदंइतिनियमपतानाशीषितद्भावोवाथ
नतेस्मात्यावनतेतस्पगुरुममाधृतम् तथाशनिताङितःकर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यनेनकर्त्रभिप्रेते।

का० प्र० ९५
69

क्रियाफलविवक्षायां तन्नियमस्तदा पराभिसम्बन्धविवक्षायां तन्निषेधः प्रतिपाद्यते इति तथैवासाधुत्वं न
त्वकर्त्रभिप्रेतत्वाभावेमात्र अत एव कर्त्रभिप्राय इति किं वाभिमतं क्रियाफलमा भूदिति बोधवन् न त्वा
कामिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव इत्यवोचन् न चात्र पराभिप्रेतक्रियाफलत्वे धात्वर्थे किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफल
धात्वर्थमात्रमिति तेन साधुत्वे एवं वक्तृश्रुवक्तृवचनमित्येतन्नत्वं च वक्तृश्रुवक्तृवचनेन नियमयन् हेकयोरुपस्थितयोस्त
त्रिविधमिति तेन वक्तृत्वाविवक्षामात्रे दृशाभिन्नत्वचनं हि नैकत्वेविवक्षितेनेन नासाधुत्वं स्यात् किं तु वक्तृत्वाविव
क्षामात्रमित्यनर्थकेनैवेति सूत्रकृत्प्रणामः एतेनाविवक्षाभिप्रायेण न त्वसाधुत्वमेवेति वेदितव्यं समस्तमनादेयं
प्रवाचके यथा वापाचो घटीति विजयो कार्मेवीयो विज्ञेयः शास्त्रवत्तत्सर्वं नम्रटयिष्टेरियं तत्कारः प्रा
तिपेत्तेनाकिं महत्तवताशक्काकारण्ठवाधोवक्तव्यर्थुत्ववपश्चान्मलतनेवेदूराः स्तः अत्रविशेषाय इत्यस्यपञ्च
न्यायः ऊर्ध्वस्य अर्थे प्रयुक्तत्वेन वाचकः अस्मीलेशुद्धीडादायियया अतिपत्त्वमतिपरीमिनवर्णोलत्तुतत्त्वा
सुदाह्वदतिशठः यस्मादयं तः स्मृतस्येवदतिशिनः कालकूटं वदतिमिव अत्र एलेनिपत्तवशादेकदेशेग
तोऽगस्मादकत्तया श्रीडादायी मनुष्यसादयी यथा यः स्वयं तेनत्तुरमतीन्द्रत्वेनाधीयं सार्थस्त्वानेन शास्त्रपरिस्पी
लनकौलनेन सोऽयमन्यमानत्वनिद्रूजिन स्मृतिना नो सोऽयं दृशः पतति कस्यचिद्दोषवशेन अत्रस्यैवेति स्वयं

नकतयाज्ञगम्यावति अनेनालंपयातदभिधेयमदं समागतः अत्रैवेति भागोनेयार्थस्मारकः सन्दिग्धं
यथा कास्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्मीनयवेपरम् अयंसाधुचरस्तस्मादंजलिर्बध्यतामिह अत्रचरमभोग
भूतस्यैवचरडिति वान्यमयावावोद्धतिज्ञानस्याधानवेति संदेहान्नवेसाधुरितिवार्थः इति संदेहः नेया
र्थो यथा किमुच्यते भूपालमौलिमालामहामणेः सद्भेभवचोवाणीलेनेयस्य विभाव्यते अत्रच
चोवाणमाहोगीर्वाणविवक्षितः नचतत्रसमर्थः गीर्वाणशब्दयोरवसमलयोलदर्थत्वेदेनतत्र
र्थांयानवाणा अतएवगीः शब्दादिशब्दोपि नचासमर्थः पर्यायपरिहत्वसद्भावात् तस्माद्भवःशब्दे
गीःशब्दोलक्षणेनवर्तते नतुरूढिः प्रयोजनेवेति नेयार्थता एवंजलध्यादिशब्देपि पदपरिवर्तनेदृष्टे
पदेनतन्नेयार्थपदमेवपरिहृतमस्तु वडवानलादेरपूर्वपदमेवेति दत्यपदपरिवर्तनेप्यदोषः ननुस
मर्थत्वेविवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविरहपवोच्यतां सचप्रसिद्ध्यभावात्समयाद्यभावाद्वेत्ययमपुष्टार्थ
वाचकनिहतार्थादयोऽपसमर्थभेदाभवितुमर्हन्तीति किमितिपृथनिर्दिष्टाः इति चेत्सत्यमसाधा
रणैरनेराले कार्यैरूमेदेन दर्शिता इतितत्पृथगेवनिर्दिष्टाः किंचवैजात्याभावेपिशिष्यबुद्धिवैशद्याय
तत्त्वभेदाव्युक्तव्याएवततोपिविभज्योक्ताइति अथवाक्यमात्रदोषलक्षणमाह प्रतिकूलवर्णमुप

का॰प्र॰
पं॰
७॰
70

हतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तं न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तं ५२ अर्धान्तरैक
वाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यं अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतं ५४
भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा अत्रापि रूढियोगाभ्यां मध्येहयोपस्थितेर्लक्ष
लक्षणवाक्यतोपपत्तिः वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिके वाक्यएव दोषो न तु पदादिष्वित्यर्थः
तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तत् अननुगुणत्वं वर्णानां गुण
विवेचनावसरे वक्ष्यते शृंगारे यथा अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि मां कम्बुकंठ्या
क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर अत्र टवर्गः शृंगारप्रतिकूलः अटवर्गा इत्यादिना निषेधात् रौद्रे
यथा देशः सोयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य
केशग्रहात् तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणा
त्मजः क्रोधनः अत्र मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः ओजस्विनि विकटवर्णत्वं सदीर्घसमासः तस्य चात्र
गुणात् यथा प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वैधाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्त
म्भापविद्धः क्षणात् उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्दे

वोहरः व्योम्नि इत्यत्र यत्र ननकेयधूवेनर्थपादे तत्र शिथिलपदप्रयोगः अपकृष्टस्यापि दोषा।
द्विविरोधित्वं यास्यान स्फुतिकटुभेदत्वेन वस्फुतिकटोरेत द्विशिष्टत्वे तस्य सहृत्यपोगण्यात्मेला।
भात् अस्यान् वाक्यव्याप्यत्वेन नैव तपवास्यानपददोषत्वं एकतत्ताहशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात्।
दोषत्ववीजमप्यस्य रसस्याविरोधित्वमेव अतएव नित्यदोषाणां नीरसादावात्मेलाभाभावात् श्रुतिकटोस्त
नीरसादावात्मलाभाभावान्न दानित्यत्वमिति निमहानुभेदः इदंतत्वं विलि रौद्रादिरसे श्लोकपर्यन्ते समासेनेक
पदस्तदुर्वणप्रायेस्यानकथ्यपददोषत्वमिति अथात्यमाहितेन दोषत्वेवाक्यदोषत्वं निरपेक्षदोषत्वे
तपदुदोषत्वमिति चेन्न एवं क्लिष्टादावपि पददोषत्वेन स्यात् किं बहुना याहशविवक्षया क्लिष्टत्वपद।
दोषत्वेनोक्तं तयाऽऽदिवमपितथ्यत्रितत्वः पददोषविभागः तपहतलेसविसर्गं तपहतविसर्गत्वमविसर्गं
चेतिद्वयमित्यर्थः तपहृताऽत्र जातावपाल्प्तावाविसर्गाय चेति बहुवचनान्तो विग्रहः एकविसर्गस्य तथा
त्वदोषात् उपहतत्वप्राप्तिः तपहतानीतरस्यन्तदोषांतरे प्रवेशात् तेनतेनेतर्थेणोक्तप्राप्तमबहुविस
र्गत्वेनयात्वमबहुविसर्गत्वेचलक्षणे हरिरेकस्तदोद्धरणीयथाधीरोविनीतो निपुणो वराकारो नृपोनमः
ग्रस्यभूत्सावलोन्मिकाभक्ताद्विप्रभान्वितः इषकतावीजवेयथा कृष्णेस्तु हृदोयहेगः अतएवायं।

का॰प्र॰
प॰
७१
71

नित्यः अत्रापीदं विधेयं भूयोमदीयोनियशोविमृष्टविधेयत्वादोकथनेनपदद्दोषत्वमस्येतिविशेषयिः विरूपःसं
धिःसन्निकर्षोयत्रैवेदृशं च त्रिधा विसन्धिदोऽश्लीलत्वकष्टत्वविश्लेषत्वप्रामप्यस्येषस्यसेद्दिताकार्यस्याभावः
सन्धानस्यविभाषयेतिवचनादेकःककः आतुशासनिकस्वतन्त्रोन्यः प्रगृह्यादिनान्तर्वेनासिद्धमित्यादिना
विसर्गादिलोपासिद्धत्वादिविधः तेष्वाद्यः सकृदपिवर्तमानोदोषाय इत्युक्तानिवन्धनत्वेनाशक्तिस्त्वकतया
प्रथमतएवसहृदयोद्वेजनात् अन्योन्तसकृदानुशासनिकत्वेनाशक्यं न तु ज्ञापकतयावैयर्थ्यरूपेणैव न
योदोषत्वं तस्यासकृत्प्रयोजकएव तत्रैकत्रतावत्समग्रमश्वानामतमवेन अश्लेषत्वमानार्थमेवंवा एवं
त्रिप्रकारोपिविश्लेषो यातयानिरस्मानलेनः धीधीर्वल्लीमतिनेनेनच्छिन्नाधीवृमी आनन्वमीविजयसम्पत्
मेनयभान्तः अन्योयथा ननतनादितउसादावहावसुतिकच्छेद्रुदयाचलादिवेंदुः निजवेशानदानकान्तकां
तिवनतुक्रामभाविवस्तुकाशलूनवेः इहकेनावीजमस्पृष्टं अश्लीलत्वंयथा वेगादुड्डीयगगनेचल
न्तुहामरेचेष्टितः अयमुत्पन्नयनीपनीपातनोद्वैवृत्तिविजकृत अत्रविकृतास्यमश्लील कष्टत्वंयथा नमसावत्रउ
र्वीदीमर्वेनेर्व्यावववस्थितिः नात्रजेजगत्नेसलेशिरोनमयतन्मनाक् अत्रलोपकतावीजपददोषत्वा
लावउक्तमिति अत्रापीदंविधेयं समासेनेकपदे अश्लीलकष्टत्वानिवन्धनविश्लेषाणामश्लीलकष्टत्वा ७१

धुमयोमेवेशेषिलोपासिद्धिर्निर्वचनविशेषस्यपदेषिसत्त्वावाक्यमस्यनपददोषत्वंयथा भूपतेश्चैर्मेदृत
हात्तयशत्तदाशंसि वयंतनकयामः सकलप्रभेदभिन्नापनेदोषाहृष्ट्यणांनरासंकीर्णवाक्यप्रेवेनिवाक्य
मेवतद्येतिनिपमार्थः अतएवनपददोषविभागस्यननापिनाहृष्टासेवपददोषेत्वत्रविभागादिविस्तृतमे
दृतेहमेयत्रततत् दृतमेवाभ्रहृतेगुरुकार्यादानमपदांत्यलघुवर्णनेपक्षनरसानुगुणत्वेवा अन्यत्रमतेने
छामनुगमः अभ्रहृतमेवलक्षणाननुगमात् यतिभंगात् स्यानुविशेषणगणविशेषयोगाञ्च यद्वाहृतत
मभ्रहृतमेव उभयगुर्वादिनिरूपणलक्षणाननुगमात् यतिभंगात्स्यानविशेषेगुणविशेषयोगात्
शिखरिण्यादावर्ण्यसप्तलघोर्गुरुकार्यादानमश्लवत् प्रकृतरसानुगुणत्वाभावनाद्यथा यस्मिन्नेव
पंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः तमेववधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः १ अत्रश्लोकपंचमगुरुत्वना
छंदोभंगः यतिभंगोवर्णहृतेयथा अम्लतमम्लतेकः संदेहोमधुन्यापिनान्यथामधुरमपिकंहतसापि
प्रसन्नरसंफलम् प्रकृतविरुद्धमेधस्यः सनूरूसांतरविजनेवदनयदिद्दानन्साधुस्यान्निपायदनक्कर
न् अत्रहविर्णीक्के रसिषुहृदशमेवयतिरुचिता वत्तयेत्तवदिद्दान्यदिमवतदुगमात्राहृमेस्यानविशे
षगणविशेषयोगोयथाजेपविहृतैनीवरमणाअथिनहेदरद्वनगुणेन अद्दनवरंजयसदोसोपडिवक

का॰प्र॰
प॰
७२
72

वेद्विपिण्डिवणो अत्रार्यायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ नौ वनथा वियोऽकंदः शास्त्रेणैडः अववेनमा
नियादिनो पादांतलघोर्गुरुकार्याक्षमत्वं यथा विकसितसहकारतारहारिपरिमलगुंजितपुंजितद्वि
रेफः नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसंतः अत्र वा पादांतस्य गुरुत्वाकंदो भंगाभंगाभ
वेपि प्रथमपादांतवर्तिनः इकारस्य लघोर्गुरुकार्यकरणाक्षमत्वं इदं वस्त्वादिप्रुतकार्यत्वमत्वाद्दोषः त
स्माद्धा विमृदितसौरभेति पठनीयम् न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः किंतु अन्ययोरपि त
थ चतुर्थपादे यथा अन्याः स्वाः गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा संभाराः खलु ते न पव विधिना
यैरेष सृष्टो युवा श्रीमत्कांतिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात् दृष्टे यत्र पतंति मूढमनसा
मस्त्राणि वस्त्राणि च अत्र वस्त्राणि पतंतीति पाठे अत्रोऽवसंयोगपरतया लघोरपि गुरुकार्यकारि
त्वं संपद्यते एवं द्वितीयपादेऽप्यूह्यं एतच्चाप्रयुक्ततासहृदयोद्वेजनीदुष्टताबीजं अतो नित्यदोषोयम् प्र
कृतरसाननुगुणत्वं यथा हा नृपहा बुधहा कविबंधो विप्रसहस्रसमाश्रयदेव मुग्धविदग्धसभांतर
रत्न क्वासि गतः क्व वयं च नवेते इदं शोधकवृत्तं शोकानुगुणं न हि दोधिकवृत्तं स्वव्यंजकं नात अस्यच पा
तिकूलवर्णदुष्टताबीजं नीरसेचनाख्यालाभः इति नित्यदोषत्वानुन्नाधिकं पदं न्यूनाधिकमित्यादि ७२

नपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः तत्र न्यूनपदं न्यूनं पदं वाचकशब्दो यत्र तत् येनकेनन्यूननाप्युक्तमना
भिहितवाच्यत्वमिति विशेषः उदाहरणं तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां वने व्याधैः सार्धं सुचिरमु
षितैर्वल्कलधरैः विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु
अत्र पादद्वयमध्ये अस्माभिरिति खिन्ने इत्यस्य पूर्वं मयीत्यस्मिन्निति च पदं नास्ति यावश्यपेक्षते तथाकृत्तवला
भादेकवाक्यतासम्भवाच्च अथाश्वेताद्दशपदविवक्षितत्वेतिशाहसैवायमपराधः यत्र नर्थपदं तदाह
ओविवक्ष्यते तत्रार्थपदं दुष्टमिति साकांक्षत्वदोषात्त्वमिति दुष्टत्वं विवक्षितानामप्रतिपत्तिः स्वहृष्टकताधी
जमतोऽकुटितिग्राह्येपादितत्वाल्लाडनकं विद्रसादिप्रतिपादकत्वेन चादोषत्वमित्यनित्योऽयं अधिक
पदं यथा स्फटिकाकृतनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः अविरुद्धसमन्वितोक्ति
युक्तिः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि अत्र स्फटिकमेव निर्मलत्वात् तत्प्रमाने विवक्षितमुपमेयाकृ
तिपदं यथा कथञ्चिन्नैवोपमिति पर्यवसानादित्याकृतपदमधिकं न तु व्यर्थत्वादपुष्टार्थेन संकर इति
वक्तव्येन केवलं समासपदस्यापि किंतु असमासेऽपि यथा इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि
मान्मथो विकारः यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा अत्र कृतमित्यधिकं

का॰प्र॰
पृ॰
७३
73

हूर्वीचवर्णेनैव प्रतीतिपर्यवसानात् कृतेऽस्य तत्सक्रमभंगमावहतीति हूर्वार्थकरणात् तथाप्ययदपि वनङ्ग
ङ्गलोचनानामिति पठनीये निग्रयोजनस्य श्रवणेन श्रोतृवैरस्यं हृष्टकृतावीजमनोहरवीक्षावभिधेयेन
दोषत्वे क्वचित्पदे यथा अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीलापरिमलननिमीलत्पाणिरमागण्डपालीसु
नतु कथयक स्रब्धं जयतु नंजमैव स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् अत्र शीलापदे वारद्वयत्रपातेऽपि हृष्ट
कृतावीजे वक्तव्ये शामानयनेन श्रोतृवैरस्यमतो लाटानुप्रासावदोषत्वे अस्मत्पत्तुनयात् इदन्तु चिंत्यम्
मासमेत्रेकस्मिन्नपि पदे व्यवधानाल्लाटानुप्रासविरहेऽपि सम्भवात्कथं न पददोषमिति पदन्यकर्षे अलं
कारस्यैवं प्रकृतस्य वामकर्षस्य यथोन्नतानरपायनो निकर्षः यथा केकः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेच्छू
करः कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्त्तते अत्र सूकराभिधानेऽपि विकटबन्धत्वेनोत्रासकत्वमपकर्षः।
सिंहाभिधाने पतितः हृष्टकृतावीजे वा शामानयनेन श्रोतृवैरस्यं रसानुगुणानयानप्रपातेऽपि न दोषः समा
प्तपुनरात्तं वाक्यसमाप्तौ पुनस्तदन्वयशाहोपादाने यथैकस्यार्थः यत्र समाप्तेऽपि वाक्ये विशेषविधायि विशेषणा
णान्तरोपादानं तन्न लक्षणमिति तत्र भागमाप्तेनापि दोवाक्यान्तरारंभे विशेषणानरानुपादानेन नतन्न।

त्वाणमिति न न यामसयोगे धीदौ वाक्यान्तरं भेविशेषणान सउपादानेन न लत्वणाविरुद्देणानयानितदोषव्या
पादनविरोधात् उदाहरणं कुंकारः स्मरकार्मुकसाहरन् क्रीडापिकीनोरवोकेकारोरतिमेखरी मधु।
लिहालीलाचकोरीधृतिः तं ध्याकेत्तुलिकायमारणाभुजालेपस्वलक्कणक्वाणः प्रेमततोनवानदवा।
योलासापवेणस्वनः अत्र नतोनवसमासमेव वाक्यं नेव वयद्यस्मादिविशेषणोनापान्त निराकांक्षं त्वं वह
घकत्ताबीजं अतस्मानित्यदोषोयं वाक्यान्तरंभेनदभावात् यथान्तरेकेवाचकं द्वितीयावगतनमप्रधानदे
ताद्यर्थिकमेकवाचकं यत्रततयथा मस्तणाचरणपातेगम्यतोभूःवदभीविरवयमिवयोते मर्धिहृमः
कलेवरः ततिनिजतकण्ठलोचनैरस्कसूर्णः पश्यिणथिकवधूभिर्वीतितामिदितास अत्रधूस्मद
भीतन्मस्तणाचरणापातेगम्यतामितिवाक्यं नयवतदित्यर्थान्तरगते अत्रवनिराकांक्षतनाकृष्टबीजं कृत
मात्रस्येवधूमेदत्तनेस्यालेपादिनादृहतनयतीतेः यस्तत्तुकर्यादेनेनतथाप्रतिपत्तिस्तस्यार्थान्तरपादानेपि
अप्मलाभपवनास्ति तल्लाभेपिवानदोषत्वमिति पूर्वार्धगतेनेकवाचकशेषस्तनरायेयथा वक्तस्थले
मऊंदस्यकोस्तुभांकेकपर्दिनः चूडालोवालवंद्रणाजटज्जटसपावव: अभवन्मतोयोगे अभवन्म
तोनभिमतोवेगायत्र नचाविन्नष्टविधेयमध्येस्यांतभीवः तपजीव्यनेननभेदादिति के चित् वस्तमस्तत

का॰प्र॰
प॰
७४
74

न्यपदार्थयोरुपस्थितयोरन्वयोभवत्सैवपरंतनभिमतेनाप्राधान्यादिनारूपेणात्रतत्संबंधेयपदवनयोर्नप्र
तीयते इति महान्भेदः नन्वेवमभवन्मतयोगमित्यत्रयोगेमतंनविशेषणानर्थक्यमितिचेन्न एकवाक्या
स्थपदेष्वप्यापितत्वादिद्रूपस्ययोगस्यसर्वत्रापिसत्वात् सत्वेचान्वयबोधविषयत्वमित्यप्रसंगः एतच्चक
विदितभक्तिभेदाद्यथा येषांनास्तिदर्शभेदानसरितःपीताःसतापोत्थमितिलीलापानभवत्स्वनेदत्तनरुक्त्या
याहयैःकल्पिताः येषांद्रकूतयःकृतामरपतिःक्षोभाःत्वपाचारिणाकिंतेस्तत्पविनोषकाविविदितं
किंचिन्यवादोचितम् अत्रयेषिन्नस्यविशेषतयात्वपावारिशब्दार्थोविवक्षितः नचतेनतेस्तथायोगःप्र
तीयते विभक्तिभेदात् अथ्ययेलीलापानभवःप्रकल्पितायेषांयैःप्रतापोत्थमित्यादिप्रकारेणायक्तु
ह्याभिधीययेरेवनथान्वयोस्तु किंविशेष्यान्तरविवक्षयेतिचेन्न अत्रवाच्यान्तेद्विविधयैनैवसुप्रान्तादन्व
यानन्तमनेनतर्भाव्यान्तुवाद्यान्तरेणगुणान्तविनिगमनायामशक्यत्वात् तदेतदुक्तं गुणानांचपरा
र्थत्वादसम्बन्धःसमत्वान्स्यादिति अतएववाकृणायेकहृत्यिव्याप्तिगात्सोमकौणानीतिस्माकृणपादी
नापिगत्यादिभिनीन्वयोनापिगवाःतस्याप्रपिक्रयसाधनत्वेनगुणत्वात् विशेषणविभक्तिवैयर्थ्यश्च
किन्तुकृयोगावकथंतत्रिधर्मान्तरस्थैरारुणपादिभिक्रयइतिचेन्न आरुणपादीनोगवांमानामाधेसमा।

२८

ज्ञात् नर्द्धिन हृदेव त्राण्याश्रिपवसमाजेनाक्तिनिचेत् भवेदेवं यदि नहन्यमानविभक्तिकत्वं भवेत् कथं
नर्हि भगवन्नभिमतो योग इत्य चेत्तत्पाचारिमिति तिपादेकथं सकलयत्परतिर्दिष्टानां तत्पदेन परामं
र्शनेषामसंबोधत्पाचारिताव गतेः क्वचिन्ननन्त्वादिनिर्वेधनाय यथा त्वमेव सौदर्यासवृत्तविरनाया:प
रिचित: कलानांसीमानेपरिरिंहृष्यवामेवभजत्थाः अथहृदं दिक्षानदिनि हृभंगेसवदति वामनः शेष
यत्स्याजितमिद्रुदानीगुणिनया अत्रमंगलशेषसंपन्नेगुणीनाजयप्रयोजकमान्वयोविवृतिनः
सवद्धियासंभवति यद्दित्यस्येचेदित्यर्थेकतयानद्यदिपदार्थयोर्विवक्षयावा नयोर्यदिप्रथमेनात्म
र्थेन सावाचकतयाह्नितीयेत्तन्नूनपदत्वमिति नचन्नतपदस्यापि अत्रैवान्तर्भाव: क्वचिन्नूनपदेपि
अथ्याहारादिनामनयोगसम्भवेविलम्ब्यदेदुहृनसम्भवात् क्वचिदाकांक्षाविरहाद्यथा सेत्रामा
गनसंगतेन भवताचापेसमारोपितेदेवाकर्णयेयनवेन सहमायुध्यत्समासादितम् कोदंडेनशरा:
श्चैः रविशिरश्छेनापिक्षमाललेतेनमे भवताचकीर्तिरमलाकीर्णावलोकत्रये अत्रपूर्वार्धनेनोरा
र्धस्ययोगोविवक्षित: नचकथञ्चिन्नसंपद्यते नथाहि यथानावाक्यार्थयोगः क्रियानेनकारकेनेन
सम्बन्धेनवायधांविशेषणत्वावादित्वनलक्षणावादिनावात्तदादिनासर्ववाक्यार्थमन्तयवाक्यं

का॰ प्र॰
प॰
७५
75

नतावत्क्रमाद्वा ऐकवाक्यतया वा भवेत् तत्र कोदंडादेः प्रथमतृतीयपंचमषष्ठ्याः घटनात्तद्विशेषण
तासम्भावितापवकारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यामन्वयघटने तत्राकरणेन क्रियायां पदार्थमात्र
स्य कर्मत्वे विवक्षिते कोदंडशरानिति द्वितीया स्यात् अथ परस्परान्विता मिलिताः पदार्थाः कर्मता
प्रतीके अतो न घटैकवाचकात्कोदंडाच्छरा इत्यादि प्रथमा स्यात् माहिषेदधिशर्करे पय इत्यादिवत्
अथ समासस्य न क्रियायाः कोदंडादीनां कर्तृतया शरीरादीनां तु कर्मभावेनान्वय इति चेन्न शरासना
दितमिनान्वयात् किं च येन यत्समासः इति कोदंडेन शरासनमासादितमिति दाकरणेयेति पर्यवसाने
कर्तृकर्मणोश्च भेदः प्रतीयते न वा कोदंडानि हन्तिः स्यात् अथ एकहस्तांगुष्ठस्य वाचकतया कोदंडा
दिनामन्वयो जात एवेति चेन्न एवं च एकहार्थः तथा च यत्कोहार्थस्य क्रियान्वये कोदंडादीनामन्वयो
जात एवेति चेन्न एवं वेदि कोदंडादीनां तनरूपादानेव्यर्थमेव स्यात् तस्मादस्ति कश्चिन्मकारहन्ता
स्तदर्थयोर्भेद इति तदेव किं न तथा योगः कथंचिद्रूपपादनीयः एतेनादिमतत्पदार्थत्वमपि नि
रस्ते अथ कर्तृकर्मणोर्विशेषणानि कोदंडादीनि चेत् कोदंडेन शरायत्समासादितमिति दाकरणे
निवाक्याच्च पर्यवसाने च तद्विशेषणत्वमावाकांक्षायाश्चानिहन्तिमसङ्गात् शरायदित्याद्यन्वयवाद

७५

ल्यमसंगाश्च अनपवकोदेशादिशरादिकर्तृकर्मणोर्न हि विशेषणेनैकहार्थ इत्यपि युक्तं वक्तुं अथ
येन यदासादितमिन सामान्यतोवगमात्केनाकिंमितिविशेषप्रशेषकोद्देशेन शरादित्वा युक्तमुपाणिवा
कोनगतोनिचेन नादृशप्रमाश्रवणात् अथासौ प्रतीयतेनैव शुक्लवाले काले पिलभ्यत इति चेन्न ये
नयदासादिनेतदाकांक्षेति प्रश्नेविनापिकोद्देशादिनिर्देशसम्भवेनेनत्वेनयनासिद्धेः ननु चासा
दिनमिन्नस्याक्रियापदस्य वचनादिविपरिणामेनानुषङ्गेकोद्देशेन शरासमासादिनाइत्यादिवाक्य
नयावमेकोद्दोषइतिचेन्न वाक्यभेदः पूर्वापरार्थयोरन्वयतादवस्थ्यात् लोकत्वाहशवाक्यभेदेपि
दोषाभावात्तथाप्रयोगइतिचेद्यस्यापि विवक्षितो योगाभावे स्यावनावोयथा वापाचार्यांशेऽपि
रविजयीतिशब्देण काकेन्वाथा जन्यात्मनिंदया भार्गवस्य योगो विवक्षितः तन्निंदाप्रकरणा
त् परशोः स्वक्रियापादत्वेनानिंदनीयतास्य न चन यथाप्रतीयते हन्तवनेनित्यन्नीययापरस्य नैवसम्बे
न्धावगमात् हन्तवन इति पाठे तु भार्गवेनिंदायोगः प्रतीयते यदि तु परशुनिंदानेन तं विदग्धोक्या
पि भार्गवेपि निंदावगमः स्यात् हन्तवनस्य तेनायोगाद्धाव्यायोगोदाहरणमेवैतत् तथा द्वियथा
स्वर्धोयोग्यतापणयेयपरशुस्वामिनोमहादेवस्य शिष्यनादीनि विशेषणान्यपामानितथानयोगप

का॰प्र॰
पं॰
७९
76

तोपपादनायतनैव कश्चिद्धर्मो वक्तुमुचितः इति भार्गवेणाहृतेन वत्सस्यान्वयो विवक्षितो न प्रती
यत इति दुष्टत्वं पवँ चैडीदासव्याख्यानमनादेयं क्वचित्समासाक्रमत्तयामन्तयोगाभावो यथा चा
वासोऽस्पृष्टीतवृता: कैमव्याः पशवः प्रियापरिभवः क्लेशोपशान्तिः फलं राजन्योपनिन्ये विवक्षि
तो नतत्प्रतीयते समासक्रमेन्नात् क्वचित्तु स्मन्निर्दिष्टो यथा यथा जंघाकाण्डोरुनालो नखकिरणल
सत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः भर्त्तुर्नृत्तानुकारे जे
यति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभृताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः अत्र न
तपदार्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतः दण्डपादेन प्रतीयते वाक्यस्य धाने नत्वेन निजादिपदस्य
न्यासैः हृद्यकमलवीजमिव प्रतीतिविरहः इति निन्दितो दोषो यम् अनभिहितमित्यावश्यवेणः
नेनाभिहितेवाचकपदानि तैः क्रमवश्यवाच्येयत्नादिनार्थः वाचकपदानभिधानेन्यूनपद
त्वव्यवस्थानात् यत्तन्प्तृनपदे प्रतीतिमात्रे अत्र नविरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः प्राकृतस्य
निवत्समाणेदाहरणेष्वमन्तसर्वथितेनवीभशिष्कमामिवेवविरुद्धा प्रतीतिरितिकस्यचिद्याख्या
नेतदत्रुभवविरुद्धनयान्तुभवस्यापत्तेः इदेवानयथावाचस्यान्यथाभिधानाद्धाशवाचकस्य

७५

द्योतकादेरनभिधानाद्वा आद्यं यथा अमहत्नतस्य च विनातिशयेश्च हृष्टेरनड्वानेभिमहन्नमनथाप
नास्याकोपेण्डवीरशिशुकाक्रनरमेमाहात्म्य मारसशुद्वायमयः पदार्थः नन्वयमविमृष्टविधेयाश
एवेतिचेन्नन हि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूषणं किं तु तथा पीत्यस्मासेगतिरपि नदन्तु शेषेषु विधेयत्वा
भ्युपगमेन नन्वनत्याथान्यात् एतेनावांतरवाक्येन विधेयाविमर्श इति समाधानमत्रादेयबीजाभावा
त्तत्पामपि मुक्तेनिवांतरवाक्येन विधेयाविमर्श इति समाधानं एवमुदाहरणान्य अलवाचोदा
हरणोविधायाविमर्शः तथाप्यहितीयभेदेन दसैकरमात्रेणावदोषभेदमवास्थितेरिति यथाप
श्रीरुद्रस्तुतिमनयानुरवपद्यनुनमामः हरहरमनेनारथहरवर्नी स्वमेनिरुद्वयटनादिगताद्रूपा
लक्ष्मीफलामहरराजाहतोविधाय अत्रस्तुराणामपिमनोरथसहृत्वर्नीयेण्यथोवच्यवाच्यः अस
थान्यमनोरथविषयतेप्रतीयते असमासेप्यवदोषोयथा नयितिवद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभे
गपरास्त्रुखचेतसः कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः अत्र लवमपीत्य
र्थोवच्यवाच्यः अन्यथालवनिषेधेस्फुलप्रतीतिप्रसंगात् दूषकतावीजं प्रथमेभिमतार्थप्रतीतिः
अन्ययोस्तु विरुद्धप्रतीतिरित्यनित्यानित्यदोषोयं अपदस्थितिः अस्थानस्थपदमस्थानस्थसमासे

का॰ प्र॰
७७
77

चेतिहृदयमितिसमर्थः अस्थानेनोपयोगस्य स्थानत्वं तयोरार्थ्यं यथा प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्नि
धावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसंति हि प्रेम्णि गुणा न
वस्तूनि अत्र न केवि विदितेन योग्यत्वं नः स्थाने प्रतियोगसन्निधिर्हितत्वेऽतितिरस्कृतः तत्रैव
याने पि न सर्वोपि विजहाविति अस्मद्गुद्दयोग्य स्थानमेतत् विरुद्धप्रतीतिजननादिव विघटि
तोपयोगस्य पदस्योपयोगासम्भवात् विस्थानस्योपयोगत्वं यथा लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटा।
लम्बेनेनिद्रान्तरे मुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम् पार्वत्यानख
लक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितह्रीणया प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः अत्र।
कुटिलाताम्रच्छविरिति नखलक्ष्मशङ्काबीजमिति तन्मृष्टमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते न त्वपसारित।
तिस्मृत्यस्थितो नतितस्थाय अस्थानस्य समासस्य यथा अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमंतिनी।
नां हृदि स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्ष
त्यसौ तत्क्षणात् फुल्लत्कैरवकोषनिस्सरदलिश्रेणीकृपाणं शशी अत्र स्ववार्थे क्रुद्धस्य शशिनः तत्कृ
तितत्समासस्योपयोगस्थाने तत्रतः कविरुक्तवाक्येमितस्थानसमाससतानवप्रतीतिकुलत्वात्संभावः स ७२

मासस्यानूपपत्तेरितान् नापिपतत्प्रकर्षता प्रथममहत्तस्यप्रकर्षस्याग्रेभागेद्विनत्सर्वेवोग्रत्रत्रैवपरीत्यं
किंच नभयत्रवितत्स्यैवप्रकर्षस्याभावेतत्सम्भवः अत्रैतैकतरत्रैवसमासोवित्यमितिहर्षकत्वादीजस
हृदयवैमुख्यंसेकीर्णं वाक्यांतरपदेनमिश्रंयथा किमितिनपपुष्पेषिकोपं पादगतेवहूगणंगद्गहले
सम् नवर्षेचहृदयनाथ कण्ठमनस्तमोरूपं अत्रपादगतेहृदयनाथेकिमितिनपपुष्पमिदमेकण्ठे
गद्गहणकोपंश्चेतिवाक्यद्वयेस्योम्यवाक्यस्तपदमादायाभिमन्त्रप्रतीयते इदमेववड्क्ष्विवीजेप्रतीतिवि
लम्बोव्यापकवाक्येक्लिष्टत्वमितितेभेदः गर्भितंतेनानगर्भे अन्तःस्थितवाक्यान्तरवाक्यमित्यर्थः उत्तवा
क्ये क्वचित्स्वभावतपकपवेक्वचित्तवाक्येकवाक्यतयापकोपूर्तेतत्राद्येयथा परापकुर्वन्तिनतेइत्तेजा
नैस्मदस्मद्रू·तिःवदाभिभवतत्स्ततेमितिवाक्यान्तरंप्रथमवाक्येस्थितेद्वितीयेयथा लग्नंरागावृताङ्ग्या
स्वहृद्वसिहृदयेवामियद्यारिकेण्ठमातनु नामपीहिपरिपरप्रवृत्तधैर्योबहूष्पापतन्त्रो नत्सक्रोयेनेका
श्चिन्नूणयतिविवितनेस्त्वनेनास्मिदत्ताश्रुतेभ्यः श्रुतियोगाद्भदितमिवचतेनप्रवृधियस्यकीर्तिः अत्रस
तत्सक्रोयेनेकंश्चिगणयतितेनश्रुतसम्भावृतीस्योतिवाक्येकवाक्यस्थ्ये विदितैर्नास्त्विमिवाक्यान्तरस्थि
तेप्रस्तुतलक्ष्मीस्त्तनोपमर्त्तीतिविरुद्धमतिकारत्वाद्धि रुद्वे प्रतीतविच्छेदोतत्रवड्क्ष्वीजे प्रतीतनयत्रप

का० प्र० ७८

78

तीति विवक्षितेनैतेन च नार्थदोषः प्रसिद्धिहतं मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति स्तनितमणितं
दि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रभृतम् इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तं यथा महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः कुतोऽद्य समरोदधेर।
यमभूतपूर्वः पुरः रवो मण्डूकादिष्वेव कविप्रसिद्धो न तु ऊर्जितविशेषे सिंहनादे नवा वाचकसंकरः तथा
त्वैनैव रूपेण भयशोकसंनिपकादेव कविप्रयोगनियमात् अन्यथा वार्थवाक्यदोषः विशेषसंस्थाने
न विशेषपरत्वादिति भग्नप्रक्रमं भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो गतो विस्मयप्रभृतत् तस्यानेकधा संभवस्य ते तथा
प्रकृतेः प्रक्रमभङ्गो यथा नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता कुलाङ्गनानां हि
दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति अत्र गतेत्यस्य गमः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति याते प्रयोगे प्रक्र
तिभङ्गः भिन्नाभ्यां हि पदाभ्यामपि तेऽभिन्नवद्भवतीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदृशावस्था प्रतीतिर्न भवा
ति तस्माद्गतानिशापीति पठेः पाठः ननु नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेणेति न्यासः न सत्त्वं अत्रापि कथि
तपदेत्वस्य मनुपदमेवोक्ते तथा च पुनरागमे प्रयोगपिद्रूपवत्स्यादिति चेत्त उद्देश्यप्रतिदर्पणाति
रिक्तो हि एकपदद्विःप्रयोगनिषेधविषयः नार्थप्रयोजनविषये प्रयुज्यमानतस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयो।

गेविनादोषः यथा उदेतिसविताताम्रस्ताम्रएवास्तमेतिच संपत्तौचविपत्तौचमहतामेकरूप
उदेतिसविताताम्रइतिपदे रक्तएवास्तमेतिचेतिपदेक्रियेत तदापदान्तरप्रतिपाद्यमानःसएवार्थो
भिन्नइवप्रतीयमानःप्रतीतिंस्थगयेत्प्रत्ययस्ययथा यथोपाधियंतद्वलिसगावामनुष्यसंख्या
मतिवर्तितेवा निरूप्यकोनामाभियोगमात्रंसगुणकेवाङ्कुप्रेपत्तिसिद्धिः अत्रनमनःक्रमेणास
मभिधानमेकरूपप्रत्ययोनाप्रतीतिस्थगयति हृदयमीहितंमेचेतिप्रकृतःपाठः सर्वनाम्नोयथा तेहि-
मालयमामन्त्र्यपुनःप्रेक्ष्यचशूलिनम् सिद्धंचास्मैनिवेद्यार्थंतद्विसृष्टाःखमुद्ययुः अत्रास्मैइति
रहमायकमानुहिहिरण्यामसवाप्येनेनाविरुप्याइतिवाच्ये नवचन्द्रदेहमाक्रान्तोभेदरूपमः प्रस्तुत।
प्रथमैकपरामर्शकत्वात्तदलन्तपरामर्शकत्वात् अस्यथाल्वयोःपर्यायतापत्तेःपर्यायस्यतथा
महीभ्रतःपुत्रवतोपिदृष्टिस्तस्मिन्नपत्येनजगामतृप्तिम् अनेनप्रत्ययस्यसमयोहिनूतेहिरेफमाला
सविशेषसङ्गः अत्रापत्येपुत्रवद्गुणसत्त्वेपितस्मिन्नपत्येपदार्थप्रायविवक्षणादपत्यशब्दप्रयुक्ते
येपुत्रशब्दप्रयोगात्प्रदायक्रममभङ्गः केवलसतिपुत्रसन्तानोस्त्विदृष्टिगुरुः नस्पन्तसन्तापिपुत्रेत।
स्यासाभूदितिविवक्षणेनाग्रोदोषप्रतीतिरितिसमादोयंपतद्गुरुके अनेनप्रत्ययस्यसमन्वयात्हिनूतःस्थिति

दृष्टान्तवैषम्यप्रसंगात् तत्र च सामान्यविशेषोभावेनोपादानादौ हीलिकेन तथैवौचित्यात् तस्मा-
दयितवनेयीति श्रुतेः पाठः नचात्रापि बहुत्वालाभात् दृष्टान्तवैषम्यं अपत्यान्तस्य सेतीतिवद्दृष्टा-
मतोपि विधानात् एतेन साधुरेवश्रुवंतः इति पाठे श्रुत्वन्तः केचित् इत्यनेन साम्प्रदायिका इत्यर्थकेन वृ-
त्तिकृतोप्यनुमतिरेवेति व्यक्तीदासमतमवधेयं अथापत्यश्चशाखयोः कथं पर्यायता तत्र केचि-
दपत्यपर्यायोपि शाखाशब्दः अन्यथा शतीतिश्रुतीप्रत्ययस्य कृत्यान्यपदत्वाद्गृताऽप्रयुक्तं तथा सति दोष
स्यैवाप्रसङ्गात् अपत्याद्यकंस्याविशेषणात् तस्मात्पर्यायतमेकार्थप्रतिपादकत्वमस्त्यनेकप्रका-
प्रतीतिजनकत्वमपीति अत एव लघुतास्पदस्य गरीयानिति उक्तावपि पर्यायक्रमभङ्गः तथा ते
विपदोभिभवत्यविक्रमेरहय" यद्वेपतनमाख्यातिः श्रियतालल्लतामिरायते इति रागीयायात्रपदे त्वप-
यः अत्रैव विपदापदोरुपसर्गप्रक्रमभङ्गोपि द्रष्टव्यः उदभिभवः कुरुते निरायति लघुतामजे-
नेतिरायतिं लघुतामागपदस्यपश्रियामित्यश्लोक यदित्त स्मृन्दोभङ्गः काचित्कीर्णा रजोभिदिव
मनुविदधौ मन्दवक्रेन्दुललीरश्रीफलाः काश्चिदंतर्विशादिपिरेणाहसुद्भुतनसत्वा भ्येष्ववोत्या
यवाम्याः प्रतिपदमपराभूमिवेलसमाना प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभाविनाथेः शुशा

लः अत्र काश्चिदितिनप्रक्रमस्य काश्चिदिति वचनप्रक्रमभङ्गः तस्मात् काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनु।
विदध्युर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीकाः इति पठनीयम् शान्तस्नानबोधगुणीभूतक्रियान्तराभिधायका।
त्वनियमात् न वा तत्क्रियान्तरे प्रधानमस्ति आख्यातप्रक्रमभङ्गः प्रसङ्गः अ गाहन्तां महिषा निपानस
लिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु विस्रब्धैः क्रियतां वराहा
पतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः अत्र गाहन्तामि
तिकर्तृकारकवाचकतिङः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य विश्रब्धा रचयन्तु स्तम्भनं व
राहततिरसमञ्जसम् अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधाववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिधावति
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च अत्र तेजोवीर्य
रोषौ क्रमेण पराक्रमस्य तद्भययोर्विनययोः पादोपसंग्रहधनुर्ग्रहणयोः पौर्वापर्येणोक्तेः यथासङ्ख्यम।
नुद्देशः समानामिति न्यायाल्लिखितं तदस्याकरणे प्रक्रमभङ्गः एवमप्यन्यत् अत्र सर्वत्रैकरूपप्रक्र
तायाः प्रतीतेः स्थगनेनमपद्यानो वाच्यकतावीनम् यत्र क्वचित्प्रक्रमस्याभ्यासे न प्रतीतौ प्रस्खलनम्
तो ज्ञातः स्फुरन्मनाः सादीयत्र व्याख्यानन्नमस्तुते दोषः प्रक्रमभङ्गाख्यः पाठानौचित्यभूयस्त्वमस्तीति ग्रा।

का॰
प्र॰
ढ॰
४०

स्थानपदनिवेशदोषोयं अक्रमम् अविद्यमानः क्रमोयत्र यतत् यत्प्रदानेनतंसंयत्नदोषापादानमविते नतै
स्वचनसदोषापादानेयथेमर्थः यथाद्ध्ययंगनसंप्रतिपावनीयतोस्तुमागमसूत्रेनयाकपालिनः का
लोचमाकोतिमतीकलावतस्तत्वमस्यलोकस्यचुनेयकौमुदी अत्र लोकस्येति वकारस्तेषशब्दाने
नरंयुक्तं तेषां ह्रस्येवप्रोच्यतायां समनुप्रयमप्याविनीयतताम् लोकपदार्थेसमनुप्रयाभावात् अ
थी पदस्यपदांदस्येकाभेदः नत्रप्रतीतेरमत्रैसेवप्रतीतिः किंत्वविलम्बितेतिकेचित् नत्र क्रटि
लात्राग्रस्थाविधिरपदान्येनपरस्यपदेप्रतीतेन्तराभावात् वयंतत्त्वमः अत्रयथानेनवयथाभिमतश
तीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्याविषयः अन्यः पुनरिदंस्वचार्थीनां त्वाव्यवहितपदार्थेष्वेव समनुप्र
यादिद्योतकता यदुक्तं मोहेलभट्टेः न अत्र पदव्यवहितं तथानेकृतिशब्दादिभिः सम्बध्यते हि
सोपाकिमप्यदपुरनेनयुति नचनेनाप्यव्यवहितस्येवतत्स्यायमतः अत्रैनकाविदिजहाविसा
दिकमपिक्रमभेदः स्यादिवाच्यं नृवलनवल्लवाणाः सन्निपातेषु अमरसि त्रिसादैयव्यवथानेपि प्रती
तिविशेषाभावात् नचायंचादिपदेष्वेवदोषः किंतिन्नुमादिपदेष्वपियथा पाक्तिनिस्त्रिशाजेयत्तव
भुजयगलेनाष्टदोषाकरश्रीवक्त्रे पार्श्वंतरेषामन्ततिवसतिमहाक्रमपानीत्वरूपाणि आत्रेयसर्वगा

तेविलसतिसुरतः किंमयाहृदयानेप्रेष्येवृथंप्रकपाभ्रूशिकरमितयायस्यकोन्याप्रयातम् अ-
प्रस्तुथंप्रोषेणावेतिवाच्यम् इत्थंशाहस्याव्यवहितपरामर्शवफलत्वात् पादत्रयस्यैवपरामर्शनीयत्वात्
पवलगलगाहूलाङ्गेमालावपिइतिश्रीनियोगादितिवाच्यम् इतरपदत्वस्यत्वात् दूषकत्वाबो
नेचाहेपुणधतीतिविरहइतिनिलयम् अमतपरार्थे अमतःपरार्थोद्वितीयार्थोपस्थितत् अमतेप्रेव
तैयामृहूरवीबन्मोनत्यावीरभयानयानकौ रात्राङ्कुलौ नथाहास्य करुणौवीरतौमिथः इस्य
युक्तादिष्ठाप्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जकत्वे यथारामममन्मथशरेणताडितादुःसहेनहृदयेनिश
वरी गत्यवेद्धुयिष्णात्यनोद्धितामीवितेशावसतिजगामसा अत्रप्रकृतस्यबीभत्सस्यविरोधी
शृङ्गाररसस्यव्यञ्जकोद्वितीयार्थःताहशार्थोपस्थित्यारसापकर्षकत्वात्सदोषत्वमतोनिम्नदोषो
यंयस्यवनपदमात्रेसंभवइतिवाक्यएवायंदोषः नीरसेस्वात्मलाभस्यैवाभावात् अर्थदोषा-
लक्षणान्याह अर्थोपुष्टःकष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ५५ संदिग्धोनिर्हेतुःप्रसिद्धि-
विद्याविरुद्धश्च अनवीकृतःसनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ५६ साकाङ्क्षोपदयु-
क्तःसहचरभिन्नःप्रकाशितविरुद्धः विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतेऽश्लीलः ५७

श्री॰ का॰ प्र॰ ८१
81

पददोषलक्षणेन स्वस्य दुष्टत्वमिति पदलिंगविपरिणामेन सम्बध्यते तत्रापुष्टः पुष्टादभिन्नः पु-
ष्टत्वे विवक्षितार्थबाधप्रयोजनकानुपादानत्वे नहि इह स्वाहितो अप्रधानफलत्वानप्रयोजनफलत्वम-
लभ्यमानाप्यनेन यथार्थमाह गतार्थं यस्यास्यानिष्प्रयोजनमित्यनेन भजन्नेवार्थमाह अत एव।
प्रकाशकारोपि अत्यातिविततत्वादयोऽननुपादानेपि प्रतीयमानमर्थं न बाधन्त इत्येवाह नन्वप्रयोज-
कापवेति उदाहरणं अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रामानन्दः मरुदुल्लासित-
सौरभकमलाकरहासकृद्विजयति अत्रातिवितते निखिलन्त्रैर्व्याप्ति अविश्रामगमनादि-
ना राम फाकृतकमलप्रकाशनाद्यैरेव रूढ्यैरेवावबद्धितैः अत्रातिविततत्वे गगनस्यार्थादेवावगम्य-
ते अनेनैरिवोत्सृष्टम सरणिनेमरुदुल्लासितसौरभत्वेवाप्रयोजनमेवेत्यस्य पुष्टाप्रतेर्थाः नन्वेतेषु
अपुष्टा इति सिद्धं परन्त्वतिविततेतिशुन रूढः गगनेपदादेवतदुपास्थितेः मरुदुल्लासितसौ-
रभेति विरुद्धं विफाष्ठानन्तुवेसौरभाभावेनतद्धिशिष्टस्य स्वर्यैणाप्रफाप्पत्वादिति नाप्यष्टग्रामि
ति चेन्न गगनपदेन विततत्वप्राक्रम अर्थलभ्यत्वेनप्रवृत्तरूढ्या यद्यक्तं भोजराजेन काव्यतिद्वा।
सतावाक्यालव्यस्यव्यासाज्ञाग्रणनमयोनरूढ्यायति परंन पुष्टत्वमेवनापि विरुद्धं सौरभोत्स

पलब्धणत्वात् यद्वा विग्रहत्वेन पुरस्कारेण पूर्वभावाभिधानात् अथाधिकपदस्य फोभेदः अयमर्थे
नैकप्रयोजनाभाववत्तोऽपि भेदो न सम्भवति अत्र केचित् न वयं पदान्यथसमकालेऽङ्गत्वप्रतिभासः
इत्यनवनेनतरमितिविशेष इति तन्नातिसमीचीनं तथा नियमे प्रमाणाभावात् एतावता वा विशेष
णेनवशा द्वेषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोषत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च विरुद्धमतिकृत्वमतपराशी दो
षाद्भेदेनान्यप्रयोजनत्वेनैव उद्भूतप्रतिभासनात् वयं तु प्रपञ्चामः यत्राविवक्षितपदार्थोऽन्यथाभिधा
नेऽपि ३ ख्यातिमार्थदोषः अनन्तरमदोषभिन्नशाह्नदोष इति विवेकः तथा च व्यर्थाविवक्षितोऽप्य
र्थः कथञ्चिदन्वितत्वयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वेनैव विशेषितत्वविरोधात् यत्र तु साधुत्वावि
वक्षितमेव परं तु प्रयोजनकत्वानुपलभ्यमानत्वेन शाह्नेनोपात्तमहेतु शाब्दत्वेन स्फटिकाकृतीनामथना
वनात्कृतिपरार्थः तदुपमानत्वेनाविवक्षितः तत्तु तत्कृतिव्यतिरेकः पूर्वार्थे तत्र वापदक्रमात् किन्तु
शब्दोऽनुरोधादिनाद्वयमधिकार्थाविरोधितत्वेनोपात्तमन्यधिकपदत्वमिति विवेचितं तदादौ त्वप्रतिवि
तस्मादिकेवक्त्राविवक्षितमेव परं तु अर्थलभ्यत्वादिनानोपात्ततद्धीमित्यपुष्टम् यत्केवलपूर्वस्य शाह्न
दोषत्वमनन्तरस्यार्थदोषत्वमिति इष्यकदबीजवाशात्पुष्टयत्वं तथा तत्रैव पुष्टमतएवयमकादौ

दोषता नत्वलंकारत्वम्णाश्रुत्यनव्यपलात् कर्णावतंसादिपदेष्वविशेष्यस्योनकलयानुपादा
का॰ नेनाश्रुत्यसाधकमित्युक्तत्वमित्यर्थविशेषणदानार्थे विशेषस्यप्रयोगे दोषाभावः कस्य प्रतीतिर्ले
प्र॰ शावान् ऊहृह्यमर्थः यथा सदामध्येयासामियममृतनिष्यन्दसरसासरस्वत्युद्दामावहतिवहु
८२ मार्गापरिमलम् प्रसादंतापनाघनपरिचिताः केनमहतांमहाकाव्यव्योम्निस्फुरितमधुरायान्तुरु
४२ चयः अत्रयासांकविरूपोनामध्येन कुमारविविक्तमध्यात्मकमार्गेत्ययवतीभारतीचमत्कारवहु
तितागम्भीरकाव्येनपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्नाभवन्तु यथायासांमार्गवित्प्रभाणाम
येतिपथगानदोषमूलंवहतितामेवपरिचिताः कथंप्रसन्नाभवन्तीत्यर्थोविवक्षितः सर्वत्रतात
रैरपिक्लेशानैवप्रतीयतेसमर्थपदवाच्यस्यक्लिष्टतादिकेतुशुद्धदोषाघटनोत्तरंतार्थस्यसहृदवैववा
प्रतीतेः सम्भवन्तीतीतिविरहस्यसहृषकताबीजं प्रतीतिसाध्यदोषः आहतः नन्वर्थोवाप्यर्थोवाप्र
गयसिवृत्तिगायेन उक्तावायतदनश्रव्याहतोर्थस्तदाभेवहिरनुपलब्धितविरुद्धत्वावान् यथाज
गतिजयिनस्तेतेभावानवेन्दुकलादयःप्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्येमनोमदयन्तिये ममतुयदियंया
तालोकेविलोचनचन्द्रिकानयनविषयंजन्मन्येकः सएवमहोत्सवः अत्रसर्वोवैसाधारणचन्द्रिकादे

इकलाः स्वप्रत्ययसारतया प्रतिपादिताः ततो वीतत्रा वैवेह्निकानत्रुभ्रकं धीयारोप्यते इति व्याख्यातो हृषक
तावीजेवत्राख्यायां यथा प्रतीतिर्य्यस्थनिषेदोषः पुनरुक्तः प्राक्तनप्रतिपन्नेन सतिपुनस्तेनैव प्रतिपादितः प्र
थें प्रतिपन्नस्य प्रतिपादने पुष्टत्वम् यत्र प्रयोजनं नैव नेति विशेषणामिनितत्त्वयुक्ते एवं समस्तानि प्र
दोषत्वेन स्यात् प्रयोजनवस्य लेशुनरुक्तत्वस्यैवाभावप्रसंगात् सचार्थेष्टिया पदार्थवाक्यार्थभेदात्
तयोरायं यथा शरैरश्वत्थाम्नेन कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भव
द्भिरुदायुधैः नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां ब
लिम् अत्राश्वत्थाम्नेति सम्बोध्यैर्भवद्भिरित्यनेन पराभृष्टानां तेषामित्यनेन परामृष्टानां अश्वत्थाम्नः
स्वापिश्रामैः सभीमकिरीटिनामिति किरीटपदार्थः पुनरुक्तः न च प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादान
मित्यदोषता सम्बोध्यैर्नैव तल्लाभात् वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबल
जलधेरन्तरौर्वायमाणे सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् कर्णालं संभ्रमे
ण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः अत्राले
संभ्रमेणकभयस्यावकाश इति भिन्नार्थो नवचक्रे वौद्रसाविह्लते समाधानमाशङ्कनीयं वीरस्या

का॰
प्र॰ पं॰
८३
83

अकारितंवर्णनात् हृदयकमलावीजंवनिष्प्रयोजनाभिधानेनश्रोतॄणांवैमुख्यंप्रतएवप्रयोजनसत्वेनादो
षत्वादनित्योयंदोषः केचित्तुग्राम्यस्यापिवचनेऽनुकरणता नत्रदोषत्वमत्यल्पत्वादिति अप्रयोजकाभि
धानमात्रस्यलेनगृहीतार्थत्वमाहुः उत्क्रमोऽक्रमः उत्कृष्टेनवक्रमस्यलोकशास्त्रविरुद्धत्वं तत्रायंयथा
भूपालरत्ननिर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सवः विश्राणयतुरंगंमेमातंगंवामदालसम् अत्रतुरंगस्थूप्यिहप्रतो
मातंगंदेहितुरंगंवेतिलौकिकक्रमः गुरुदानशक्तोलघुदानेचितयात् वक्तव्यस्तथाख्यानतुएवक्र
मोविवक्षितइत्यर्थः दोषएवायं द्वितीयस्तुकाकावाचित्रिथनखवनंगामलीमनिर्थानजेमिजआणखनेतिद्वि
वायेजेशमिसेश्चक्तिविरोवलिदो हृदयकमलावीजेविरोधेनप्रतीतिसहृदयोहृदयोवेतिनित्यएवायं ग्राम्या
ग्रामस्थः अविदग्धोक्तिप्रतिपादितोविरसादिप्रायइत्युक्तं सहामायार्थोविरसादिप्रामरेर्यंत्रकथ्यते वै
दग्ध्यवक्रमवलेहिसैववनिताहिगुणतियथा स्वपितियावदयंनिकटेजनः स्वपिमितावदहं किं
मुपेत्यते तदपिसाम्प्रतमाहरकर्पूरैरावितनन्दनमुदाचयकञ्चितम् अत्रनिकटेनावदहं स्वपिमीत्य
विदग्ध्यस्यविरसोक्तिः एवमन्यत् हृदयकमलायाश्लीलवत् किंचैतादृशोक्तिकवलितोविभवादित्व
योर्थीनरसायपर्याप्यमेप्रहासनिववीजमङ्करायेति सहितः संदेहविषयस्तनयोजकरूपक निन्यवा

ननु यथाप्यज्ञातस्पृष्टत्वार्थत्वादिसंभवपूर्वकनित्यत्वानैवासेध्यत्वं जनयति प्रतिपिपादयिषिते हि
तीर्थेनसंदिग्धत्वप्रकरणादिसंभवात् यत्नवक्तृविशेषसंदेह इति व्याख्यानं सर्वमान्यान्येन तद्ज्ञानता।
विवक्षितेन वक्त्रा पदवाक्यार्थज्ञानाभावेन तत्संदेहस्याश्रेयोऽथत्वाभावात् अतएव ह्यनिष्कृतावक्तावि
शेषनिश्चयः संदेहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः तन्निश्चयप्रकरणे श्वनित्यत्वस्यमेव्यक्तनिर्णयेनासंदे
हात् वैयाकरणैरपि हि नीयामस्मृत्येन तत्ता भाषा पदपदवसंदेहोऽप्रतिपादनाभसंदिग्धत्वेन सत्यवसइति
पदसंदिग्धत्वाद्देवदत्तोऽधकतादीजनो वा देश्यनिश्चयविरुद्धः यत्तु तत्संदेहपदवो हेतुरेषा स्वात्मावत्
मेवेति निर्हेतुः निष्क्रान्तो हेत्वपेक्षणात् यथा गृहीनेयनाशोः परिभवमयाभोविनमपि मम
वाधस्यामीन स्वलनवरवश्चिनविवयः परित्यक्तेनेनत्तमसि तनशोकामत्तमयाहिमोत्तशत्व
तामहमपि यतः स्वात्तिभवते प्रयस्वयात्स्वन्यागेहेतुनैयातुः नतु हेतुविना प्रतीते पर्यवसानेन वा
आपेक्षाभावः अत्रेसाकांक्षत्वमंकर इति प्रत्यकश्चित् नपानस्यापेक्षणान त्वयं साकांक्षत्वं प्रत्नु
प्रत्युपादानेनिर्हेतुत्वमितिविशेष इति तत्र साकांक्षोदाहरणोऽपादितत्वभिन्नाकांक्षितोस्वनोत्
तुपात्तमाकांक्षतताया एव हेतोः प्रदर्शितात् तस्माद्धेतुतद्विप्रसनकांक्षतयाऽऽद्ययोर्भेदस्येव न्यायः

यद्बाधाप्रतीतिमात्रे नत्वत्रविरुद्धाप्रतीतिः स्त्रीरत्नमेवास्य प्रतीतेरिति दोषः उच्छिन्नबीजेव दृश्यप्रती
तेरिति विशेषः रहः अतएव प्रसिद्धानुपाशनेपि न दोषः प्रसिद्धिविरुद्धो लोकस्य कवेर्वा यस्या
थेन प्रसिद्धिः यथाऽदेने केन क्षोकथयकमलाते कवदने यदेतस्मिन्नृपेन्द्रः कटकपाणितिथमैले
खल्वयियम् इदंतदुः साध्यक्रममणपरमास्तस्मृतिभुवानवप्रीनावक्रकारकमलस्वन्हलेविनि
हितम् अत्रकामस्यवकलेकेकाविमार्गवानप्रसिद्धिमिति प्रसिद्धिविरुद्धः यत्रलोकस्य कवेश्च
प्रसिद्धो विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वम् नचात्र लोकाविरुद्धेपि कवीनां यत्र समयस्तत्र न दो
षः यथा सासितवसनालंकारायान दोषनकौमुदीमहसिसदृशैस्वैरथा नागतोत्तमश्रीहि
धः नहतनुभवतः कीर्तिः केनाप्यभीयते येन साऽत्यियशः हंसगान्धुर्कापाकक्नामिश्रमप्रदः
अतकीर्तेर्धृतते नोन्नावस्नकाशताबलोके विरुद्धेऽपि कविसमयसिद्धेरत्र दोषः एवमकीर्ति
धर्मोलिस्यादिवृष्यम् यत्नतपप्रासरोमितिपद्यकवृषसमयसिद्धोदाहरणं न दष्टक्रे चरण।
व्यासनापोकोऽउरोद्रमस्य कवीनामप्ययसस्मतेः गुष्मोङ्कमपवतेषां समन्पात हृष्मकतावीजे
वविरोधादृष्टप्रतीतिरिति नमानादिनानत्वमेतावदोषः विद्याविरुद्धं शास्त्रेणापिबाध्यवान्स

वार्येष्वास्यभेदाद्विरोधेनायमेव शास्त्रविरुद्धो यथा सद्यःस्नातानि पीठिष्विन्यां सकलं कामसेवत्वरः नार्व
विधानिशास्त्राणिश्याववष्टेवस्तूणोतिवग्रहेोपरागोविलासोऽम्नानेथमेघरोत्तणप्रतिषिद्धमिति
तद्विरुद्धोयमर्थः अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा अनन्यसहायस्य बलेनाक्रोशमनोहरतेषाहुण्यवृ
न्नीतिलसमस्तसामन्तनिभ्यो यो नतो ग्रहमहाबलस्यापि सन्धयालिखहुणवृद्धरणामयेयाशास्त्रणविह
नमितिविरोधः कामशास्त्रविरुद्धो यथा विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गनमङ्गना बभार कान्तेन कृ
तां करजोल्लेखमालिकाम् अत्र केयूरपदे नत्वक्ते कामशास्त्रे विरुद्धम् बाहुमूलावयवविशि
शेषेषु सर्वत्र नाद्यस्थलेः श्रोत्रेषु प्रतिषेधात् योगशास्त्रविरुद्धो यथा अष्टाङ्गयोगपरिशीलन
कीलनेन दुःसाध्यसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे आसादयन्नभिमताम् अधुना विवेकख्यातिं समाधि
धनमौलिमणिर्विमुक्तः अत्र मुक्तिसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव साक्षाद्योगशास्त्रविरु
द्धः विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नतानुरूपा ततो वितर्कविचारानन्दास्मितारूपाः संप्रज्ञा
तयोगाः पश्चात्स्वरूपमात्रावलम्बनस्वरूपासंप्रज्ञातयोगः ततो मुक्तिः न तु विवेकख्यातिमात्र
तयैव नियोगशास्त्रे एवमन्यगादिशास्त्रविरोधमपूहनीयः अभिमतप्रतीतिविरोधत्वकताबी

का॰
प्र॰ प॰
८५
85

ते अनवीक्षतः अंशेनैवाप्यवत्वेनमप्रतिपादितः एकमेवेति निर्दिष्टः नैकार्थ इत्यर्थः यथा धर्मा
स्थितः सकलकामधुग्यात्वतः किं सेतर्पिताः प्रणीतेनाविभवैः सृष्टः किं कल्पस्थितेनतुष्टुतो।
नतुभिन्नतः किं अन्यस्मैव स्वार्थेष्वतः किं भिन्नैकैवयेतिः अथैषकश्चिन पदपर्वान भवतिवत
पर्यायान्तरप्रयोगाभेदैकरूपनायामसांकर्यात् अयथनवीक्ष्य नेकोहमिति वेदाहमित्यादयदि
दहनत्वनलोवत्किमद्भुत यदि वस्तेश्वगृह्ये किं ततः लवणामन्त्वसैवमहोदहः अक्षतिवे।
वस्तुनामविषादिता अयदिसनामविषादिता स्वाभाविकी तिनाश्रयी यथानलादेर्थोदकत्वा
दीतिविवक्षिते नत्ववनतः किं भिन्नादिनुः किं मद्भुतभिर्यादिनवीक्ष्यते पिष्टपेषणादित्यायेन
पारुष्यैणाशाकिं प्रकाशनेनवासहृदयाहेजकत्वे हृषकतावीजमिति निरोधसनियमादि
भिन्नत्वाभिः परिहृत्य परान्वयात्म नियमपरिहृतादिवत्सूक्ष्मतलभ्यते परिहृतिस्सनियमनि।
यमयोर्विशेषाविशेषयोस्थाविशेषसामान्ये नत्वसनियमत्वेनवक्तुमुचितो नियमत्वेनाकः
नचवैतेनपदत्वेनभिदितवाच्यत्वेवानुप्रवेशः नादृशेर्थेविवक्षितेनतयोरवकाशात् अविषवि।
तेनैतन्यसमानन् अतएवायमर्थो दोषः विवक्षितमात्रस्य परत्वे नेणास्पुदस्थितेतेन सत्तादवस्थे

त । एवमितेरेष्टव्यताप्य यथैतेनैन विशेषताऽसमाधानमितितन्नन्तूनपदादिखुचित्तुश्चयाणां से
कत्वप्रसंगात् चेत्तोदासन्तत्त्वसहोपलम्भात् नैनैरमेवयस्यप्रतिभासः स्वसहृदोषः यस्यत्वर्थेयन्याः
नैनरमोऽर्थदोषः अप्यनवस्थप्रयानेनैवमेवेमसावर्थदोषः अनुपवानभिहितवाच्याद्भियत इत्याद
तस्मादुक्तं वकृत्स्यानेस्वव्यभिचाराक्रार्थविभागस्यासंगत्वात् नदाः यत्रान्तालिखितार्थो
मेवनिर्विकल्पनमीनामनहियत्नकथंप्रतिकल्पाकल्पनमपिन्यक्काराकटिः परा यातः प्रा
ताभूतामनारथ्यातेनत्वश्चयत्संपदत्वस्याभासमणीकृता श्यमसमणारश्मनत्वमेवाविनम्
ग्रान्यापदेशेशुभासमारोपणमणीकृतेरमात्त्विनिवाच्यम् गुणान्तरव्यावर्तनेनैनदातिशय
प्रतीतेः अनियमेनत्वनानिदर्शनीयानानागुणान्तरव्यावर्तकेदभन्यतः तस्मात्कथामाचमणीकृता
श्यमत्वमणास्त्वस्याश्मनैवोवितनिपठनीयम् अनुतास्त्वमयनेनैवेषुव्याधायकत्वमेवइह
बीजमितितनिदर्शनीयम् अनियमपरिहतोयथा वक्राम्भोजे सरलत्नाथिवस्वत्सदाशाण
एवाधरलेवाकृत्काङ्गस्यवीथिस्त्वनिकरणपट्टदत्विणत्वेसगुहः वाह्निनः पार्श्वमेताः कथम
पिमवनोनवस्तुवनिभोताः सकेनमानेमेरिक्कथामेवनिपनेलेसपानाभिलाषः अत्रश्रो

का॰
प्र॰ पे॰
८६
86

णापवेति नियमेन वाच्यः वैलक्षण्यात् अनुल्लाघजलाशयान्तात्मकनवमाली नो पिपासानां वितनोति
शयामतीतिः अधिकपदमेवोदाहरणं कृतानां जीवेषु एवं वक्त विशेषणपरिहतेनो यथा श्यामो ऽयमालि
मानमानयतनमोः सोऽयं देशो हर्षयेके ऽन्तेये मेत्रमथ्य मधुज्यदहत पतीतानल्लानो ध्रियं चेद् हृत्यायत
न्तुणाम्बुकणग्रः कृत्वाशिलापट्टाके येन उहे महेव मेद शादिशानन्दकमुदाकिनाः अत्र ऽत्या
न्तो मितिनराविशेषो वाच्यः अत्र विशेषस्य हतपुरवणुमत्तानामथाकोन्ता विरहान् इदमे
व ह ष कनावीजमन्यत्र विशेषादिकमपि तु ह्वी बीज दृष्टव्यविशेष नियमकमकरणादिम
वेनेदोषवम सामान्यपरिहृतेनो यथा कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारैरत्नान्यमूनि मकरा
लय माऽवमंस्थाः किं कौस्तुभेन भवतो विहितो न नाम याञ्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोमा अत्र
कौस्तुभेनेति विशेषणोयत्त्ववचनेनोचितकौस्तुभमात्रस्यापकर्षो ऽकेनान्यावमानन निषे
धायोयान एकेनापि किं सम्भवतो विहितो न नामेति पाठे तु भेदा न कुणमात् विवक्षितनिर्वाहः।
अत्र विवक्षितानिर्वाहादिकं च हृष्टकृतावीजमिति नित्यपवाय साकांक्षः सहाकांक्षया व
ननेइनवपदार्थान्वयायविशेषणसाकांक्ष इत्यर्थः निर्हेतुमेदं तत्तु न देवसमयवाक्यं नहा।

अर्थित्वेप्रकटीकृतेपिनफलप्राप्तिः प्रभोः प्रस्तुतद्रुह्यते हाशयस्थितिर्विलक्षणविनोद्युक्तलयाकल्प
या उक्तं चैवं परस्य मानयशाहोविलसते चात्मनः स्त्रीरत्नवज्रगतान्निंद्य शस्त्रलोकेवं कथं स्पृष्या
ते अत्र स्त्रीरत्नमित्यस्यार्थ उपेक्षितत्वमित्यस्यार्थे साकांक्षति अन्यथा कथमत्र पत्र स्मननेनाम्भा
श्रकेनान्वयाप्रसंगः न स्त्रीरत्नपदार्थप्रसंगः किंतु मदपेक्षायाम् न च पदमेतेन देनमौचित्यत्वयो
ग्लितिवाच्यं न स्वजनितान्वयभेदनेन निराकांक्षत्वात् न चानुवेधगः अस्त्वत्र स्वयं वाचनेन वेषस्या
मानुष्ठान इतिप्रसंगात् न चाभवन्मतयोगप्रसंगतः वल्लविवालितयोगस्याप्यसुलाभयंतु वि
वक्षितपदार्थः साकांक्षत्वेनथा न दुष्टः अनपेक्षितपदत्वान्नभावः इष्टकल्पादौ चैवाभिधाना
पर्यवसानम् अतोनिरपेक्षार्थ कश्चित्स्त्रीरत्नस्य स्पृहणीयत्वेन कथमाकांक्षा नर्ह्यौचित्य
स्य परस्यानेन सौम्यसंभवति न स्वजनितान्वयबोधेन निराकांक्षत्वमिति इष्टापत्त्यार्थः अन्वयप्रयो
जकरूपेण तन्नोपस्थितत्वेऽस्य पर्यवसितार्थान्वयत्वं च लक्षणागमतो भवन्मतयोगाद्विः न चान्व
यप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः समासघटितत्वेन विशेषणस्यापर्यवसानमिह तु विशेष्यस्येति तत्त्वा
भेदइत्याह नन्वित्यादि घटितेऽयत्वे अपदस्थुक्तः अपदस्थानयुक्तः यत्र तयोः समस्तत्वं विरुद्ध्या

श्री॰
को॰
ग्रं॰
८७

मीतिः नदाहः आताशक्रपिावामणिश्रणियिनीशास्त्राणिवल्लुर्डेवंभक्तिभूतपतेोपिनाकिनि।
पदेलेकेतिहिवासुरी उस्मन्तिं दुहिणन्यधेवतद्हेनेहारवेलस्यते स्याभुदेषनरावणः क्र
तुश्चनःसर्वत्रसर्वैगुणैः अथजगतालीक्रूरनन्दानानुरावणस्यतस्याप्यनेविवादिनंतथावस्याशेषध
नरावणश्चत्र क्रत्वनसिमादियोजितं समाधानेयधेवस्यतीतिइष्टेतन्वलिर्दुहिणन्यधेवेत्यत्र
दियान्यतेनतुलाविव लितंसिद्धिषुवन्यपदस्यापदलदस्याशेषूतेनवप्रकाशितानविरुद्धोतभावःस्य
नाविशेषप्रयोगामनपेक्षनस्यप्रसङ्गेः इष्टिबीजेनविरुद्धप्रतीतिः अतोनिरुपवाधेकेविनदृश।
कयेतिपठितव्यमावदते अपदश्चक्रःपदस्थानेयोऽस्मकः भ्रंताशाशक्रे स्मादेवस्या भुदेषनारायण
स्येतावनाविष्णुरेकापिकालेरक्षभवसिद्धाजीवनदेशरावणश्यतिवैन्मोयमर्थोत्रवचनव्यज्यते क्र
श्चनस्मिादितनाविस्तार्यते नहामस्याप्रवेशानायमर्थोललितप्रायभूसंस्कारेनावहतीति अत्रभा
वसिद्धामतिसद्दवरोमित्रः सहचरविजातीयःवैजात्यवक्रक्ष्याप्रकृष्टवाम्भ्या उदाः स्फुटेनवु
डिर्भिमतेनम्नर्ष्विनामदीननारोसलिलेनतिम्नगा निशाशशाङ्केनधृतिसमाधिनान्वयेनबाल
क्रियेतेनरेन्द्रता अत्रस्फुतवाद्याविभ्यतक्रूष्ट्भ्यः समाधिमाह भेभोर्थसमन्वयविनयाक्रपृथ्वि ८७

जातीयत्वम् उभयोरूपादेवत्वेनाप्रतीयत इति हृषकर्ताबीजे नित्यत्वाये प्रकाशितविकल्पः प्रक-
शितो विवक्षितार्थस्याविरुद्धो येन वाक्यार्थेन स तथा सहचरभिन्नपदार्थस्यैव तथात्वमिति त-
थ्यो भेदः न द्वालग्नेन राज्ञा ह्योरणेति अत्रैव दितेते स्थितिवाक्यस्यार्थो लक्ष्मीस्वतोपसर्जीति विरु-
द्धं प्रकाशयतीदमेव च हृषकर्ताबीजमिति तित्रमलेषाय विषयप्रकृतः अप्रकृतविशेषितनयः अप्रकृ-
तेन च विधेयविधेयस्यैव विधेयत्वेन वा अप्रकृतकृतमयावा न द्वाद्योयथा प्रयत्नपरिवीयितः स्तुतिभिर्य-
शोघृतिश्रावकेश्रवमपेऽवेभ्रवनमप्यविः कृतिः सोमकम् इयपोरसमाप्यतेरणकथाद्येद्यालि।
नामपेहरिण्यकाननाति गुरुरयं भार्गवः अत्रपाएवभयेनाप्याविषयितविनिद्रानाभूदेव अपत्न-
मयाशमितेषु तेषु निशाकनयानिद्राणस्त्वप्रयत्नेनवोध्यस इति तात्पर्यं तथावशायितस्वप्रयत्ने।
नवाप्यस इति विधेयप्रकृतेऽनेन शेषु इति प्रायनस्य अविस्पष्टविधेयोपत्तप्रकृतस्यैव विधिः यत्रत्वे
मशामात्रे अप्रकृतस्यैव विधिरभेदः विवक्षितानिर्वाहो यत्र हृषकृताबीजं द्वितीयायथा वातादो-
रनयाजगाद्विषयैरगाम्यासानिष्पादितं तेप्रत्नाः पुनरप्रत्नोयकाणकान्तीअवनेवै ह्नौभिः तेपि
क्रूरवन्दरवर्मवसन्नीताः लयेलव्धके दम्भस्यस्फुरितवैदग्ध्यपिजनोजाल्मा गुणानोहमे अत्रा-

का·
प्र·पं·
८८
४४

स्वाचर्मैवसत्तंमेवत्वन्वयकल्पिकाणांनेवाक्यभक्तानांवेनत्वेनत्वंनीत्रमितिक्रमेणाविधिर्युक्तः लो
कप्रसिद्धकमलेष्वेननश्रोत्रकद्देगोत्वकुछिवीजमित्यनित्यदोषोयं अनुवादाश्रक्तः अयुक्तत्ववा
दः अयुक्तंविधिनत्वगुणानुयथा अवेदमादद्दलाभवाणाभसलश्रोणिप्राणासमवक्रीडाग्नीडाशम
नविवद्दिमाणादमत्र सर्वेदमोन्तसमवलदललनीलोत्पलसवेसवेदोदमोदसमथयकथ्ययकेडु
वदेनतिविधिविकल्पः नदेवदधकनावीजमित्यनित्यदोषोयम् त्यक्तः श्रुनः स्त्रीकृतनः प्रवीत्यके
नेतरश्रुतः स्त्रीकृतनतयात्वः नस्मिन्नेववाक्येविशेषणानेवोपादानेसमामश्रुनवाते अत्रवनयवा
वाक्यार्थइतिभेदः नदालग्नरागाहृतात्येति अत्रविदितनेक्षितिनिपतेद्दनोपिराजदोषस्तो
नास्मदनाभूतेभूत्सनावनाश्रुनरूपात्वः सवाभयोजकः नत्वेत्नायाउपसेद्दनैवानिवोद्दान
श्रीनियोगादिकंनत्रुइष्टमेवअन्यथावाक्येकवाक्यतोकेदापने हृषकनावीजनत्वयोजकनवस
हृदयोवेरम्यापादनेवालोकेपिहिप्तक्रस्यभक्तादेः श्रुनरूपादानवेरस्यमावहति इत्यनित्यदो
षोयम् अश्लीलाव्रीडादिसमर्थकोथा यथादृन्नमेवग्रहनमस्तनहृस्यविवेषिणः यथाश्रुजाय
नेयानेनतथाश्रुनरूपतिः शाद्वानवेणाश्रुपादीयमानोयमर्थः श्रुजनादिसाधारणपनमतोनः

द्रौपदी द्रुपदी नन्दनाहं हरेणोमक्केषु किञ्चुदाहरणं नाथवेदोषाः नयथासमस्तलक्षणानां नेघ्रदर्शनात्
निवृत्तिः अथ नन्वेतेषां तेगुणे पिनहिकिमिति न प्रकाशितानीति चेत् अप्रकृतत्वादिति अ
घ्येतेषां यथायथमेदोषत्वे प्रतिपादयितव्ये दोषाणामसंभवेऽथवा नाहस्य समर्थे दोषसेवनं तत्प्रति
पादयति कर्णावतंसादिपदे कर्णादिशब्दानिमित्तः सन्निधानादिबोधार्थं अवतंसादिपदे कर्ण
न्यादिशब्दः कोऽयं कर्णावतंसादीनामेवोचित्येनेत्यर्थः ननु कर्णपदादीनां यच्चाश्रुतार्थस्व
श्रवणत्वं वा दुष्यते तथापि कथं विकर्णावतंसादिषु तस्मात् विहतलक्षणादिना च कर्ण
स्थितादिरूपस्याधिकस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्ते दोषत्वं यथा तस्याः कर्णावतंसेन जितेम
वैविश्रवणाम् न चैवं सोमेनैव छैमस्याः श्रवणाकुण्डलम् अथावतंसस्य कर्णस्थितत्वस्या
कर्णपदोपादानेनावगम्यते नरवगन्त्वाकिं प्रयोजनमिति चेत् वर्णिनीयोत्कर्षः कथमि
ति चेत् तमहं पतेऽस्य विभूषणत्वे तर्हि किं तत्कर्णावस्थितत्वेति पर्यवसानात् एवं श्रवणकुं
डलपदे हर नकेवलं कर्ण श्रवणपदयोरेवार्थं मदिमा किं नेष्यामापि यथा अस्तु वेमधुरामोद
मत्तोदितविशाललतः शिखैङ्गशूरवैरागिः शिवा शिवेशशालिनः अत्र शिरः पदादाने शेखरसाम

का॰
प्र॰
८५
89

मात्रेलभ्यते न त्वनर्थकत्वे तथावक्तुमुचितीति रसदोषत्वे विदीर्णमभिश्रुत्वाशक्तिकरालेसंगतो।
नेव यत्नुर्णाकिनविन्द्वेन दीप्ताविस्फुरितत्वं स्पष्टयन्तः पुष्पिताग्रायां प्रयुक्तत्वप्रतीतिप्रयोजनं
नास्ति तत्र पत्रः शास्त्रोपादानमपि यथा ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिश्वसद्वक्त्रपरम्परेण का
रागृहे निर्जितवासवेन दशाननेनोषितमाप्रसादात् इति पद्ये प्राणेश्वरपरिष्वंगविभ्रमप्रति
पत्तिभिः मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् अत्र पद्ये हारस्य पुष्पस्य मुक्तासन्दर्भशब्दकत्वेपि
नत्र मुक्ताशब्दवैयर्थ्यमनयरत्नामिश्रत्वप्रतिपादनेनोत्कृष्टेलोयप्रयोगात् सौंदर्यसंपन्नाहरणं।
यस्यालीनेनवविभ्रमाः षट्पदास्तस्य मालेव कांतकर्षति सा सखे इत्यत्र पद्ये मालाशब्दो यद्यपि पु
ष्पस्तवकपुष्पनिपात्रक लक्ष्याविनत्र ध्यापदमपुष्पार्थम् लक्षणयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वात् एवं स
वक्तरेहितस्यायः नतु मालाशब्दस्य पुष्पमपार्थ्यान्नागशक्ते तीनिरसमपक इत्यमालत्यादि
प्रयोगे दर्शनादिति चेन्न निरूपपदस्य तथात्वेन स्थितेश्च तत्समर्थनम् महाकविप्रयुक्तो।
क्तेष्वेव समाधानेन तत्स्वच्छयाकर्णावतंसादिपदवत् जघनकाञ्चीदकविकलभवत् इ
कलभादिवो प्रयोक्तव्यं वामनसूत्रे प्रयोजनमपिनोपादानश्रुतिनेयत्वनहिष्योद्ध्याते अस्यायाज

तस्य विशेषणान्वयः क्रमस्येत्यस्माद् नत्र युक्तत्वमाहुः तं विषादे जगदित्यादिविशेषणेनैव
समीहितसिद्धेस्तस्याग्रहणं न क्रियाविशेषणत्वेनापि तदुदाहरणीयं यथा चरणपरित्राणरहि-
ताभ्यामपि द्रुतम् पदाभ्यां हरमथाने व्रजन्नपि नाभिविद्यते अत्र हि चरणत्राणादिपादविशेषणेन क्रि-
याविशेषणाहृतिप्रकाशाकृत तदपि नत्र युक्तमुदाहृतमिति वयम् कर्तृविशेषणत्वेनैव प्र-
पेतैः तस्मान्नदीपपदमत्रोदाहरणीयं यथा निद्यातपत्रोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलो-
कयन्ती न केवलं सुतिमनोभवेपि च न कि के विलपस्तः प्रभावम् अत्र निर्वीतपत्रोदरसोदराली-
मेवं कृत्वैविशेषणत्वेन प्रवृत्तिरितिवेत्सत्यं परं त्वितिपदोपादानमपेक्षेव किं च सोदरत्वमात्रे
नान्यविशेषणो भवितुमर्हति यथामधुरत्वचरणत्राणपरित्राणरहितत्वे स्यामैवैति हेतोरधिष्ठित
घ्यावन्द्रगतातपत्राणनानधुके पद्माश्रितावाद्रमसीमभिलाम् तस्मात्स्वत्वेनप्रतिपद्य वाला
हि संश्रिया श्रीतिमवाप लक्ष्मीः एषो वेद्रगतायाः पद्माउणानुपभोगपत्रसंकोचोहेतुः हि-
वा च पद्माश्रितायाश्चन्द्रगुणानुपभोगे वहस्यानि धुभवने कारणं नेवातिप्रसिद्धेरेवावगम्यते न
तत्र उपादानापेक्षेतद्रोषः अप्रयोपपदादिदोषाणाममपदोषत्वं कविरित्याह नकरणत्वमर्थे

का॰ प्र॰ ९॰
१०

प्रतिपादितत्वघटकत्वाबीजाभावात् नचैवं रसाभावस्यानुविकत्वेन नतद्रीतित्वस्य लघ्ववदोषत्व
मेवास्थितेर्वा यथा मृगवच्छपमृदो लुमिमादिकथयमयम् पशेपवगविमाहसंग्रामाणा
यज्ञेतिव अथास्मादगोत्वग्रामपदानिष्कृतेकर्तृश्रुतसंस्कृतानुग्रहकात्निमत्रकरणेवेषामदोष
त्वबीजे प्रतिपादितेनत्वदन्यताप्रत्युत्पम् वक्तृप्रतिपाद्यप्रवाशपप्रकरणादिमहिम्नादोषस्या
पिक्वाचिदोषत्वाभावमात्रम् क्वाचित्तभोक्तागुणत्वमवहारोपीत्याह वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषो
पिगुणः क्वाचित्क्वचिन्नोभौ ५२ नोभावेगुणानदोषश्चेतयवैयाकरणोनप्रतिपादयिषावक्तृ
रि कष्टत्वंगुणः प्रतिपाद्यस्यतनेतिप्रायत्वप्रतीतिदोषत्वाभावश्चोपपादितएव यथा दीधीङ्
वीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्धोरभाजनम् क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहितेनते वैयाकरणा॥
दौप्रतिपाद्ये वक्तव्यगुणत्वं तद्भावनाभाविनस्यतद्भावत्वेनप्रान्तपवयात् पदानामहमश्रोतो॥
पदविद्याविवारदम् नपाध्यायेनदासमाधेसम्प्राप्तेवसस्मदम् ओजस्विनिरोद्दैरौमेत्यस्त्रे॥
वक्तस्यगुणत्वंकाठिनपदस्यतत्र्यञ्जकत्वात् तत्रबीभत्से यथा प्रेतप्रेतहृदकपालनलकक्र
रक्रूराकरूराप्रायप्रेक्षितभ्रूशितम्स्वणरवेणाचौषयतस्वरम् पीतस्च्युन्मितरक्तकर्दमघनप्रा॥

९॰

मेमघनप्राग्भारोद्गारलसद्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं यावति ओजस्विनि सिद्धादेवाघेपि
तस्य गुणान्वये तेनसहलणगुणादृप्रयोगो गुंजिः यथोमन्दवज्ञासेत क्रुञ्जितप्राद्वप्रयोगेनवदाणंज्जुग
श्रेजितत्वेन नत्वा मातेगाः किं ग्रहोदितैः किंशुफलैरागर्म्भैः जंमुकाः साटंगामहिषामदेभ्रतांकि
श्रनेषुसूणनके कोपादोपसमुद्रवोर्कटसद्रकोटिरिभारगुरुः सिंधुद्दानितिरूढ्रूतेस्कुर्द्वियन्त
न्नजितेनगजितम् अत्रसिद्धोवाच्यः प्रकृतविशेषवगुणत्व वंक्ष वैयाकरणत्वाद्यभावेपिकोपादि
प्रस्तावेवतद्गुणत्वात् यथात्रत्ताशोककशोदरीक्षगुगनान्याक्ष्ववक्ष्के जने नोरहेतिग्रा
देववालयसि किंवानाभिद्भूतेशिरः उक्तेटावटमानवदृपदपदासंवन्हदृष्ट कमूस्तस्यादार
तिमेतविलमवृनः उद्योदमोयंद्रुतः प्रवालिथ्यामिवेवधनन्नकेपकरणेनवासत्वोगपवमवे
शः कोपस्यवेष्पनादितिवाच्य वक्राघनितिक्रस्यानीयस्यवेगगपदेनेमपादानाद्रोवलीव
हेत्वायात् दोषनामावाक्षैनेरुपाक्षैः स्फुट एव क्वचिन्न दोषत्वेनवाग्रणवेयवसेनवाप्रम
पादावितं प्रपनीतसंपुटविविधानभावाद्सादोषत्वनदानेषाम अपिस्यात् नथावनीतसहोष
हाइरंता विकथनेनिषेध नस्थापलत्वणलादोषपदेयमात्राष्टेनादो पौर्णग्राण्यविपा

का॰
प्र॰
९१

णीत्कृतानि मणितं च नैवैवैतद्यमको दोषो न्दोषो ह्यानां नचैवैः श्रुतयपि चक्षयने षडलाग्रयवसः यमोंश-
लस्यनीतहि निर्गुणस्य नह्यणो लिङ्गो निर्विघ्नं हि मे द्वैतो दोषः सिद्धमहं हि विद्धेयत्तह्यणयः श्रोत्रसंदेहो वि-
घातेन नीरसेन चास्यानुप्रासमात्रमनन्तनायारसेनावस्थाभावात् न चानुप्रासमपदैकतेय वग्र-
णत्वं सोऽथ युक्ते दोनिन्त्यो दोषोऽपि नह्यप्रयोजनमिति नवपरुषवर्णवत्तमनुप्रासप्रयोजनं केयेननतद्वृत-
कत्वयाः दोषत्वे स्यात् अत्राप्रयुक्तं नि हतार्थो श्लिष्टयमकत्वादावदुष्टोविति प्रतिपादितेनाक यदि
वप्रयोजनतानुसन्धानं अश्लीलतादिदोषबीजे न प्राण्यत्र न दोषता नस्यलंकारस्य प्रयोजनप्रतीते-
अश्लीलताभावात् यथा येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारव-
लयो गङ्गां च यो धारयत् यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात् स स्वयमन्ध-
कक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः अत्र माधवपदे राहोः शशिमत्सप्रयुक्ते दोषपदे गदे होनहता-
र्थे नवश्लेषरूपालङ्कारप्रयोजकतया गुणत्वमपि वाशङ्कनीयं न तस्य तत्प्रयोजकत्वात् या-
वमन्येष्वप्रतीतिविलम्बवत्त्वदुष्टत्वे अश्लीलत्व कारणानुलोम्यात् यातरतारम्भगोत्पा ताम्बूल-
दानविधिना विसर्जनेहयसंपादृशैः पदैः पिष्टनेपथ्यरहस्यावकृष्टस्मितस्य भगा स्वाध्ययेतो दोषनाभा

वोद्धुसन्निप्रकटनात् यथा करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यांतर्विलोडिते उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साध
नांतर्विराजते अत्र संबाधादिपदानि ग्राम्यकथास्वप्यश्लीलत्वं गुणः स्वतोषकत्वात् तथा उत्ता
नस्थूलमण्डूकपाटितोदरसन्निभं क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते स्त्वचकेयवि
शेषे यथा निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नंदंतु पांडुतनयाः सह माधवेन रक्तप्रसाधित
भुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवंतु कुरुराजसुताः सभृत्याः अत्र प्रशमादिति स्वस्था इति वस
धणार्थकत्वाद्दलीलेप्यपि भाव्यमंगलसूचनाद्गुणः संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना यत्रार्थप्र
तीतिकारितत्वाद्व्याजस्तुतिपर्यवसायितया गुणः यथा पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिज
नं देव विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् अत्र पृथुकार्तस्वरादिशब्दाः पृथुका
नामार्तस्वरः पृथुबहुलोकार्तस्वरैर्वा इति संदिग्धार्थाः अत्र प्रतीतमपि ग्राम्यं प्रतिपाद्यप्रतिपा
दकयोर्द्वयोरपि तज्ज्ञत्वात् गुणः अप्रतीतिमूलबीजाभावेनादोषतायां बुद्धिसन्निप्रकटनात् य
था आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठा
यं वीक्षंते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात् तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् इयं भा

का० प्र० ९२

92

ममनेम्यसहृदेवं भ्रमुक्तिः अत्र निर्विकल्पादिशब्दाः आत्ममात्रावलम्बनादौ वर्थे योगशास्त्रे प्र
सिद्धाः स्वयं परामर्शे एवमेव गुणत्वं यथा षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्माहृदि विनि
हितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः स जयति परिणद्धः शक्तिभिः
शक्तिनाथः अधमप्रकृतीनां च विटविदूषकादीनां हास्यरसप्रधानानां तथैवोविनोदो दोषताभा
वेऽभ्युपगमेव माविताहृस्या गुणः यथा फुल्लक्करं कमलकूरसमं वहंति जे सिंधुवारविटपात्ते जे विस्मा
महवल्लहा दे जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिस्सा ते किं व मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जाः अत्र क
मलमहिषीदधिशब्दाः ग्राम्यपदमपि कुविदूषणोक्तत्वेनाभिरुचिविशेषसिद्धिः यथा गा
ढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नि
तम्बाम्बरा मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे
लीना विलीना नु किम् अत्र मामेत्यत्र पौनरुक्त्येऽपि न दोषः प्रतीतेः स्फुटत्वात् प्रत्युत गुणः र
सातिरेकव्यञ्जकत्वात् क्वचिन्न दोषो नापि गुणः यथा तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं
मा कुप्यति स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पु

रोवतिनीसावामंतमगोवरनयनयोर्यानेतिकोयंविधिः अत्रविहितेनमंननंनेनततद्यस्यनेरनेनयत्रन
म एवद्वितीयपदेपिनवात्रगुणानंविशेषवैदरनुमारेनान्नापिदोषवंनतद्व्यतिरेकेणापिदोषेनमाऊ
पनीतस्यापिप्रतीतस्यानिषेकोपवंप्राक्रिस्यादिप्रतीतोनावाच्यतावगमात् अधिकपदंकृविहेणपत्र।
विशेषप्रतिपत्तिः यथा यद्वंचनाद्धितमतिर्वह्नवाटगाभेकार्यो त्त्रवः खलुजनः कृतकेववीतिन।
त्साथवोनत्रविदतिविंदतीतिकिंनवकर्तेहयाणप्रणयमसानपारयेति अत्रद्वितीयंविंदतीतिपदेन
न्ययोगाभिवस्त्वेदेप्रतिपादयत्नाधिकपदतोपद्रुष्टम् यद्वक्तेविस्मयेववविषादेववनयोयैमेवया।
रणे प्रसादनेनतथाहर्षवाक्येमेकद्विरुच्यते इतिपवंहर्षश्लाकादिगुरुवक्ताविगुणंनतापि।
वक्ताहर्षादिभवव्यञ्जकत्वात् यथा वदवद जितः सशत्रुर्निहतोजनस्पक्तनवनवासीति विज्ञंविय
मरतीज्ञाहेतिपवेन्तनेश्वे अत्रपादववच्छेयकमेणहर्षभीतिविस्मयविषादप्रकावक्ताः एवंगुन
रुक्तेपिद्रष्टव्यम् कथितस्यापिलाटप्रासेतत्रिवीहकतयाऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यवविशेष
व्यञ्जनात् विहितस्यपञ्चत्रावाच्यतेनवस्वामिमतनिर्वाहकतयागुणत्वंक्रमेणोदाहरणानि
सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणिधरकीर्तिः महोषकमलाकमलामापितवैवासि

का॰
प्र॰
९३
93

नागस्य अत्र लतानुप्रासः नालाजालैति गुणमालोपमाद्विपद्विद्येपति यतिः किरणाण्णगाहि।
श्रीदीप्तिकमलाश्कमलाय अत्रद्वितीयैकमलपदेस्पैभमादिमदर्थकथयार्थौन्नरसङ्क्रामितवा।
च्ये तथात्वेनकथितपदत्वमेवप्रयोजकम् त्रितैद्विर्धलेविनयस्यकारणेगुणप्रकर्षोविनयाद।
वाप्यते गुणप्रकर्षेणजनोनुरज्यतेगुणानुरागप्रभवाहिसंपदः अत्रकारणमालायाम्पूर्वोपा।
त्तपदैनैवविनयादिकमुपादेयपदोत्तरेणानूद्यमानेनद्वितीयवत्प्रतिभाति तथावतादृशाल
कारसंपादकतयागुणत्वदोषाभावश्च नहीजाभावेन पतत्प्रकर्षमपिक्वचिद्गुणः यथाग्राग
ग्रामेत्यादौ अत्रवक्त्रर्थपादकोथाभावात्मस्त्रणवर्णमेवपदद्वयमितिदोषत्वाभावः गुणत्वं।
त्वविनयप्रकाशकतया समासपूर्णतावेक्वचित्रगुणोनदोषः यथाप्राग्रामेत्यादौ अत्रवो।
नानैतस्यादिनुविशेषणत्वानमायार्थेकिंनवाक्यान्तरमेवविधेयं यतोबीजाभावान्नदोषःनवग्
णोविशेषणद्वैरेकरणान अपदस्यसमासमपिक्वचिद्गुणः यथारक्ताशोकेत्यादि अत्रापद
स्यसमासत्वकर्थमिवकथमितिविचिन्त्य द्वितीयार्थेस्यापिरूपवक्त्रकत्वेननतस्यानवात अ।
तथागुणत्वासम्भवात भास्करस्त्वस्फुरारेसमासस्यानौचित्यादस्यानस्यत्वमित्याह गम्भितम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पि क्वचिद्गुणादेश्च प्रत्ययादिहेतुत्वात् न च दोषः प्रतीतेरव्यवधानात् यथा हसितश्च बहिरुत्प्रेक्षा दोषे
रङ्कस्याथ हृदि विदेशरहितो भावि भिविलोवितिमस्मि शरणापन्नोऽहिभविन्निलापुरस्तामि अथ प्रतीतिरेवेति दृष्ट्वा
प्रत्ययोत्पादके एवमन्यदपि लक्ष्ये द्रष्टव्यं अथ रसादाविति दोषानाह व्यभिचारिर-
सस्थायिभावानां स्वशब्दवाच्यता कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ६ प्रतिकूलविभा-
वादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्र-
कृतीनां विपर्ययः अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः व्यभिचारिणो रसस्य स्थायिभा-
वास्य स्वशब्देनोपादानम् व्यभिचारिणो यथा सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे सत्रा-
सा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे पार्व-
त्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः न च
स्वशब्दोपात्तेषु व्यभिचारिष्वास्वादसम्भवोऽनुभूयते किन्त्वनुभावादिद्वारैव व्यक्तेषु तस्मादास्वादाद्
त्यतिदोषत्वबीजमिति सम्प्रदायः अत्रेयमवधेयं एतावता शब्दवाच्यतया दोषत्वमेव तावदुक्तं भेद-
साधके न हन्त रसादौ तान् तथाहि अनुभावादीनामुपस्थितानां विशेषरसप्रतिबोधिकाभिमतानां तदनुपस्थि

का॰
प्र॰
९४
94

नावा प्रत्येकं व्यभिचारिभावादेर्वा स्थायिभावो न तद्वाच्यतत्त्वात् सत्येव कारणव्यञ्जके कार्यानुमानादस्य प्रतिब-
न्धकतावस्थापकत्वात् तथा च मनपदस्ते अभिहितवाच्यतावादे दोषः न त्वियं आपेक्षः अनुभावादि
तय एव रसस्याभिव्यक्तिरिति किं तत्शब्देनेति वैयर्थ्यमात्रदोषः वयमालोचयामः अनुभावादीनामुपस्थि-
तावेव भावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोपयातः प्रतीयत इति तस्यादोषत्व अत एवोत्सुकादीनां शब्द-
वाच्यता न दोषः तत्र स्वाशविद्यानां प्रतीतेः न च वाच्यमेवानुभावोपादानैव किमिति नोदाहृतमिति न उ-
पादानस्य तैर्भावादिशब्दानां वैयर्थ्यमपीत्येकदाभिप्रायेण तथोदाहरणात् उदाहृते तत्रानुभावाद्य
नेपकनयो वैयर्थ्यं स्तावत् अत्रैव शृङ्गारोदाहरणाद्विशेष तत्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्य एवादृष्ट-
रत्येव स्यादावित्यादाविनक्षेपणे तेषां प्रतीतेः न हि व्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादय आस्वाद्यतामिव स्वानुभ-
वाद्यानक्षेपकतामिव आस्वादयितुमन्तरमावीजाभावात् एवमग्रिमोदाहरणेषु द्रष्टव्यमिति एवं चास्थ-
तेष्वान आस्वादयितानमेषु ऊर्जितामात्रङ्गः चर्माम्बरे सोऽर्कपाभुजगो निमेषरहिता चन्द्रमा तत्त्वसान्द्रेत सी-
लङ्कः स्वरसितः दर्शनविद्या ज्ञाना कपालोदर इति पादत्रयपाठो युक्तः एवं भावादिशब्देनानुपादा-
नेऽप्युत्तम रसस्य सामान्येनोरसपदेन यथा तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूलतोविताम्

नेत्रयोः कान्तवतोस्य गोचरे कोप्यजायत रमेति निर्वृतः विशेषतः शृङ्गाररूपेण यथा आलोक्य कमल
कपोलमण्डलाभिषिक्तकर्णकान्तानुराग स्वभगामेभिरागरूपाम् पश्यन्पक्ष्मवाल्पमतिहृतिविवर्तमानः शृ
ङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति स्थायिनो विशेषः ततत्साहरूपेण यथा संप्रहारप्रहरणैः प्रहारा
णां परस्परम् ठणत्कारैः श्रुतिगतैः ततस्तु हृत्सको ऽप्यभूत् नाम तङ्गजयमङ्गलश्रियं किं विड
म्बः एवं वस्थायिभावो ऽस्य कर्मादेरिव तद्भेदपादपादे सामान्यतः शाहवाक्यतोदाहरणद्वयमेक
पथकल्पनया ऽस्य स्पष्टीकायनुसन्धेयप्रकरणादि पर्यालोचनया विलम्बेन व्यक्तिः नन्वदैवो
हमन्तयेनाला विवक्षादिमादेपमहिम्ना सा अनुभावस्य यथा कर्पूरधूलिधवलद्यतिपूरा
धौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषक्लृप्ति व्यक्तस्तनोन्नति
रभूदवनतोसा अथ चन्द्रोदयनद्दीपनालम्बनविभावौ शृङ्गारयोग्यौ अनुभावप्रतीत्याश्रा
स्वादपर्यवसायिनः स्थिताः यद्यप्यत्र कनिवेशनभावानयोरपि तथापि न तत्र तद्व्यक्तिः श
योजकत्वेनापादानादर्शनकार्थप्रतीतेरस्याऽनुभावान्तपर्यवसानमिति शेषः एवं तत्र तत्र शृङ्गि
रूपवशृङ्गारोत्र प्रतिपादयिष्यतः अभ्यनयत्रावशेषसेन्ये नेनतसैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् नवं

का॰
प्र॰
१५
95

स्थिकृशित्वदनुभावउपात्ताः नचविभावैर्व्याप्तादेषामिहइतिकष्टेनकल्पनीयः विभावः यथा परिहरतिम
तिरतिंलुनीतस्खलतितरांपरिवर्ततेचभूयः इतिवतविषमादशास्यदेहंपरिभवतिप्रसभंकिमत्र
कुर्मः अत्रकामिनीरूपः शृङ्गारविभावोभिमतोनतुनरूपात्तः नचरतिपरिहासादिभिरनुभा
वैरादेहमपिचव्यज्यते तेषांकरुणादावपिसम्भवादितिकष्टेनकल्पनीयः प्रतिकूलविभावा
दिग्रहः प्रकृतिरसादेः प्रतिकूलोवीररसादिस्तस्यहिभावानुभावव्यभिचारिणांग्रहः नतत्तादृशावि
भावव्यभिचारिणोर्ग्रहोयथा प्रसादेवर्तस्वप्रकटयमुदंसन्त्यजरुषंप्रियेशुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिवते
सिञ्चतुवचः निधानंसौख्यानांक्षणमभिमुखंस्थापयमुखं नमुग्धेप्रत्येतुंप्रभवतिगतःका
लहरिणः अत्रप्रकृतेशृङ्गारेप्रतिकूलस्यशान्तस्यप्रकाश्यमानः कालानित्यतारूपोविभावः प
तत्प्रकाशितोनिर्वेदरूपोव्यभिचारीवास्फुटमेवगम्यते तादृशानुभावग्रहोयथा निह्नुअरम
णेसमिलो प्रणयहासिपयिजिताग्रहणमन्वक्रुस्मि सम्बलपरिहारहेमप्रावरणमपनीयप्रमदर
वन्न्ममत्याजनदिकेविनावनगमनेनसकलपरिहासमुपशान्तानुभावः नचव्याजः प्रतिपादित
इतिशृङ्गारस्यप्रकृतस्यविच्छित्तिः इत्यनायात्मयतव्याजेनसम्मागार्थंवनगमनंयद्यप्येतेनत

शान्तानुभावग्रहः। पुनः पुनर्दीप्तिरङ्गिरसादिविषयो दोषः। अङ्गिनस्त्वसामहाभारतादौ शान्तादे।
रिवनुर्येरस्यमावहतितदाहरणंकुमारसंभवोष्टमोह्यपरायणोसिता दीप्तिमानीतोपिकरुणोव
सायुनरेवमादिनापुनर्दीप्तिनीतः। उपभुक्तोहिपुनरुपभुज्यमानः परिम्लानस्तवकवदरसायक।
ल्पेत अकाण्डेनवसरेप्रथनंयथावेणीसंहारेद्वितीयेङ्के वीररसङ्कुलेप्रवृत्तेभानुमत्यासमंदुर्योधन
स्यशृङ्गारवर्णने अकाण्डेछेदोयथावीरचरितेद्वितीयेङ्केराघवविभार्गवयो "क्षुन्नप्रसंततयाप्रवृ
त्तेवीररसेकङ्कणमोचनायगच्छामीतिराघवस्योक्तो अकाण्डेच्छिन्नराघववर्त्तव्याजेननिर्गमेप्रतिपादय
धीरस्याभावेपर्यवस्यति अङ्गस्यातिविस्तृतिरप्रधानस्यातिविस्तरेणवर्णनम्। यथाहयग्रीववधे।
हयग्रीवस्ययद्यपिप्रतिनायकवर्णनेननायकस्योत्कर्षेपर्यवस्यतितथाप्यतिशयितेनप्रधान
तिरोधायकतयादोषपदवीमवहरति अङ्गिः अप्रधानस्याननुसन्धानेयथारत्नावल्यांचतुर्थे।
ङ्केबाभ्रव्यागमनेसागरिकायाविस्मृतिः। प्रकृतीनांविपर्ययः यत्प्रकृतौयद्वर्णनंनसम्भवितेनतत
द्वर्णनं प्रकृतयस्तावद्दिव्या अदिव्यादिव्यादिव्याश्च अत्रादिव्यस्यमर्त्यस्यैकरूपत्वंमतेनलीयायस
कुहूः तदाहरणंश्रीमद्देवपादैः अदिव्यवंशस्यैकरूपतायथामाधवादिः दिव्यादिव्यस्तुभय

का॰
प्र॰
९९
96

रूपनायकाश्रीहर्षादिः त्रिविधाश्चैतेनेवत्रिविधा भवंति धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीर
शान्तभेदात् क्रमेणावीररौद्रशृङ्गारशान्तप्रधानानेषां लक्षणानि श्रीरामभार्गववत्सजीमूत
वाहना नलोदाहरणानि एते च प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभेदाः अनुकूलादिभेदास्त्वस्थिराः अनु
कूलादिद्विकदाविदग्धानादिः सम्पद्यते इति प्रकृतभेदे न गणनीयाः एवंभिन्नास्तु प्रकृतिषु रति
हासशोकाद्भुतानामदिव्यानमप्रकृतिवाहिद्वयोरपि वर्णनीयानि किं तु सम्भोगशृङ्गारस्पष्टरूपात
त्मादिव्यविषयान वर्णनीयाः तद्वर्णने पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यंतमनुचितं क्रोधं प्रभासंहारे।
स्मादि पद्यामवड्कुत्त्यादिर्वर्जितः सद्यः फलदः कैलासगाधिनाकपातालगमनसमुद्रोलङ्घनादि
रुत्साहस्त्वदिव्येषु वर्णनीयः आदिव्येषु तु यावदेव मद्धतमं लोकप्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोप
निबन्धनीयं अधिकं तु निबध्यमानमसत्यप्रतिभासतया रामादिवदुचितं वर्तितव्यमिन्यादिदेशोनप
र्यवस्येत् दिव्यादिष्वपि तत्र भगवत्त्पृचितं वर्णनीयं एवमुत्तमेष्वपि बस्पस्यादिव्यादीनामप्यन्यथा
वर्णने प्रकृतेर्विपर्ययः आमन्त्रणेपि नालहृतेष्वेवंतद्यथा तत्र भवन्भगवन्नित्युत्तमेनैव प्रयो।
क्तव्यं नाधमेन नतत्रमेपि मुनिप्रभृतावेव न तु राजानो भट्टारकेति नराजादावुत्तमेन किं तु देवादा

दावेव अस्यधाप्रकृतिविपर्ययापत्तेः केचित्तुभट्टारकेकेलिराजादावर्त्तमेनप्रयोक्तव्येनतत्रुनिदेवादि
ष्विति हतेरणायमाह रितिप्रत्येतप्रदेशेकालेववसितज्ञानौवायदेशाच्चवहारादिसमुचितंतदेवन
रोपनिबद्धव्यं अन्यथानिबन्धनेप्रकृतिविपर्ययः यथा स्वर्गगमनाद्यमानुषीवेषादिरसातलग
तौमयादिविति अनङ्गस्याभिधानेरसानुपकारकवर्णनम् यथा कर्पूरमञ्जर्यौनायिकया
स्वात्मनावसन्तवर्णनेनतदनाहत्यवन्दिवर्णितस्यराज्ञः प्रशंसनेइदृशाद्यन्तेनतथुक्ते यदेवं
धाद्यन्तेपि अनाविष्टदत्तवोभवति यथानायिकपादप्रहारादिनायककोपादिवर्णनमित्यादि
अनौचित्यंत्वरसविच्छेदहेतुः यदुक्तंध्वनिकृता अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभङ्गस्यकारणम् प्र
सिद्धौचित्यबन्धस्तुरसस्योपनिषत्परा इति इदानीमेषांकेषांचित्क्वचिद्दोषत्वमपीत्याह नदोषः
स्वपदेनोक्तावपिसंचारिणः क्वचित् संचारिणोनन्तरसस्थायिनोपि क्वचिदिति येत्रतर्विल
क्षणानानुभावः यथा औत्सुक्येनकृतत्वरासहभवाव्यावर्तमानाह्रियातैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य
वचनैर्नीताभिमुख्यंपुनः दृष्ट्वाग्रेवरमात्तसाध्वसरसागौरीनवेसंगमेसंरोहत्पुलकाहरेणहसता
श्लिष्टाशिवायास्तुवः अत्रोत्सुक्यशब्दवत्तत्सावसरणादिरूपोनुभावोनात्तकस्समर्थ

का॰ प्र॰ ९७

97

प्रतिपादयितुं भीष्मभयादिसाधारणत्वात् अतएव हास्याद्भुतत्वैकस्मादिप ये वीरादीनि विवलितत्वा
दिभिरनुभावैरुपनिबध्नन्त्येव रसिकशिरोमणिः सरूककविशेषत्वकं स्वपदेनैवोपात्तवान् दो
षत्वभाववीजं ह्युक्तं प्राभिन्त्यवयेयं तत्रादीनां भयादिसाधारणैर्ध्यानत्वकथादिनाम्नकारणेन वि
शेष्यमाणत्वं पवा साधारणमासाधीनत्वकथादिवर्जयंतीत्यस्मात्सदोदय: नन्नु शाह्लादेवनत्व
तिपन्नाया व्यभिचार्यादीनां वा व्यनासहत्वस्मादनात् अतएवाचनैवयथेष्टमपि विशेषणत्वेनोपयो
गात् हास्याद्भुतत्वकामिन्यादीनां शाहृत्सहित्त्वाविशिष्टैरेवानुभावस्यकल्पनमिति तेनाभिव्यक्तिरि
त्येवं व्यवस्थितो शाहेन तत्रुपस्थितिं विना न तदनुभावस्यासाधारणत्वं तेन विनाभिव्यक्तिर्नेवा
भिव्यक्तिं विना स्वादसम्भवो न चैतेन विनाभावमयथावत्पूर्णेन चैतमेतेन रणेन तथाकीर्तनमुक्तमि
तिभावस्याकीर्तनमपि तादृशस्य व्यभिचारिणः शाहृत्स्ववाच्यतया दोषाभावसाधयमीतिप्रुक्तं
मुत्तपूर्णमं: सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ ५४ ॥ प्रकृतरसविरुद्धव्यभिचार्यादिय
दिबाध्यत्वेनोच्यते न तदा हेयदोषत्वं प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वं न व्यभिचारिणाय
था क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मश्रुतमहो कोपे

कांतेस्त्वमेव किंवदंतमपकल्मषः कृतधियः स्वप्नेपि साकुलेभावेतः स्त्रास्यास्युपैति कः स्वल्पयसेथा-
रप्यास्यति इत्यादौ अत्र चतुर्थपादद्वयपूर्वभागप्रतिपाद्यानां शमो ज्ञानादिनालङ्कृतः शान्तमतिप्रतीनामु-
त्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाषाङ्गभूताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः शृङ्गारस्यैव विना-
यामेव पर्यवसानमिति भावशबलतापरिपोषकत्वाद्गुणत्वम् पाण्डुक्षाममेवदनं हृदयं सरसं त-
वालसं च वपुः आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः इति पद्ये पाण्डुत्वादीनां रोगानुभा-
वत्वया विरुद्धत्वेपि विप्रलम्भशृङ्गारसमारोपाद्गुणभावप्राप्त्या दोषताभाव इति ध्वनिकारः तदा-
युक्तं तेषामुभयसाधारण्ये हि रोधस्यैवासिद्धेः विभावस्य यथा सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या वि-
भूतयः किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् अत्र पूर्वार्धे शृङ्गारस्य परार्धे शान्तस्य वि-
भावः अनयोर्विरोधेपि पूर्वार्धस्य बाध्यत्वेनैवोक्तत्वान्न दोषः प्रस्तुतशान्तपरिपोषाङ्गत्वेन एवं ह्य-
त्र प्रतीयते सर्वा रामादयः सत्यं वर्तन्ते जीविते तत्सौकार्यार्थमुपादेयाः जीविते चातिभङ्गुरत्वमिति किं
कान्ते तेषां उपादेयत्वमतो रस्यत्वेपि निष्फलाप्तेनेति ननु एवं पूर्वार्धप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेपि मत्ता-
ङ्गनापाङ्गभङ्गस्यैतेनाविरोधनपरिहृतः न च तत्र न शृङ्गारस्य नीतिरिति वक्तुं शक्यं तदुपादान

का॰
प्र॰
९८
98

वैरस्यप्रसंगादितिचेन्न तत्ररसाप्रतीतेः स ह्यनेककाव्यभावाद्यप्रत्ययात् किमर्थंतर्हितदुपादानमिति
चेन्न शान्तपरिपोषणार्थमेवेतिब्रूमः स एव कथमितिचेन्न जीवितस्यातिभंगुरत्वप्रतीतेः साऽपि।
कुतइतिचेन्न जीवितादप्यधिकमप्याङ्गस्यास्थैर्यं सकलजनप्रसिद्धम् अतस्तथाविधभङ्गुरस्या
ङ्गस्योपमानत्वेनोपादानात् नदेवतद्रूपं जीवितादप्यधिकमप्यांगस्यास्थिरत्वमितिप्रसिद्धभङ्गु
रोपमानत्वेनोपात्तं शान्तमेव पुष्णातीति केचित् प्रसिद्धभंगुरत्वसाधर्म्येण जीवितोपमानत्वेनोपात्त।
मितितद्व्यावर्तते यतिकारस्त्वभवत्येवात्र शृङ्गारप्रतीतिः परं तु तत्पाठकृतजिह्विकाम्नायेनोन्मा।
दीकृतस्यविनेयाःशान्तेरसेविनेयास्तन्नरसदोषता यद्वा काव्यशोभानिमित्तमेव तदुपादानाद्दोष।
ताभावः नहि विनाशृङ्गारेण काव्यशोभेतिसमा॰॰ नवातिमनोरमम शृङ्गारप्रतीत्यनुपगमेऽपि
शृङ्गारशान्तयोर्नैरन्तर्याभावेन प्रथमस्य समाधेरसम्भवात् द्वितीयसमाधिरपितदसम्यग्विरमा
नस्यायोगेनचारुत्वेनानुभूयेत न तेवं किं च रसमावेशेण चारुत्वमित्यपि न शक्यते वक्तुं प्राग्वच्छृ
ङ्गारसमावेशेति यत्तच्चित्रकाव्येऽलंकारादेव चारुत्वसम्भवान्नोऽन्तरोऽपिसमाधिरिति अविरोधो।
पायान्तरमाह आश्रयैक्यविरुद्धोयः सकार्योभिन्नसंश्रयः रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येणयोरसः

८५ योरसस्तस्यविरुद्धस्तस्यानुषज्यते रसानांविरोधोद्वेधासमानाधिकरणतयानैरन्तर्येणवेति
तत्रवीरभयानकयोरैकाधिकरण्येविरोधइतिभिन्नाधिकरणप्रतिपत्त्यर्थंतेनभयानकोवर्ण
नीयस्तथासतिहरेस्तस्यैवप्रस्तुतवीरःपरिपोषः यथामम आहूतापिपदंददातिनपरोना
प्रार्थितापिदत्तेसाहङ्कारंपरिभाषितोपिबहुशःकिंविस्रब्धंभाषते आश्लिष्टापिनसस्वजालिरव
यस्येगानिमृत्ताध्यायाकोपोद्रेकवशावदेवानरुणप्रेतीवश्रणीद्विषाम नवाशंस्पृगारभयानक
योरपिविरोधः वक्ष्यमाणक्रमेणतद्वयोरप्यंगागनात् व्यधिकरणतोऽस्य यदव्यपालम्बनभेदेन
येकाश्रयावपिवीरभयानकौक्व विरुद्ध्येते तथापिनतथावर्णितेः इतिभिन्नाश्रयत्वेवनिब
ध्नीयौ एवममन्येषामप्यूह्यम् यस्मात्वेनरसेननैरन्तर्येणविरोधः सोऽविरोधिनारसान्तरेणान्त
रितोनिबद्धव्यः यथा नागानन्देशान्तोऽमृतवाहनस्यशृङ्गारेणमध्येवाद्यमितानेनाद्भुतमन्तर्वि
वेशमलयवती प्रतिशृङ्गारोनिबद्धः नकेवलंप्रबन्धएवरसान्तरस्यव्यवधानेनाविरोधोनिबद्धव्यः किं
त्वेकस्मिन्नपिवाक्ये यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः गाढंशिवा
भिःपरिरभ्यमानोऽङ्गाङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः सशोणितैःक्रव्यभुजांस्फुरद्भिःपक्षैःखगाना

का॰ प्र॰ ९९ मुपवीज्यमानान् संवीजिताश्चंदनवारिषेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः २ विमानपर्यंक
तले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् निर्दिश्यमानांल्ललनांगुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितान
पश्यन् ३ अत्र विशिष्टस्य वीरस्य कर्तुः सर्ववाक्यान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना मध्ये तन्मा
प्रतीतेर्वीभत्सशृंगारयोः अविरोधः यद्यप्यत्र वीररसावप्रधानमस्योवनद्याभिचारिणावितेनाविरोधः
तथाप्येवमपि विरोधः संभवतीत्यत आह तं अविरोधहेत्वंतरमाह स्मर्यमाणो विरुद्धोपि साम्येनाथ
विवक्षितः अंगिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ नौद्दुष्टौ परस्परम् ६५ तत्र स्मर्यमाणत्वेनाविरोधो यथा अयं
स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः समरभुवि पतिते
भूरिश्रवसो हस्तमालोक्य तद्वधूनां वचनम् तथा च शृंगाराङ्गमपि पूर्वावस्थास्मर्यमाणतयोद्दी
पनविभावत्वेन करुणपरिपोषकेष्वविरोधः साम्यविवक्षया यथा दंतक्षतानि करजैश्च विपा
टितानि प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा जातस्पृहैर्मुनिभि
रप्यवलोकितानि पाद्मे खण्डे नैषसद्यजनितानि बुभुक्षावशेन निजापत्यमेव भक्षमारभमाणायै शुसिं
हवध्वै परमदयालुं निजं तनुं दत्तार्थं स्वशरीरदायकं प्रतीयतत्क्तिः अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषेष्व

गारत्वप्रमानभावेनाङ्गम् न चाश्चर्यापि विस्मयोपकारकत्वेनाङ्गम् बौद्धानां स्वाभाविकदयाशीलत्वे
न विस्मयजनकत्वात् एकत्राङ्गाङ्गिनि विरुद्धयोरङ्गत्वं द्वितीयात्वत्यकत्वनयाङ्गाङ्गिभावेन वा सान्तापस्य
स्यागमासाद्यवानशक्यतालिविशेषा यथा कामंत्रस्तनकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भास्थलीः पादैः
पातितयावकैरिव पतद्वाष्पाम्बुधौताननाः भीताभर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योधुना दावा
ग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव अत्र वाक्ये याराजविषयातिस्तत्र करुणश्रृङ्गारानुभावा
पि सान्ताराङ्गमिति रतिर्निर्वेदस्यैव व्याकुलयोस्तयोरेकेराजकार्योष्णतयोरवभेदयोः सहजातोपि वि
रोधानदोषाय यथा पद्मिगच्छ्रुपनोति सुखदमौतिसमा च वर एवमाप्राप्तग्रस्तेः क्रीडतिथतिनोत्थिभ्र
भ्रम्भ्रथानेकीडायामङ्गभावेन भावाभावयोरपि न विरोधः एहेति क्रीडति गच्छति क्रीडतेति प्रकारे
णतयोरङ्गत्वात् तस्माद्विषययोरेव विरोधो दोषाय नतन्न्हदिमानयोरपीति परमार्थः श्रृङ्गारतद्वाहर
णेव पुनरप्युद्यद्विवाहा इव तत्त्वेत्त्वात्तेन पद्मिगच्छतिवत्प्रान्तापेतयोरपि सान्तादेवाङ्गत्वम् तादृगुण
ये प्रभावोदयनाशोपि न विकल्पत्वम् त्वेत्ते शतिप्रतीतिपर्यवसानात् अङ्गाङ्गिभावेन पराङ्गतया विरोधाभा
घात्विक्षोदस्वावलग्नः प्रसभमभिहतेप्यादरानाप्तकान्तं त्वल्लक्ष्यान्केशेषु पास्तं श्रवणनिपतितो नेदि

का॰
प्र॰
९९
100

तः सम्भ्रमेण आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरि
तं शाम्भवो वः शराग्निः ॥ अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम् तस्य च शृङ्गारः नन्वेवं करु॰
णस्याप्रधानेन तत्रैव विश्रान्तेरुभयोरङ्गत्वासम्भवे कथमुदाहरणत्वमिति न वाच्यं शृङ्गारापेक्षिते॰
या हि तस्याप्रधानेऽपि न तत्रैव विश्रान्तिरिति तस्यापि प्रसङ्गेन वैयर्थ्यात् यथा कामुकः पूर्वं करालम्बना॰
दिकमकार्षीत् तथा सम्प्रति शराग्निरिति स्मर्यमाणतया शृङ्गारपरिपोषेण तेन करुणेन प्रभावातिशयप
वप्रकर्षमालीयते ननु गौणस्य कथमङ्गत्वमिति न उपकृतस्याङ्गस्योपकारविशेषाधायकतया।
तस्याप्युपकारकत्वात् यदुक्तं गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारे हि तथा
भूयसि वर्तते इति ननु शृङ्गारनिष्पादितरूपवेद्यान्तरसंपर्कशून्यरसस्य न रसान्तरेण विरोधो नाप्यङ्गाङ्गि
भावः स्वस्वप्रधानतया स्वतन्त्रत्वमिति चेदेवं रसशब्देनात्र प्रकरणे स्थायिभावस्याभिधानात् रसातिरित्यु
क्तिः ॥ इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे दोषोल्लासः सप्तमः समाप्तः ॥ ७ ॥ एवं दोषान्निरूप्य ते
गुणालंकारौ प्राप्तावसरौ तद्विगुणस्यान्तरङ्गत्वं यथाप्राप्य सं विप्रतिपत्तेः केचिद्गुणालंकारयो
र्भेदं किं वा सामान्यतोऽलक्षिते विशेषलक्षणस्वीकृतमिति कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनम् ॥

स्वेनभेदकंलक्षणमाह योऽसत्संगोऽङ्गिनोधर्मः शौर्यादयस्त्वात्मनः तत्कर्षहेतवस्तेस्युरचला
स्थितयोगुणाः अंगिनः शरीरेष्वात्मवत्काव्येष्वाश्रयान्येतस्थितस्यरसस्यधर्माः सात्वाद्वदाश्चिता
इत्यर्थः प्रबलस्थितयइतिसूत्रार्थः स्थितयश्चाव्यभिचारिस्थितयइतियावत् अव्यभिचारश्चरसेन
तदुपकारेणवर्तनंरसेविनाप्येतावतिष्ठते प्रवर्तितमानाश्चावश्यंरसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः अनुपा
वात्तयोर्व्यतिरेकमलङ्कारवदाते एवञ्चरसोत्कर्षहेतुत्वेसतिरसधर्मत्वंतत्वात्वेसतिरसाव्यभि
चारिस्थितित्वम् अयोगव्यवच्छेदेनरसोपकारकत्वेवेतिलक्षणत्रयंगुणानांद्रष्टव्यम् अलङ्का
रमात्रभेदकंतुसमवेतभागविशुद्धमिदमेवग्राह्यं अन्यथाविशेषणवैयर्थ्यात् वाणीवसन्तु
रसधर्मत्वमात्रंलक्षणं तत्कर्षहेतुत्वंतुगुणग्राहकप्रहातिबीजमित्याह तदयुक्तंशृङ्गारत्वादि
धर्मेतिव्याप्तेः तत्ररसधर्मत्वमेषामसिद्धं कथमन्यथानीरसेऽपिस्वरूपमात्राद्विवक्षणापालिनो
मधुरत्वादिव्यवहारोऽसमवत्यपिरक्तव्यणीभाववत्समधुरादिव्यवहारइति उच्यते शौर्यादय
स्तावदात्मनएवधर्माइत्यविवादम् तद्यपितेनक्वचिदस्तुरेऽपिव्याकारमहत्वादियोगानिस्तू
व्यवहारः स्वरूपाकारलाघवादियोगिनस्तूरव्यवहारस्यनतत्स्यहेतोः अस्याकृक्वचिदस्तुरव्यव

का॰
प्र॰
११२
101

द्वारविषयेऽवितताकथं तद्दर्शनादाकारस्यैव शूरत्वादौपचारिकव्यवहार इत्याविष्कृतानामा॰
काराणां नाह यथा शूर एवायमिति विपर्यासात्तद्दर्शनात्तथा व्यवहरंति न वस्तुतस्तत्कथं विदु॰
पचारस्तु इति वक्ष्यते व तस्मिन्नेवं मधुरादिरसयोगि निरस्तकमारादिवर्णगुणे मधुरादिव्यवहारद
णोपचारमधुरादि रित्यौपचारिकव्यपदेशः शास्त्राभियुक्तानां वर्णपदे तादृशमाधुर्याभिव्यञ्जकविप
र्यासादसमर्पयन्तावगाहि बुद्धिविपर्यासाद्व्यवहरंति तत्रालोचितस्तत्कथं विदुपचारादिति तुल्यमे
तत् न तु शौर्यादेरात्मगुणत्ववन्मधुराद्यालीनां रसगुणत्वं व्यवस्थितानां तेषामेव तत्सिद्धौ विनिगा॰
मकाभावादिति वेत्येवं भवतु वैविचित्र्यनिगमकाभावोपदित्वगा वर्णमात्राश्रयाणां गुणानां इति स्वी॰
कृतं शक्यत्वेन तेवम् अविशेषेण रसवत्तायामपि न दम्भुपगमात् तथा च रसमात्रयुक्तितेला
घववर्णरचनोभयहस्तविते तत्रैरवयतस्यैव मतपवमाधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्हि
भिव्यज्यन्ते न त्वेव समयक वाच्यकानां तेषां यथा तथा दाहरिष्यतीति नातिप्रसंगाशाङ्क्य उपकुर्व
न्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ६७ अंगिनो रस
स्याङ्गभूतौ तद्द्वारेण तदतिशयाधानसंवलनया धर्मं रसमुपकुर्वन्ति ते अलंकाराः तत्र प्राथम्याद्योगेण

नुप्रासादयः अर्थद्वारेणोपमादयः यथा कण्ठाद्यङ्गोत्कर्षद्वारेण शरीरिण उपकारका हा
रादयः अर्थद्वारेणोपमादयः सन्तमिति यत्र रसस्सम्भवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति यत्र तस्यासम्भवस्तत्रोक्ति
वैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनस्त इति भावः जातुचिदिति न तु नियमेन तथा च सन्तमपि रसं क्वचिन्नोपकुर्वन्तीत्यर्थः
एतावता रसाहितत्वं चलस्थितित्वं च दर्शितं तथा च रसोपकारकत्वसत्त्वेऽनियतत्वे दर्शिते तथा च सति रसा
व्यभिचारित्वमनियमेन रसोपकारकत्वं च सामान्यलक्षणत्रयमलङ्काराणां गुणमात्रभेदकं न तु स
मेतं भागरहितं उद्देशितं अन्यथा सूर्य्यविशेषणानात् तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारकत्वं यथा अप
सारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं
बाला अत्र रेफानुप्रासः प्राधान्येन विप्रलम्भशृङ्गारमुपकरोति रेफस्य शृङ्गारव्यञ्जकत्वात् अर्थद्वा
रेण यथा मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पन्नविरतं प्रमाथी निर्धूमो ज्वलति विधुतः पावक इव हि
नस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती अत्र विषमिवेत्यादिरु
पमावशेन विसर्पणादिरतिशयप्राप्त्या विप्रलम्भोत्कर्षात् रसं विनाप्यलङ्कारसम्भवो यथा स्वा
च्छन्दोच्छलदच्छकच्छेत्यादि चित्रभेदमसत्यपि रसे न तदनुपकारकत्वं शब्दालङ्कारस्य यथा चित्ते विहरति

श्री॰
का॰
प्र॰
१०२
102

णरचूडादिसा गुणेष्ठ सह्याश्लोऽस्य दिविसर्हादिदिस्मेहेस्य वोलस्मवर्हादिपश्चर्हादि कल्पावल्येवा॰
णोणातरहूदिविरतरूणीतरद्धी अत्रानुप्रासेन शृङ्गमात्रमलंक्रियते नतु सत्त्वपि विप्रलम्भः शृङ्गारः
टवर्गस्य तत्प्रतिकूलत्वात् अत्र च प्रतिकूलवर्णत्वेन दोषः प्राकृते तु सौजो गुणस्य प्राधान्यात् अस्या॰
च तदभिव्यञ्जकत्वादिति कश्चित् वस्तुतस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णत्वे रसस्यानावृतत्वेन त्विति रेव अनुभव
विरोधात् किंतु अपकर्षमात्रं न चापकर्षोपि विद्यमानेन तस्मिन् टवर्गानुप्रासस्योपकारत्वेति वारे सत्य
पि रसे तदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्य यथा मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति क्रन्दत्सु
भ्रमरीषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम् चक्राह्वेन वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता वक्त्रे
केवलमर्गलेव निहिता प्राणस्य निर्गच्छतः अत्रोपमालंकारः न त्वास्वाद्यमानस्य शृङ्गारस्योपकारका
विप्रलम्भे हि जीवनिर्गमोपि वर्ण्यते न तु तत्कर्षापकर्षकत्वादिति निरोधहेतूपादानमनुचितं प्रत्युत रस॰
हाभावे पर्यवस्येत् न चेतेनोत्कर्ष एव बिसलतिता जीवनिरोधस्य शक्तेति प्रकृतानतु गुणोपमेति अशक्तत्वे
वा उचितत्वमिति मिश्राचाः वस्तुतस्तु तदन्यथा आख्येयम् बिसलता जीवं रोद्धुम् वक्त्रेनोपमापक्ष
तानुगुणा प्रकृते विषये अननुगुणा रहिता नपर्याया अन्नगुणा यन्माटप्पंपनद्ध मानस्यावज्ञपमानत्वे

कारः किंत्वेतेनान्वतस्यापि समर्पितदोषतादवस्थ्यं सम्भावितेनापि सालङ्कारेण तत्वहतेः नन्वेवमा
वश्यकत्वसत्त्वेयेव जीवरोधकत्वद्रूपसाहप्रथमप्रवृत्तेत्वलीयकेदारविवांतरभूतम् यथाख्यतेराधक
मिवनिर्दिष्टमिति नहि हि कथंप्रक्वातोदाहरणमिति चेन्न तेषु त्वेतोरसानिवयाप्रतीतेः प्रस्तुतताहशो
र्यत्वायानपसोत्कव्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति एवमेव गुणालंकारविभागो विचारसिद्धो नान्यः
तेनैवं गुणालंकारयोर्भेदव्यवस्थिते यत्केचिदूचुर्लौकिकयोर्गुणालंकारयोः चार्यादिर्यराद्योः सं
मवेततसंयोगिनाभ्यां भेदसंभवति अलौकिकयोस्तु गुणयोरनुप्रासोपमायोस्तु भयोरपि समवेतत्वा
दनुपपन्नभेदस्तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गतालिकाप्रवाहन्यायेन तथाहि गड्डलिकामेषी कांचिदे
का केनचिद्धेतुना गर्तगङ्कति रतरा त्वविनेव निमित्तविचारं तामनुगच्छति तथा केनाप्यालङ्का
रिकेण गुणालङ्कारौ केनाविदभिधायपूणामिन्नतया प्रोक्तौ इतरैस्तु विचारं विनैव तदनुसारेण तद्भे
दे वदंतीति तन्न सम्यग्विदितं यदप्युक्तं वामनेन काव्यशोभाव्यवहारनिमित्तं कश्चिदतिशयः न
ह्येतत्वे गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेद इति तदप्ययुक्तम् यतः शोभाहेतुत्वे गुणा
रसक्के न किं समर्थे गुणे काव्यशोभा नातिरूतयेऽके नापि आद्ये पौवालीगौडीयावरीतिः कथं

का॰
प्र॰
२०२
103

व्यस्तानां माधुर्यौजःप्रभावेन समस्तानां गुणानामभावाच्छोभाभावात्तु त्वनेः येनेयमद्यावद्यमज्वालयगिनिहृष्ये:प्र
न्यः प्रोक्ष्यत्र लसन्तोषश्मश्मादावोजः प्रसादगुणसत्वात्काव्यव्यवहारप्रसंगात् नहि सन्मत एव तेनम
नेपि न व्यवहारे अलंकारापेक्षानेन गुणमात्रेणैव काव्यव्यवहारस्वीकारात् यद्यपि गुणहेत्वक
शोभातिशयहेतवोलंकाराः तत्तल्लक्षणयुक्तं स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी अस्या रदच्छद
रसोन्यक्करोतितरां सुधाम् इत्यत्र पूर्वार्धेऽनेनैव मानुषदेहेनैव वरवर्णिन्येव स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थे विशे
षोक्तिरेकगुणहानिकल्पनयाः शेषगुणसाम्यकल्पना विशेषोक्तिरिति वामनलक्षणात् उत्त
रार्धे व्यतिरेकः उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेक इति लक्षणात् एतावद्गुणमनपेक्ष्यैव काव्य
व्यवहारशोभाजनकौ एवमनयोः प्रयत्नम् ननु अत्रापि प्रसादादेर्वर्तमानत्वात्कथं गुणानपेक्षत्वमल
लंकारयोः किं विनिर्गुणत्वेन कथं तत्र न एकाक्ष्यव्यवहारः व्यवहारः सगुणत्वविशेषाभावादिति चेन्न
अस्त्येवात्र गुणस्य तथात्वानवधारणेन किं विरुद्धगुणत्वस्य शोभाहेतुत्वेन प्रसंगात् समस्तगुणवत्त्वेन
शोभावत्त्वेन वा अस्त्यनवग्रहम् तथा च गुणजन्यशोभामनपेक्ष्यैवालंकाराभ्यां शोभासम्पादितेति
तात्पर्यं इदानीं गुणालंकारभेदसिद्धेः प्राविथत्वमुल्लासायतनेदमाह साधुर्यौजः प्र।

प्रसादाख्यास्त्रयस्तेन तु न दश । विभागक्रमेणैषां लक्षणमाह आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ।
म् आह्लादकत्वं यद्यपि सहृदयैकवेद्यं तथापि न स्फुटं रसास्वादितस्यैव रसात्मकत्वेन तज्जनकत्वात् आनन्दह्ला-
दत्वेनाहि सर्वेषामेव रसानामित्यत आह द्रुतिकारणमिति द्रुतमेव गलितत्वमिव गलितत्व-
मपहेशादिजन्यकाठिन्याभावः तथा च शृङ्गारे चेतसो निमित्तस्यावेशसम्पादनेन तदाह्लादकत्व-
स्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः यदुक्तं गलितत्वमिवाह्लादपदव्यवहृदयस्य द्रवत्वं माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्रयो-
हे गाढं तेन गुणत्वमिति काव्यत्वमत आह शृङ्गारेति शृङ्गारपदं सम्भोगपरं विप्रलम्भे त्वतिशयस्य व-
क्ष्यत्वात् भास्करस्तु सम्भोग एव माधुर्यं स्वलक्षणमाह तदुक्तं ओजःप्रसादयोरेपि तथात्वेनाति-
व्याप्तेः शाह इति स्फुरतान्तः किं न भोग एव माधुर्यमित्याह करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वि-
तम् सम्भोगात्करुणे तस्माद्विप्रलम्भेऽपि ततः शान्ते निद्राये माधुर्यं प्रसादेरूपगमेनातिशय इति
अतिरेकेन तत्त्वात् इयोस्तु विशेषः सम्भोगविप्रलम्भयोस्तु विस्मयमप्यनन्तरेण न्यग् सापेक्षत्वं यदि
तो लेमात्र विद्धं दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः ६९ दीप्तिरूपमात्मनो विस्ता-
रित्वं ज्वलितत्वमिव तथा च यच्छ्रवणात् ज्वलितमिव मनो जायते तेन तदोजः इत्यर्थः कोटमित्यत आह वीरर-

का॰ प्र॰ १०४
104

रस्थितेति अस्य प्रयोगविषयमाह बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च वीराद्बीभत्से त
तोपि रौद्रे दीप्तेरीषि कार्यायाः सातिशयतया कारणमपि क्रमेणाधिकं तेन तेनद्वी रौद्रेयोः निष्प्र
तिपत्तम् बीभत्से तु माधुर्यलवानुविद्धमिति शेषः प्राधान्येन माधुर्यौजसोरेकैकविधानमता
मकोत मत्तदा स्याद्भुतभयानकोऽपि किंविदिद्धितं तेषु भयगुणप्राधान्यात् शुष्केन्धनाग्निवत्स्वा
च्छजलैर्वत्सहसैव यः ७० व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोसौ सर्वत्रविहितस्थितिः ओजसि वीररौद्रादि
रसे शुष्केन्धनादिवत् माधुर्ये शृङ्गारकरुणादिरसे स्वच्छशर्करावस्त्रादिसंबन्धिजलवद्यो गुणोन्य
व्याप्नोति ते झटित्येव रसेन तथा भाति स प्रसादः करुणस्यापि स्वातेभ्वविवक्षयासमिति दोषः अयं च
सर्वेषु रसेषु आधेयतया सर्वासु च रचितासु गुणतया स्थित इति तन्त्रेणाह सर्वत्रविहितस्थितिरिति क
थं तर्हि ततोनत्वदिनामपि शब्दार्थयो माधुर्यादिव्यवहार इत्यत आह गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयो
र्मता ७१ गुणवृत्तिरुपचारः आकार्ये शौर्यस्येव व्यञ्जके स्वकर्मात्रवर्णे तन्त्रे पशुपारस्यार्थः तेषां गुणा
नाम् नत्यङ्कलक्षणश्लेषादयो यदि प्राचीनैरभिहितास्तत्कृतस्त्रयः पञ्च न पुनर्दश कुतोऽपि दशेत्यत आह के
चिदंतर्भवंत्येषु दोषत्यागात्परेश्रिताः अन्ये भजंति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ७२ यत्पुनरङ्कलक्षणे

श्रुमात्रयोर्यादिषुरस्वैवोपलक्षणमलंकारयत्योरथ्यंतभावस्यदर्शनविच्छिमाणत्वात् नक्रांतभावादिहे।
त्वग्रथोपासातमप्यपलक्षणवैविध्यमात्रपर्यवसायि दर्शनविच्छिमाणत्वात् दोषस्यागादिनिदोषा
भावरूपत्वात्तद्व्यापकत्वयावादोषोत्वं ऊर्ध्वविदिति दोषस्वभावस्यगुणस्वभावात्वेनौचित्यात् स्वभाव।
भङ्गप्रसङ्गात् तथाहि श्लेषलक्षणमतेबहूनामपिपदानामेकवद्भासनेसमाधिस्तारोहावरोहयोः।
क्रमःसवौत्कर्षापकर्षयोर्वैरस्यानालायकोविन्यासः उदारत्वंविकटत्वलक्षणं तत्समुत्ययोऽलङ्कारिवपदे।
धावृत्तत्वातत्वे प्रसादेओजोमिश्रितशैथिल्ये सर्वत्रैवशैथिल्यदोषत्वात् नदेतस्वतन्त्रसमाजसात्तत्कृतेन
यद्यपिदोषमिश्रत्वेन तत्रयेपरसानिषेधओजसिनेषामंतर्भावः तथापितत्स्वीकृतत्वेनग्राजकगाढबंधा।
लक्षणत्वंतदन्तर्भावइत्यर्थः एवमग्रेऽपिद्रष्टव्यम् एवरूपमाधुर्येभङ्गासात्ताडिवोपात्तम यथोक्तमा।
धुर्यव्यञ्जकत्वेनसमासस्पृविधानात् अर्थव्यक्तिस्त्वजातिस्थसमर्पकतायासाप्रसादएवैतेवो
पात्तायथोक्तप्रसादस्यतदीयत्वात् समतानारब्धैवेदसर्गाद्भिमार्गापरित्यागः सावित्क्रवद्दोषत्वावा।
यथामानङ्गाः किंचवैलिनेः विमादोषाख्यसमस्तलवर्णत्वस्य सिद्धाभिधानेप्रसादोदोषायतम
विमागस्त्वप्रसन्नतगुणप्रवृत्थक्तम नवदोष स्वभावस्यगुणत्वे स्वभावभङ्गप्रसङ्गात्स्वतः सावेन।

का॰
प्र॰
१०५
105

विमृशत्वरूपायत्तेन स्वकशृङ्गत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम् केचित्तु स्पष्टज्वलनत्वात्तस्य मलत्वेनग्राम्यरूपदो
षरहितत्वमितिसोपिग्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नमेवएवंदशशब्दगुणानसृष्टमव्यक्तव्याः अथगु॰
णाश्रय्यवम् तथाहि स्वार्थस्यैवोजः प्रौढिः सावपदार्थेवाक्यवचनेवाक्यार्थेवपदाभिधा प्रौढिरोम
समसोवसाभिप्रायत्वमस्यैवेतिप्रतिपादितपञ्चप्रभेदाः तेषामिवत्वस्फुटयतश्चक्तिवैचित्र्यमात्रंनगुणत्वे
विनापिकाव्यत्वव्यवहारात्माधुर्यादिनिरूपणेनैवतेनतद्व्यवहारप्रवर्तनात् अर्थस्यत्वविदोषत्वार्थस्वरूप
दोषाभावपर्यवसन्नः एवंप्रसादोर्थैतैर्मत्यप्रयोजकमात्रपरिग्रहइतियावत् सोप्याधिकपदरू
पदोषपरित्यागाद्वास्माभ्यासिद्धिरत्नविधिः माधुर्यंनरुक्तिवैचित्र्येनवीकृतेनतद्रूपदोषाभावरूपंसौ
कुमार्यं पुनरूपारुष्यरूपदोषरूपपरुषश्लोकाभिधानमितियावत् तथाच मृदुत्वरूपाश्लीलत्वपरि
त्यागेनैवसिद्ध्यति नदोषत्वात्तस्याग्राम्यत्वे तस्याग्राम्यत्वे रूपदोषाभावएवेति अर्थव्यक्तिस्त्वनस
भावस्यस्फुटता सावस्वभावस्फुटताकान्तिस्त्वदीप्तरसत्वं सावरसध्वनेरसवदलङ्कारेगुणीभूतता
व्यङ्ग्येवातत्भूतता अस्यार्थःक्रमकौटिल्यमतिक्रमस्तस्यानुगुंफनानमस्फुटतानोपपन्नविद्धक्तिस्त
स्योपायाइति यथा दृष्टेकासनेस्यादि अत्रपिहितत्वानियतामतिक्रमस्याभावस्त्वनादतिक्रमस्तस्मा

स्फुटत्वमनयोर्न दृष्टान्तात् नत्वेवोपपत्तिरेवं अनयोस्तदन्तानत्वमिति केचित्नक्रमकौटिल्यं क्रमस्यातिक्रमः
सचायव्युत्क्रमपदटकेदेवोभयोस्तुरंजनात् सपष्टश्लेषउक्तिवैचित्र्यमात्रेणगुणः अनन्यसाधारणस्तु सोपा
कारित्वातिशयविरहात् प्रस्तुतनयानुसन्धानेन रसव्यवधानसम्भवात् समन्ताद्वैषम्याभावोथ्यैस
सचक्रमाभेदरूपइतिक्रमभेदरूपदोषाभावएवदोषत्वे नव्यतिरेकस्यकथमितिवेद्यतोनात्रत्र ˙˙ तो
न्यप्रस्तावेनदोऽभिधत्तेइति समाधेयोः प्रकृत्यर्थदर्शने नवासौगुणः काव्यशरीरत्वात् स्वयंदृष्टस्यास्य
यासिद्धस्यार्थस्योस्यवाच्यदिनदर्शनेकथनंहि काव्यशरीरनिष्पत्तिः असाधारणशोभाधायकेहिगु
णेत्र्वेतिनचकाव्यशरीरनिवर्त्तकमिति नक्रमभ्रष्टोगेहिस्थौकत्वाद् तेनकार्थ्यगुणावाख्याः पैरे
भ्रौ हृतार्थश्चृतार्थसौवोक्तमनया नस्पष्टवत्क्रमहाः पैरैरंगीकृतार्थकेता प्रोक्ताःश्रावास्यप्र
यै वर्णसमासारचनाप्रेषांव्यंजकतामिताः ७२ येनपदतपवारीणाञ्चैः शब्दगुणाश्रोक्तावत्र
तोरसगुणपदवर्णाटयस्तेषांव्यंजकत्वंगताः केकस्यव्यंजकाइत्याकांक्ष्यामाह स्पर्शावर्गोस
गाः स्पर्शाश्चटवर्गोरणोलघू अहृतिमध्यवृत्तिर्वामाधुर्येघटनातथा ७४ माधुर्यव्यंजकटवर्गोरणौल
घू अहृतिमध्यवृत्तिर्वावर्जिताः कादिमान्ताः टहणकैरणवेतिवर्णाः शकारस्यार्थः कादियन्तार्थिस्वसा

का॰
प्र॰
५९
106

वर्णान्सवर्णान्गतः यथा कुङ्कुमादि रेफणाकारेण ह्रस्वस्वर्णान्तनिनो हृतिः समासस्तस्याबाभावसप्तमा
मावाइतिसमासः यष्टनान्तथ्यति साक्रमार्थवतीपदान्तस्योगिनभषानाचेति वर्णसाक्रमार्थवतीस्वा
नावर्णस्वक्रमार्थारेवल्लब्धेति पदान्तस्योगेसाक्रमार्थाल्लाभाय यष्टनान्तथ्येस्वक्रमिति तदाहः प्र
नेगरहूः प्रतिमेतरंगेभह्रीभिरहूंनि हतनमानतागषः ऊवनिमृतांसहसाथयेतः स्वानानिशनापरवि
जनानि योशुप्मायन्लनीयाभ्यांसतियोरेणत्वलप्ययोः नादिः शाशाहतितिदेश्यगुम्यतहरङोनसि ङोन
सिव्यङ्गेवर्गप्रथमल्लतीयाभ्यांसहजदेनयो द्वितीयचतुर्थयोर्योगः यथाङ्कुमादि तथारेहेणाय
तपरतभयरवायस्यकण्पापियोगः यथावक्राकिंनिह्रादादयः तथान्तस्थयोः कयोर्ष्वियोगाय
ष्याविन्नवितोदो तथाजादिवत्सुषुपेषुशाशोवेतिवर्णाः समासस्तद्दीर्घः गुम्पारवनासाचोङ्नाविका
दैनितदाहरणेम्नश्रीगुहमकाकेति श्रुतिमात्रेणवर्णानांयेनार्थप्रत्ययोभवेत साधारणसमग्रा
णांसप्रसारोगुणःस्मृतः ७८ येनगृह्णेनसमासेनवायथारवतथावाश्रुतिमात्रेणशब्दादर्थं प्रत्य
यःसप्रसादव्यञ्जकस्तथोक्तः उदाहरणं परिम्लाने पीनस्तनजघनसङ्ग ऽभयतस्तनोमध्यस्यान्तः
परिमिलनमप्राप्यहरितम इदंव्यस्तसमासंश्रयभुजलतानेपवलनैःकृशाङ्गस्यतापंवदतिबिसि

नोपन्नशायनेन । अस्मेषां तस्यार्णनाञुदासीनत्वमितितदुपादानेन त्रगुणानाम्नायेस्थयातेन वैवेमधुर्यात्ते
नद्वनादयोर्रचनाया: सर्वत्र विस्तृतास्फुरितैवाक्यं यतो यद्यपि गुणापरनेता रचनादयस्तथापि वक्तृ
वाच्यप्रबंधनौमाविसनकाविरुवित रचनाहृतिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ३३ अन्यथात्वं गु
णापरतंत्रताभावः वक्तृवाच्यप्रबंधौचित्यविरुद्धगुणापवादं तत्र यस्तीकारान् तत्रापि वक्तृकोथाद्रू
त्कोऽप्ययोगात् कविन्निकायप्रबंधस्यानपेक्षायां वक्तौचित्यादेव रचनादयः यथा मकायस्त्राणवा
सः स्वतंऊऽहरवलम्बरच्यान्ययोर: कोणाद्यातेषु गार्जेस्मलयन्वघटेयोन संचरद्द्रावणः कस्मात्को
पायहतः ऊकृकलशिपनोत्सानितिर्थीनवातः केनास्मतिद्वनादात्रतिर्भितस्सखोडम्यमिस्नादि
नोयम् अयनवाव्यकोथाहिदीसरसमयनुकंशष्पहपनात् प्रवंधश्रुनाटकात्याभिनेयरितिदीर्घस
मासनम् प्रतिकूलयद्यपितथापिवक्तामीमसेन इति नदोविस्याऽडतारचनात् अतस्तडुनादि
वाऊवेवोपपद्यते क्वचित्तु वक्तृप्रबंधौचित्यानपेक्षयावाच्यौचित्यादेव रचनादयः यथा प्रोदम्नु
दाम्बुरेपोम्मुलनरयमवत्सहिकेयोपधानयासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेदमाणम
र्धव्याकाऊस्यवीधस्तुतिमिवमरुतोकन्थयारभ्यभाजा भाकूरेभीमेमनत्रिपनातिवियतःऊम्भा।

का॰ प्र॰ ९८ कर्णोत्तमाङ्गम् अथ वक्ता वैतालिकः प्रबन्धश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमासा नैवाविशेषपि वाच्यस्य क्रमम्भ।
कर्णोत्तमाङ्गः स्वभीमते नौजस्विन्या रुद्धनारचनादयः। क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव र
चनादयः तथाहि आख्यायिकायां हि शृङ्गारेष्वप्युद्धतवर्णारचनातिसमसृणवर्णादयः। प्रसृत
विकटबन्धेनैव कथायावनात् विप्रलम्भकरुणयोस्तु तत्रापि दीर्घसमासपरिहारस्तथेति सो
107 कुमार्यादि कथायां तु रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धता वर्णादयः। वर्णनीयमहापुरुषस्य षसमर्पणसाहेश्यत
त् नाटकादावभिनेयार्थत्वे रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः। विच्छेदेनाभिनयसौकर्यात् एवं मुक्तकादावपि वि
षयमनुसरणीयं तथाहि एकैकस्मिन्नेव वाक्यसमाप्तिर्मुक्तकम् द्वयोः सन्दानितकम् त्रिषु विशेष
कम् चतुर्षु कालापकम् पञ्चादिषु तु दशान्तेषु कुलकम् तत्र मुक्तकेषु कवेरसविताभिनिवेशि
ते तत्र रसाश्रयसौचित्यं यथा अन्येवास्तटहमित्यादौ रसनिवेशाभावे तु कामचारः सन्दानितकादिषु
काव्यसमासैवैकव्यम् दीर्घमध्यसमासता च प्रबन्धगतेषु तु तेषु प्रबन्धोचिता एव रचनादय इति त
ये इति श्रीमहामहोपाध्यायगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे गुणालङ्कारभेदनियतगुणनिय
मो नामाष्टम उल्लासः ८ एवं गुणान् विवेचितेऽलङ्काराः विवेचनीयास्तत्र सामान्यलक्षणं गुणनिर्वचने एव।

केषां त्वालंकारोर्थालंकारोभयालंकाररूपविशेषलक्षणं श्रेयवार्थं लभ्यमिति तेषां विशेषलक्षणे।
शुवक्रोक्त्युक्तात्मलक्षणं शब्दस्याश्रयस्यान्वदलंकारविशेषलक्षणं वक्रोक्तेः प्रथममेव वक्रोक्तिं लक्षयति य
दुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते श्लेषेण काक्वा वा तेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ ७८ ॥ वक्त्राभि
भिप्रायेणोक्तमन्येनान्यार्थकल्पनया यद्योज्यते सद्भः स्यात्सा वक्रोक्तिरित्यर्थः। श्लेषेण काक्वा वेति योजनाहे
तुत्वेन लक्षणेन विशेषेद्वंघलक्षणद्वय तथाहि यतिविभागः श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्वि
धेत्यर्थः। श्लेषस्तु द्विधा सभङ्गः पदेऽभङ्गः पदश्च तत्र सभङ्गः श्लेषेण यथा नारीणामनुकूलमाचरसि चेत्।
नासि कश्चेतनो वामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान् युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभा
वप्रसिद्धात्मनः सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं क्षमः अत्र नारीणामिति पदे स्त्रीणामित्यभिप्रा
येणोक्तं श्रोत्रा न रङ्गाणा न शत्रूणामित्यर्थान्तरयोजनया पिनाहकश्चेतनेत्यादि अत्र वामानामिति शत्रूणा
मित्यर्थो वक्तुरभिप्रेतः स्त्रीणामित्यर्थान्तरयोजनया पिनाह्यकञ्चाह हितकृदिति अत्राप्यबला नामि
ति दुर्बलार्थान्तरयोजनया हितकृदिति कर्तनार्थान्तरयोजनया पिनाहयुक्तं किमित्यादि अत्रान्यावलाभावप्र
सिद्धार्थपदमिन्द्रार्थान्तरयोजनया पिनाहसामर्थ्यमित्यादि अत्र च नारीणामबलानामिति पदे सभङ्गः अभ

का॰
प्र॰
९८
108

क्रमाच पदेन श्लेषेण यथा अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी।
क्वचित् अत्र दारुणेति क्रूरेणार्थेन तया वक्त्राभिप्रेतं काष्ठेनेत्यर्थेन तया सो योजितवान् काकुवक्रोक्तिर्य-
था गुरुपरतंत्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गंतुम् अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभि-
समयेसौ अत्र नैष्यतीति नार्थकया निषेधाभिप्रायेणोक्तं सा वा नैष्यति अपितु एष्यत्येवेत्यर्थकत-
या काक्वा योजितेति इयं च न वाक्ये वाक्यमात्रे किंतु स्वतोऽप्यन्येनोक्तस्यान्यथा योजनमात्रे न्यायसाम्यात्
यथा मम कस्त्वं वैरिविमर्दने हरिपदमीशत्वेनेत्यन्त्वेनः पीतः पङ्कजलोचनाभिरभितो नेत्राञ्चलैस्त्र
चेलैः रक्तस्सज्जनसङ्गमेषु करणश्रेणीमणिश्रीधरस्त्यानेवर्णि च बहुप्रस्य भवेन भर्ता भवानीयते अत्र व-
र्णि च बहुप्रस्य भर्ता श्रीधर इति सार्वलौकिकं वाक्यमन्यथा श्लेषादिनास्माभिः समर्थितमेव मम यदृष्टा॥
त्यम अथाह निबन्धेनैव लंकारेषु रसानुगुणतया अनुप्रासः प्रथमं लक्षणीयः स द्विधा वर्णानु-
प्रासः पदानुप्रासश्च तत्राद्यो वाचकवर्णमात्रमूलो द्वितीयस्तु वाचकपदानुबन्धाविति वस्तुगतिः त-
त्राद्यं लक्षयति वर्णसाम्यमनुप्रासः अस्यायमर्थः अनेन वर्णमात्रविन्यासो वर्णानुप्रास इत्यर्थः शब्दसा-
म्येन अनुप्रासस्सामान्यलक्षणमित्यर्थो लभ्यते वर्णपदेन व्यञ्जनपरं अतो व्यञ्जनैव साम्ये स्वरमात्रसा

हृद्येऽविरं विपदद्दीनानिद्राभिः नैवैष्टैव सात यानुप्रासपाठार्थस्याभावात् रसादिभिरनुयतः प्रकृष्ट।
यासोऽयमासोऽनुप्रासपाठार्थः नवरसेरमात्र सात्र्युषेणस्यानुगमोऽनवा सेस्त्वदयस्त्वदयानुरजकतलल
ण। प्रकर्षेऽस्ति विभज्यते फेकहतिगतोऽहि यायेक गतो विरम्याश्रितस्तेन प्रवृत्तेर्मतत्वेयभात् हस्ति
गतो बह्वाश्रितः हतिस्वमधुरादिरसानुगुणेऽनियतमस्तरणे दिवर्णेगतो रसविषयो व्यापारो व्यञ्ज।
नाख्यः नेयालक्षणमाह सोऽनेकस्य मकारस्य पूर्वः अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृदेकवारे साम्यं स्वर्वैषम्येऽपि छेका
नुप्रासः नसाहहरणे यो रसस्य सम्भेदोऽत्र तव कुशाग्रीदंधेका मयाऽरिका मकामिनी गण्डुपाण्डुतामुप
गमस्यनण्डुपैः द्वितीयेऽलक्ष्यति एकस्याप्यसकृत्परः ७९ अपि शब्दादनेकस्यापि असकृदिहैः
वहुकृत्वो वा वस्तुनस्तत्त्वेऽच्छेकानुप्रासभिन्नेऽलङ्कारे यत्थेकस्य सकृदावृत्तिरस्त्यनुप्रासः तच्चैवं छेका
स्वर्वर्णस्य सकृदसकृद्वा अनेकस्य तु प्रसकृत्साम्यहमहस्ते नुप्रासस्तिस्र इति वसन्ते नय सामर्थ्यमा।
नेकैर्वर्णेरुपनागरिकेष्यते यथा अनङ्गरङ्गप्रतिमं मितस्याद्रोऽनङ्गप्रकाशके स्वसपरुषा यथा दृष्टा
गृहे मेति कोमला परैः ८० ओजः सामार्थ्यव्यञ्जकास्ति रिके प्रसादव्यञ्जिरन्यैः एतामेवके विदर्भी
कियन्त्याति शयितकान्ति साहित्येन ग्राम्यस्तोऽसाम्यान्नाम्यविवर्ण्यतिनदा अपसारय घनसारे कुरु।

का॰
प्र॰
९९
१०९

हारे हरदावीकिकमलाः अलमलमालोकनेन लोलैरिति वदति दिवानिशं बाला केषांचिदितो वैदर्भीप्र
शंसा रीतयो मताः वामनादीनां मते एता एव यथाक्रममेव वैदर्भी गौडी पांचाल्यो गौयतः प्रोक्ते शब्दा
नुप्रासमाह शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ८९ शब्दानामुपलक्षणपरत्वान्नामतः प्रातिपदि
काविभक्त्यन्तः पादः अन्तो न वर्णानुप्रासमाधारणेप भेदद्वारेति तात्पर्यमात्रतो भेदस्तन्मात्रेण भेदे न ना
स्वरादस्थाद्वा तयावभिन्नतात्पर्यतयार्थकशब्दसादृश्ये शब्दानुप्रासः स तु लाटानुप्रास उच्यते इत्य
र्थः न शब्दो वर्णानुप्रासस्य लाटीयत्वव्यवच्छेदकः यत्र पुनरर्थमात्रव्यवच्छेदाय भेदेन तात्पर्यमात्रेतरस्य भे
ति व्याख्यानं तत्समत मात्रशब्दस्याप्रयोजकतापत्तेः एष एव केचिल्लाटानुप्रास उच्यते सोयं पदस्य नाम्नो वे
ति द्विविधः तत्र सविभक्तिकस्य यत्राकृतिः सम्भाव्यः अन्यादृशस्तु द्वितीयः तयोराद्यो नैकस्य पदस्य पका
रैवापदस्येति द्विविधः अन्यस्तु द्विविधः अहमोः भिन्नसमासस्य तथा एकस्याः समासस्य तत्र समस्य परस्य
असमासस्य तथा वसामासे विना असमासस्य संभवादिति पंचप्रभेदा इति कारिकया प्रतिपादितम् तत्राद्यमाह
पदानां सः स लाटानुप्रासः पदानामिति बहुवचनमनेकोपलक्षणम् अन्ययोर्द्वयोः पदयोराद्यन्तावच्छेदे
दापेक्षः नदाः यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनस्तारि

नदीयितस्तस्य यस्य वनविधेयैर्दयितारवदवनस्तद्धि नदीयितिस्तस्य अत्र यद्यपि पूर्वार्धे वदवदनशा
ब्दस्य पराधे त्वहि नदीयितिशब्दस्यापौनरुक्त्यमितिवाच्यत्वात्तथाभेदः तथापि शाकल्यार्थमात्रेणोदा
हरणं यद्वा अविशिष्टपदाहेमेरेवोदाहरणं द्रष्टव्यं द्वितीयमाह पदस्यापि अपिशब्देन समस्तस्य श
येन यथा वदने वरवर्णिन्यास्तस्यास्तमेसत्यधाकरः स्तथाकरः कान्त्यशनः कलेकारहितो भवेन्न नाम्ना
प्रकारयमाह हमावस्य यतावत्तानाम्नः सवत्स्य हस्तोप्य हलितिनिशुमितप्रकरणेयोनाम्नपवलादानमा
न्यस्मन्थेः नन्दः स्मितासितकरः करकृतविरतिविभावि भाकृतकरेथरणिधरकीर्तिः पौरुषकमलाका
मलासापि तवैवास्ति नान्यस्य पौरुषकमलापौरुषलक्ष्मीः लक्ष्मीश्च तवैव सत्यर्थः यत्र पौरुषकमला
मास्त्रयोर्यस्यास्मात्पौरुषकमलेति व्याख्यानेन तद्युक्तं अर्थभेदेनानुदाहरणत्वापत्तेः अथ करकेसे
कः समासः विभाविधेति भिन्नो समासोकमलाकमलेति पूर्वस्य समासः उत्तरस्यासमासइति यथा
णमुदाहरणे नन्देवंपवथामतः दर व्याख्याते अर्थे सत्यर्थाभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः यमकं
अर्थभिन्नानामित्यर्थानामित्यर्थः एतच्च लाटानुप्रासेति व्याभिचारणाय नन्नामैव तत्र समरसमर
सोयमित्यादौ द्वितीयाद्यर्थाभावादव्याप्तिस्स्यादतस्तत्रार्थे सतीति यद्यर्थस्तदाभिन्नस्त्यर्थः वर्णा

का॰
ग्र॰
११०
110

नामिति बृहद्वचनसंविवादिते इयोशपियमभ्यथ्यवहारान सोतिपूर्वोणेवक्रमेणस्थितेत्यर्थः अनस
रोरसद्रत्वाद्रोनास्तियसेगाः एवंच सामानामभूतामावन्नमानाउसर्वाकारनकवर्णाह्रतिफमकमिति।
लत्वणंहस्वेष्वे नेवेनहिभजाते पादनद्वागाह्रज्ञितयाम्नेकनाम् ८२ प्रथमपादोहितीयदिहिती।
यपादेयमनतत्वास्त्वदेनामयमुक्त तृतीयेवेन्नन्दशः वतथैवेनहाग्नाहोतः एवंदितीयपाद।
स्वरतृतीयेगाभेन्नदागाभुः वनुर्थेवेन्नदासनन्दमके तृतीयमथवतुर्थेवेन्नसाश्वकम् प्रथमस्तिश्चवेश।
दापक्तः महायमकमितिकेचित् पदत्रयमकंतनवसकारकादित्रतेनाप्रश्नकमित्यकेकुपादा
द्वेमेसमदेदाः प्रथमोहितीयेतृतीयपद्मथैवेन्नदाश्चगमकम् प्रथमश्चस्नस्थैहितीयतृतीयचत्र
दापादेहाविरित्सर्वाभ्यासम्लेतेपादाद्भयाह्वेमाद्वयमितिपादानांनवभेदाः अथवाहाविंशत्सम्बन्धः श्लो
काह्रविमहायमकम् नद्वयमपिपादाह्रविविशेषएवेत्यकारणपादयमकभेदाः पादभागाह्र
विवहूभेदे नथाहिहितयाविभक्तेषुपादेषुप्रथमादिपादानांसाद्यभागाः एवंवाद्वितीयादिपादेष्व
दिभागेष्ववयविय स्वेनेनदाम्र्वेवन्दसाद्यादपादपामेदाः स्येकांतेरभागाह्राविंशेस्वतोरश्तिस्त्रोक
हाविंस्यानीयएकादशाभेदोभागाह्रत्रैनास्ति एवंप्रथमादिपादानामेतभागस्यद्वितीयादिपा।

दोन्मभागेष्वेव यमने पूर्ववद्दशभेदाः ॥ एकान्तरेभागो हि निर्नवद्योरइति स्मो काहानिस्थानीयएकाद-
शभेदो भागद्वये प्रनास्ति ॥ एवं प्रथमादिपादानामंत्यभागस्य द्वितीयादिपादान्त्यभागेष्वेव यमने पूर्व-
वद्दशभेदाः ॥ एवं द्वित्वएकीकृतेषु विंशतिः त्रित्वएकीकृतेषु त्रिंशत् ॥ चतुः त्वएकीकृतेषु चत्वारिंश-
द्भेदाः ॥ स्थानापरिवृत्तिर्नाम भवति प्रथमस्थानपरिवृत्ते नभेदाः ॥ प्रथमादिपदानामंत्यादिभागाद्द्वितीया-
दिपादानामाद्यादिभागेष्वयमनं त्र्यादिष्वेतान् सावेण्णमाद्यादियमकं भेदाः ॥ भवंति तथा हि द्वि-
त्वएकयथाप्रथमपदस्यांत्यमेवं द्वितीयपादस्याद्ये वेदस्पते तेदाताद्यमकं प्रथमभागएवं वा
द्वंद्वभागे द्वौ नेतान्यत्यमकं ॥ एवं प्रथमपादस्याद्यंतभागा द्वितीयस्यांताद्यभागयोर्द्वियमने तदा-
द्यंताताद्यमकयोः समुच्चयः ॥ अथ त्रित्वएकीवत्र त्वएकयोः ॥ पूर्वपादमध्यभागानंतरपादस्या-
दिभागेयद्वियस्यते तदा मध्यादियमकम् ॥ पूर्वस्यादिभागस्यानंतरपादस्यमध्यभागेवेत्तदाद्यमध्या-
द्ययमकम् ॥ पूर्वस्य मध्यादिभागौ वेदनरस्याद्यमध्ययोस्तदामध्यान्तादिमध्ययोः समुच्चयः ॥ एवं प्रथ-
मस्यांतमोभागो द्वितीयस्य मध्यभागे वेत्तदा ॥ तमध्यम ॥ पूर्वस्य मध्यभागस्ये द्वितीयस्यांतभागा-
दा मध्यान्तिकम् ॥ पूर्वस्यां मध्यभागौ वा द्वितीयस्य मध्यांतभागयोस्तदान्तमध्यान्तयोः समुच्चयः ॥

का॰ ष॰ ११२

यद्यपि सर्वस्यादिभागानन्तरे स्यात भागे वृत्तदाद्यन्तकम् यन्तयभागस्तोयभागवेन नदोन्तादिकमि
त्यादिप्रकारबहुधा सम्भवति तथापि द्विवृत्ताद्यन्तगतमेव तेनादिनिष्ट कृताएते सर्वथा वेषामपरः मो॰
मुद्रयशक्तिभिन्नपादेयमने प्रभेदाः एवं तस्मिन्नेव पादे द्याद्यादिभागानाम् आदिभागेषु आवृत्तौ
भेदाद बहवः सर्वे ते नियतस्थानविवक्षया स्थाननियमकभेदाः नियतेषु स्थानेषु आवृत्तेरिति॥
अस्थाननियमकभेदानामपि बहुत्वे भवतीति प्रभूततमभेदयमके नैतत्तावत् गणयितुं शक्यमिति नासत्ता॰
दृष्टान्ते दिङ्मात्रं दर्शयति नवपकपदाभ्यासे सैव सन्दष्टो यथा समारीभरणेन सायमासाद्य
विभुशेखरम् सज्ञारीभरणेनसायं स्तनस्तनयत्थिवीनय द्विपादाभ्यासे यमकं यथा विनायमेनो
नयतासुखादिना विनायमेनोऽभ्यनासुखादिना महाजनो दीयतमानसादरम् महाजनो दीयतमा॰
मानसादरम् श्लोकाभ्यासे महायमकं यथा सनारम्भनत्नोवधूणस्वलम्बितताखम् सर्वदा रणा॰
मीमेषो हवावलसमास्थितः द्विवृत्तेषु भिन्नपादे पादभागाभ्यासेषु द्वितीयपादान्तभागस्य चतुर्थपा
दान्तभागे यमने सन्दष्टकं यथा अनेन तर्माहमवाप्तविप्लवे यानेव दयाम् यावमानेव भजते शरणेता॰
मानेव दयाम् नास्मिन्नेवाद्यन्तकपादे यथा पलानेतायदानेतानयान्नयनयान्नयम् विवेदिनाधि

वहितास्मरामितोस्मरामितान् प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयपादादिगतानामंतायभागेषु यमनेकस्मिंश्चा।
द्यन्तयमकं ३ अन्तरोपपादांतादयोः समुद्गयोगो यथा सरस्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति सरस्वति कुरुक्षेत्र
कुरुक्षेत्र सरस्वति द्वयोरप्यर्धयोरन्ययोरंतादिकसमुद्गयोगो यथा ससारसा कन्दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा ।
धारयन्वारणाविभ्राणं नाविभ्राणं वरस्तवा वद्यःस्वगुणानां द्वितीयभागस्य तृतीयभागे यमनं यथा मधुपरा
जितपरा जितमानिनो स्वनमूनः स्वमनः स्वरोभिः प्रियम् प्रभूतवातितवाहि जनविस्तवे स्फुटं ततापतताप्रवर्ण
जगत एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदप्यूह्यं वाक्यभेदेनाभिन्नार्थपदावृत्तिलक्षणस्वरूपः श्लिष्यैतिशब्दा
श्लेषा सा वर्णादिभिरष्टधा ८५ वर्णभेदेन शब्दभेद इति नयेनाभिन्नाः शब्दाः काव्यमार्गे श्लेषेण गताः
ते सन्ति ये भिन्नद्रुतापदस्वारूप्यविभक्तया यो श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपहृत्य वेत्र एकस्मृतिगतं फलद्वयमाप्नुया।
न यत्रार्थद्वयप्रतीतिः स श्लेषः स्मृतः वर्णादिभिरिति वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभे
दादष्टधा श्लेषः स्मृतः वर्णश्लेषो यथा अलेहार्यः शोकाकरनरकपालं यविज्ञो न विशीर्णाहो भूरी।
यमस्य बहुपकोवहृवयाः अवस्यो ये स्यात्तालास्पिभवति सर्वो मग्नतोविधौ वक्रे भूधिस्थितवातिवत्केश
नरसी अवर्वविधाविस्तरविधुविपिशाह्यारिकायोकारभेदादर्थश्लेषः पदश्लेषो यथा पृथुकार्त्तस्वरपा।

का॰ प्र॰ ११२ 112

रेभूषितानिःशेषपरिजनंदेव विलसत्करेणुगहनं सम्प्रतिसममावयोःसदनम् अत्रस्फुटकानांवा-
लानांमायस्वरस्पपाञ्चपतेसुखंवद्दलेकानसरस्पपाचंवचेमादिक्रमेणपदभेदान्तरश्लेषोयम् लिङ्ग-
वचनयोः श्लेषोयथा भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनीनीलोत्पलस्पर्धिनीध्यानालम्बनतांसमाधिनि-
रतैर्नीतेहितप्राप्तये लावण्यस्यमहानिधीरसिकतांलक्ष्मीदृशोस्तन्वतीयुष्माकंकुरुतांभवार्तिशमनं
नेत्रेतनुर्वाहरेः अत्रप्रणयिनीत्यादिस्त्रियांप्रथमैकवचनम् नपुंसकेतुद्विवचनंचेतिलिङ्गवचनयोःश्ले-
षएवमग्रेप्यूह्यम् भाषाश्लेषोयथा महदेसुरसंधम्मेतमवसमासङ्गमागमाहरणे हरवहुसरणं
तंचित्तमोहमवसरउमेसहसा अत्रभाषाकृतेनमहदोहिरसंधर्मेतमोवधात्मागमागमाद्धृतः हरवुधा
शरणंनेतंचित्तमोहापसरतुमेसहसेत्यर्थकानिपदानि संस्कृतपक्षेनमहदेरनसंधर्मेदेवेश्वरेणसंयासंधा
यस्मान्नसागमाहरणेसमासङ्गमवबहुसरणंसेसात्सुखंयस्मात्तंचित्तमोहमवसरे नेदहरसरशाश्म
र्थकानिपदानिप्रकृतिश्लेषोयथा अयंसर्वाणिशास्त्राणिहृदिज्ञेषुचवक्ष्यति सामर्थ्यकृदमित्राणां
मित्राणांचनृपात्मजः अत्रवक्ष्यतीतिवचिवहोः लृटिक्वादितिकृन्ततिकोरस्याःकृणपत्ललपहपमि
तिप्रकृतिश्लेषोविभक्तेर्वैचित्र्यविशेषहेतुतयासंख्यानापादनात् प्रत्ययपदेनदर्शितोरूपम् नतुश्लेषो

षो यथा रिजनिरमणिमौलेः पादापद्मावलोकनेनाणसमयमुपरामापूर्वसम्पन्नत्वहस्तम् प्रथमनिर्वृत्तम
ध्येज्ञात्वा वितत्य साहाद हस्तवितस्त्विः सान्नन्दिता स्नातयामे अत्रनेदितेतिनिष्टं वेतलिवद्रूपेते नाहं नेहि
तानेतकः स्यातयासानेदितानेदिनोभावाभ्रूस्यादिमर्थः विभक्तिशेषो यथा सर्वस्त्वं हरसर्वस्तेभुवरुं
हतसर्वः नयोपकारस्ताम्प्रत्यक्षमायासितोनवृत्तनम् अत्रहरभवमनयोः सम्बन्धादन्तक्रियापदत्वाभ्यास्व
लिखितं भक्त्तोनमेवमायासीन्यादिक्रियापदेनेतोणानतेनेवविभक्तिशेषः एवमसमत्रापि स्वे भेदाभावा
भेदाभावानलकमादेर्येदोपि नवमोभवेत नवमोपीसापाभिन्नक्रमः नतदायोसक्रमपरगोचाराणे पदस्ना।
दुष्टाणत्वमः शतकोदिहतांविभ्रयितुत्थेन्द्रः सरजते अत्रैकार्थमाथनियतप्रकरणस्वभावाद्वाव्य
थोवाश्रणाववेति भक्तात्मनोदुरूपेयेहतनोतिमाटि वैश्रयनिवम् न गच्छेत्स्नाबहियाश्वमन्त्रपदः
भेगपदस्वतयावः शाहे लेषः स्वरितादिगुणभेदादि त्रयस्पन्नाश्चायतयाभिन्नानोशाहानोसवन्येजन्त।
कालमायाथाभ्रत्वयोरेवाश्लिष्टत्वात् द्वितीयस्यार्थः स्पष्टः स्वरितादिगुणभेदादि नश्रयत्नोदेवप्रयत्नोस्वा
थांतयाशाहभेदाभावेकहतगतफलद्वयमाधनार्थायोरेवाश्लिष्टत्वात् यद्यपि भेदेनशाहभेदः।
तिनयेन द्वितीयापिशाहभेदस्तथाप्युपपत्ताशाहभेद प्रतीतावव्यक्ततायमायमालिशाहभेदः सपष

का॰
प्र॰
११३
113

नन्वलंकारणशाहश्लेषोहश्लेषस्यनिरवकाशतयासर्वालंकारबाधकःस्यलंकारान्तराणांप्रतिभामा
त्रमुत्पादयतिनतत्पर्यायाम् यथा स्वयंचपल्लवताम्रभास्वत्करैर्विराजिनीप्रभातसंध्येवास्वापफल
लुब्धेहितप्रदा अत्रपूर्वार्धेसभङ्गः उत्तरार्धेसभङ्गःपदश्लेषः ह्ययमप्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः सार्धस्या
भावेनतस्याःप्रवेशोहानभावानयउक्तो एकमयत्नोऽप्यार्याणांतच्छायोचैर्विधृताम् स्वविरोधिदृ
ष्टोऽभिव्यंजन्त्यभिप्रेषः ह्येष्यते अलंकारान्तरगतोप्रतिभाजनयत्पदैः द्विविधैरर्थश्लेषोक्तिविशिष्ट
नस्मृतीयतामिति द्विविधोऽप्यलंकारस्सर्वेस्वकारणैरिभिरर्थाश्रितत्वेनालंकारमध्येपठितस्तत्का
र्येशब्दालंकारमध्येपठितइति उक्तमेदोषगुणालंकाराणांशब्दार्थगततेनयोतिभागः सोऽन्वय
व्यतिरेकएव मेवतिष्ठते यत्रहिपर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वेनास्तित्वस्यशब्दगतत्वम् यत्रतत्तस्स
हत्वेनतत्रार्थगतत्वयथाकष्टत्वादेर्दोषत्वागाढत्वादेर्गुणानुप्रासादेर्योऽलंकाराणांशब्दगता
हगताःपर्यायान्तरेणतदर्थोपस्थापनेतेषांसम्भवात् व्यर्थत्वादेर्दोषाणांप्रौढत्वादेर्गुणाउप
मादेर्योऽलंकाराणामर्थगताः पर्यायान्तरेणापितदर्थोपस्थापनेतेषांसम्भवात् व्यर्थत्वादेर्योः
दोषाप्रौढत्वादेर्गुणाउपमादेर्योऽलंकाराणामर्थगताःपर्यायान्तरेणापितदर्थोपस्थापनेतेषांसम्भ

वान् तदाहु नेवस्य यं वपल्लवान्ताम्रेत्याडौष्ठयोरप्यर्थयोः प्राकृपरिकृतस्य सहत्वत्याष्ठयोरपि प्राक्वालंका
रत्वमेवोचितं ननाह्वायथोऽयं लंकारत्वं नन्वेवमर्थः श्लेषः किं नास्त्येव कथमाह कल्हितस्य विष
यः यत्र पदपरिवर्तनेऽपि न श्लेषभंगः यथा लोके नन्दोतिमावाति लोके नायान्यथा याति म अहो स
महृष्णीहृति रसत्वलोकोदेन यत्र यत्र पदे लोकेनेस्मादिपदस्यामुः स्मादिपदप्रवेशेपि पय न श्ले
षभंगः यथोक्ते स्वर्ग्गेव पल्लवाताम्रेत्यादावदाहृतेन पमाप्रतिभासनिदर्शन श्लेष इति तत्र दृष्टव्यम् प्र
स्तेऽपसैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः तद्बाधकत्वात् तथाहि साधर्म्याभावेनोपमायाः प्रोत्साहाभावा
देवाबद्धः वेनोपमा वा व्यायतः कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कवतितरां मित्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य
दीप्तिरूपायाः क्रियायाः वा तन्मयोर्वा सामे यथोपमानिर्वहति तथा सकलकल्पेश्वरमन्तव्यं स्यातेसम्प्र
तिसुथा स्वरितत्वमिव स्यादावपि प्राह्णमात्रसास्वेनापि सा गुणेकैव साधर्म्येतेमा चो योपमा प्रयोजककर्त
त् तस्य चार्थरूपस्यैव शब्दरूपस्यैव शब्दरूपसाम्याविशेषेण सम्भवात् तथा चोक्तं रुद्रटेन स्फुटम
र्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः इति प्रथमात्र
साधर्म्यसम्भवेपि नोपमा साधारण्ये धर्मे प्रयोगश्रुत्यादिकमलमिव मुखमित्येतावन्मात्रादिरूप

का॰
प्र॰
११४
114

माविषय । अत्र तु श्लेषस्य साधारणधर्मप्रयोगाभावो हि कमलमिव मुखमित्येतावन्मात्राद्धिकः। एवेति
वैजात्यात्कर्तव्यं तदपि न युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयतापत्तेः केचित्तु नस्तत्र यथायथावदन्ति तथा हि
यत्र साधारणधर्मोऽद्वारेण्यत्तुपमा सम्भवति प्रसिद्धमात्रात्तमुपमाविषयो न वात्रत्तथ्यस्यालेपः सिद्धो
नार्थस्तत्र अपेयं पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति यद्वा श्लेषस्योपमाबाधकत्वे पूर्णोपमा निर्विषयैव ।
स्यात् कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्यत्र मनोज्ञत्वस्य सम्बन्धिभेदाद्भिन्नत्वेनार्थश्लेषस्वीकारा
दिति समाधानार्थः नन्वेवं श्लेषस्य निर्विषयत्वमसंकीर्णस्थानाभावादिति चेत् त्वमेव देवपाता-
लमाधानानिबन्धनम् त्वेवाम्बरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः इत्यादि पद्येष्वलंकारान्तरासं
कीर्णत्वात् तथा हि न तावदत्रोपमाद्युवाच्यप्रयोगात् नापि पातालादिना रूपकं वाच्यं वाक्यव्यङ्ग्यस्य
त्वसम्भवेऽपि वाच्यापत्तेर्यथा वासेकरणोवर्षणमिति किं च येन मनोरथस्त मनोभवनेस्यादेनास्त्व
किं विरलरूपणान्तरमिति तु उपमाश्लेषयोर्विभक्तोदाहरणसम्भवात् बाध्यबाधकभावानुगमे तु
योर्योगे सङ्करप्रवृत्तिरवश्यमभ्युपगन्तव्यम् उपपत्तिपर्यालोचनेनोपमाया अपवादविषयो विश्लेषस्य ।
त्वमेव उपपत्तिश्चैवं व्यपदेशाः प्राधान्येन सम्भवति इति वस्तुव्यवस्थितिः प्राधान्ये वात्रोपमाश्ले ।

षस्य तन्निर्वाहकस्य तदंगत्वात् । नहि श्लेषं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणे साधर्म्ये उपमा निर्वाहके
निर्वहति उपमा तेन श्लेषाङ्गम् । श्लेषप्रतीतिं विना तत्प्रतीत्यभावेन तदनुपकारकतादिति यदि वो
पमाव्यवहारवारणाय साधारणधर्मप्रयोगश्च उपमाविषय इति स्वीकर्तव्यं तदा पूर्णोपमाया
निर्विषयत्वं स्यादिति तदेतदुक्तं अन्यथा पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति । न केवलमुपमायाः
श्लेषबाधकत्वं किन्त्वलंकारान्तरस्यापि यथा अभिन्न सन्ध्यारीनिसर्गलज्जावण्यबिन्दुकेसरवि-
धालङ्कारस्य नत्वर्थद्वयप्रतिपादकशब्दश्लिष्टो विद्युद्विशिष्टत्वरूपद्वितीयार्थस्य प्रतिभामात्रवि-
षयस्य प्ररोहाभावात् । ननु प्ररूढत्वेऽपि श्लेषो ऽलंकारस्त्वास्तां विरोधाभासवदिति चेत् । भवेदेवं
यदि विरोधाभासस्य विरोधवत्त्वमिव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमननमत्र कस्यापि भवेत् । न त्वेवं तस्मा-
द्द्वैविध्ये विषये श्लेषप्रतिभानमिह तेनालंकारान्तरबाधा न स्यात् । तथा वसन्तशशुकामागिरिसन्नस
त्कुलेमवंशास्त्वयशुकामागिरीति पारस्पारश्लेषरूपके रूपकप्रधानेवं शशाङ्कश्लेषस्तदेवरुक
लयारूपकोपयोगितया न तदङ्गमिति श्लेषप्रतिभानमिह न रूपकमेव व्यपदेश्यं नान्यः कवि-
रिवल्लस्त्रीक्लोकोऽदेवमहत्भवान् इति नान्यः कविरिवनवल्लस्त्रीक इति श्लेषव्यतिरेकव्याप्तिरे

का० प्र० ११५
115

कस्थानम् । श्लेषस्तु न निर्वाहक इति तन्मात्रिपतितेऽहेतुर्व्यतिरेकः । अनुरागवतीसन्ध्यादिवसस्तत्पुर
स्सरः । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः । अत्र पद्ये समासोक्तिरलंकारः । अभिधायानियमेन ।
श्लेषस्यासम्भवात् अर्थबोधद्वयकत्वाभावात् । आदाय चापमचलं कृत्वाहीनं गुणं विषमदृष्टि
र्यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभांक्षीन्नमस्तस्मै । अत्र पद्ये विरोधएवालंकारः प्रधानम् । श्लेषस्तु
तदंगमात्रमपरोद्यानकवीनांसन्तापोऽभ्रमरणमभितोरुगौतितिरितिश्यामाणांपंचनेरवयासितत
श्चित्रमपिकम् । वृक्षणोर्वेदानाद्यवितवताबीयमताद्विषत्सेनालीनामपुनमतोपिलब्धनमा
कृष्याः । अत्र मदीयपद्येकस्यलिंगस्यप्रधानस्याभ्यागामिति श्लेषप्रतिभानन्निर्हेतुकाव्यलि
ङ्गं । तस्मादलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषव्यतिरिक्तं वचः किं च श्रभुगसन्धौवैनाथोदा शब्द
श्लेषस्यार्थालंकारतामिति वचने भवतोविरुद्धेपुद्दातादिप्रतितेन त्वमुपदेशस्यानाध्यत्वात्
अपि च यस्त्वैविधेक विप्रतिभासोऽभ्यांगोवरः सप्तवालंकारस्यानम् । तथैव पल्लवानां ।
श्लेमादोप्राद्वैविधमवताद्वस्येवकविप्रतिभयाप्रुव्यनयाद्देवानाद्दितिशब्दालंकारत्व
मेवावितेनतुश्लेषार्थश्लेषप्रतकःनत्वर्थप्रतीतिविनाश्लेषस्यवमत्कारित्वमेवोचित अर्थालं ।

कारत्वे शेषस्येति चेन्न एवं त्वनुप्रासस्यालंकारता न स्यात् निर्विशेषात् दोषस्य च समानत्वात्
किं चैवं गुणालंकारयोर्गुणदोषयोरप्यविशेषः स्यात् तयोरप्यर्थोपकारकत्वस्य तत्राभावात् शृङ्गारादेर्हि मा-
धुर्यादिर्गुणः कष्टत्वादिदोषः यच्चोक्तमेकप्रयत्नोच्चार्यशब्दत्वे श्लेषत्वमिति तदप्यशक्यं विधा-
वकृत्स्नधीनात्ते वर्णादिशब्दभेदेऽपि श्लेषत्वापत्तेरित्यादि स्वयमेवापि विचार्यं चित्रं लक्षयति ना-
श्चित्रं वचनवर्णानां खङ्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥ यत्र च वर्णानामाकारगुणेन खङ्गाद्याकृते-
र्हेतुत्वं समस्ति तत्रापि चित्रत्वं वर्णानां लिपयः संनिवेशविशेषवशेन यत्र खङ्गाद्याको-
रत्वं लभन्त इति न चित्रमिति विवक्षितं तत्र हि लिपिनिष्ठतायां तद्वालंकारत्वं स्यादिति चेन्न ता-
षां वर्णविन्यासं विना तादृशलिप्यविन्यासाभावात् शब्दान्वयव्यतिरेकयोरभवनत्वात् लिपिवर्णा-
णाभेदस्य लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य शब्दालंकारत्वमिति कश्चित् तथापि शृङ्गारादिरसानुपकार-
कस्य कथमलंकारत्वमिति चेत् कविनैपुण्यप्रकाशनविस्मयोपकारकत्वादिति निरवद्यतामाहुः शानिर्वा-
स्यचैतन्न नवनाटकरसोपकारकमिति दिङ्मात्रमुदाह्रियते तत्र खङ्गबन्धो यथा मारारिशक्र-
रामेभकृत्तिवरासारे हृत्सा सामामव्यादथरसीमा रामात्माशसे दिव्याऽऽमारमा हिमा खङ्गविन्यासोऽय

का॰
प्र॰
२२९
116

णा नालिकायाप्रथमेमोक्षाद्वेविसस्पतहर्ध्वमारोहक्रमेणैकस्यांधारायांवर्त्तद्दशवर्णान् अग्रश्रि
ष्टुसेतिवर्णान्ततोपरधारायामवरोहक्रमेणवर्त्तद्दशस्येतिप्रथमेनमाक्षाद्वनाश्लिष्टुतद्द्वितीयपा
र्श्वेनिष्क्रामणक्रमेणसप्तवामपार्श्वप्रवेशक्रमेणसप्ततोमाक्षाद्वाश्लिष्टोपधानालिकामाक्षा
द्वारथः क्रमेणवर्णत्रयमेघागाणिका नदयोमिति मदद्वणपार्श्वेनिष्क्रामणक्रमेणवर्णद्व
यंवामपार्श्वप्रवेशक्रमेणवर्णद्वयम् ततोमाक्षाद्वाश्लिष्टः पतद्दशजनकम् ततोमाकारादथः
शेषवर्णाद्वयेन्यसेत् पतन्मज्जकमिति स्वरजवन्धोयथा स्वरसावद्वलारम्भनरलालिबला
रवा वारलावहलामल्लकरलावहलामला अस्यन्यासः प्रथमपादस्यवर्णाष्टकेपङ्क्तिक्र
मेणाभिलिख्य तेषामधोधः परपादत्रयवर्णान्पङ्क्तिक्रमेणविलिखेत् तेषुतच्छ्लोकोभ्याप
नमार्गेणरेखायांदत्तायांमुरजाकारताभवति पद्मबन्धोयथा भासतेप्रतिभासारसाभाना
हताविभाभाविभासाश्रुभावदेदेवाभावयतेसभा अस्यन्यासः कर्णिकायांभाइतिसर्वपत्रेति
गमक्रमेणसनेतस्क्रमणक्रमेणसदेतिवर्णद्वयंततस्ताभ्यांकर्णिकास्थेनेवर्णेनप्रवेशक्रमे
णश्लिष्टेरसाभेतिवर्णत्रयपवमग्रेपिदिक्षुत्रकर्णिकायामवर्णः सर्वेषामिष्टइति सर्वतो

भङ्गयथा रसासारसासारसायतानन्दनायसा सातावातनवातासारदनस्तनरन्ध्र सर्वतो
भद्रः अस्य पादद्वयानुद्वयोः पूर्वपदं क्रियते द्वयेनालिख्यते प्रतिलोमादिपाठेन सर्वतश्लोकाः सा
म्यविनोऽप्यन्ये भेदा न दर्शिताः ये हि दिङ्मात्रप्रकाशकानन्तकाव्यरूपतोऽथ यमतिनीरसत्वादि
ति पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा एकार्थतेव शब्दस्य एकार्थतेति एकार्थत्वावभासः
योगपशब्देनेत्यर्थः अयमपि द्विधा सभङ्गशब्दनिष्ठोऽभङ्गशब्दनिष्ठश्चेत्यनयोराद्यो यथा अरिवधदे
हशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः अत्र देहश
रीरशब्दयोः पुनरुक्तवधीः सभङ्गेन वृत्तौ अरिवधवाईहायवतारदृश्यान्वरिणः शरसूतान्वयानीरथ
तोऽस्यनर्थकत्वात् एवं सारथिसूतशब्दयोः सहसेन रथिना सूततत्तुरगपादातेष्वनर्थकत्वात्
दानत्यागयोश्च सदानत्या भाति स्थिरतायामगः पर्वत इवेत्यनर्थकत्वात् एवं सारथिसूतशब्दयोः सा
हसेन रथिना सत्सूततुरगपादातस्येत्यनर्थकत्वात् सभङ्गः पुनरुक्तवदाभासः शब्दमात्रालंकार
स्तेनोभयोरपि शब्दयोः पर्यायपरिहारसहत्वात् अभङ्गनिष्ठो यथा चकासत्यङ्गनारामाः कौतुका
नन्दहेतवः तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः अत्राङ्गनारामाशब्दयोः सार्थकतया पुनरुक्त

का॰
प्र॰
११७
117

धीःवस्तुतस्तुशृङ्गारे नैश्चारसंयोगस्संयोगतारामाः संयोगनाशस्वरसेतरतिर्वीर्थ्यइतितुसुनरुक्तिः नवाश्रा।
हृभेगाः शब्दमण्डलेकारत्वेनैकस्यापिपरिहृत्संसहत्वात् एवंकान्तकानेदशब्दयोः समस्तसोवि
बुधाःशब्दयोश्चद्रष्टव्यं उभयालंकारोद्वितीयमाह तथाशब्दार्थयोरयम् ८८ यथा तन्तुर्वेषपरजय
मोमोकरिकुन्तरक्तयिरक्तखरनखरः तेनोथाममहः सम्भ्रमनसामिद्गोहरिजिस्त्रः अत्रतन्तुव
भुःशब्दयोःसुनरुक्तधीः नहिरहस्तुतत्रशब्दस्यालर्थकोत्वात् अयंवोभयालंकारः तन्तुशब्दस्य
पर्यायपरिहृत्संसहत्वात् एवंकरिकुन्तरशब्दयोस्तेनोथामसहः शब्दानामिद्धिहरिजिस्त्रशब्दा।
नोनत्राभासत्वउभयालंकारत्वेनद्रष्टव्यम् यद्यप्युभयालंकारोऽत्रनेप्रकान्तस्तथापिशब्दामायालेका
रेस्यैवतद्भेदस्यात्रप्रकरणेऽवश्यवक्तव्यतयानत्संगाद्भयालंकारेशब्दालंकारत्वेनपाथ्यात्राभा।
यालंकारस्तूतोप्ययमत्रोक्तः नभयालंकारेतरालंकारोपिनकोपिभेदः शब्दमात्रालंकारइतितात्पर्यमप
हितानीतिसर्वंरमणीयं इतिश्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविन्दठक्कुरकृतेकाव्यप्रदीपेशब्दालंक
रनिर्णयोनामनवमउल्लासः ९ अथार्थालंकारालंकरणीयास्तेवप्युपमानुदृश्यस्ततउपमया।
पमानतः तत्रैदाविसमस्तदेहोहृपकापद्ध्रीतत्त्याश्लेषस्तथासंमासोक्तिः योक्ताविवर्जितदर्शनाय

प्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ते परिकीर्तिते प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं तथा तुल्ययोगितया
श्लेषो व्यतिरेकः प्रकीर्तितः आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च यथासंख्यमर्थान्तरन्या
सः स्यात्ताविरोधवत् स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः शुक्तासहोक्तिवत् विनोक्तिपरिवृत्ती च भा
वकं काव्यलिंगवत् पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चयस्तथेरितः पर्यायश्चानुमानं च विशेषकः परिकर
स्तथा व्याजोक्तिपरिसंख्या च विज्ञेयेह तमालया अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मं सारो तद्वदसङ्गतिः समा
धिस्समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावलीस्मृती भ्रान्तिमांस्तु प्र
तीपसामान्ये च विशेषवत् तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः संसृष्टिसंकरौ चैव।
मेकषष्टिरुदीरिताः तेष्वनेकालंकारमूलभूतत्वेन सौकर्यातिशयाच्च प्रथानेनुपमां प्रथमं
लक्षयति साधर्म्यमुपमाभेदे तत्र साधर्म्यस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वनिरूपकतया तदनभिधानेन्व
नतं ललक्षणवाक्ये सति चेन्न आक्षिप्ता उपमानोपमेयपदरूपयोस्तयोर्लाभात् न च प्रतियोग्यनुयो
गमात्राक्षेपेतिप्रसंगात् उपमानोपमेये विनान्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् एवं
चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमेति लक्षणं अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः।

का॰ प्र॰ ११८
118

साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलको न त्वावर्तकः । नन्वेवं भेदस्यानुपादेयेन साध्याद्युपादेयलाभा-
सम्भवात् न च भेदे सादृश्यात्मके साधर्म्यमिति चेन्न साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधार-
णसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्येनिबन्धस्यानन्वयालंकारस्य सम्भववक्ष्यमा-
णात् अलंकारे सतीत्यपि पूर्णेयम् साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात्पूर्णो विभजते पूर्णा लु-
प्ता च यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा यत्र
तु तेषु मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादानं यत्र सा लुप्तेति तयोः पूर्णां विभजते साग्रिमा
श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ८७ अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा पूर्णेत्यर्थः वाक्ये वि-
ग्रहः तेनोपमानादिपदानां चतुर्णामपि यत्र समस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा यत्र
तेषु द्वयोरपि समासः सा समासगा तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन वत्प्रत्ययोपमानवाचिना
प्रकृतेन समासो नापि विग्रह इति तद्धितगतोपमाभेदः त्रिविधाप्येषा श्रौत्यार्थीभेदात्ष-
ड्विधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धरूपा-
यास्तस्याः प्राह्यत्वं अर्थत्वं परिगम्यत्वं वार्थत्वं तत्र यथेववादिशब्दानां तत्रतत्र सत्त्वे सत्यनेनैव वाच्य

विहितस्य वतेर्य्यापादाने श्रौतीं तल्पादीनां ग्रहणानां तेन तल्पमिमादिना तल्पार्थे विहितस्य वा-
तेश्च प्रयोगेप्यार्थी नान्वये विभागोनुपपन्नः उभयत्र सारूप्यप्रतीत्यविशेषात् न च वाच्यं यथा-
दिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्धं तमयत्रशाब्दान्वयबोध्यते न तु न तल्पादिशब्दैः अयमेव विशे-
ष इति यतो यथा रत्नोग्रहणायदनेन तरूप्रमुपन्नास्तस्येवोपमानताप्रतीतिरिति तत्पमाणविशेष
णान्येते अतत्तत्पमानेन तत्सम्बन्धोदयेत न तु न रूपमेयेप्यन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधा-
कत्वाद्दर्शनादिति चेन्न ग्रहशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धोबोधकत्वात् दर्श-
नादिति चेन्न ग्रहशक्तिस्वाभाव्यादन्यवि। न वाहमवरेव ग्रह्यो न यथा दर्शनात षष्ठी हि यदनेन त-
त्पुपानात्स्येवोपसर्जनत्वप्रतीतिरिति तत्पसर्जनविशेषणतापि यथानेपि सम्बन्धं बोधयति न स्मा-
स्तीत्यनुपमर्संदर्शप्रतीतानुपपन्नाच सम्बन्धबोधविशेषाक्षेतार्थविभाग इति संतव्यं न याहि
पन्नामिवस्तुवमित्यादौ नैपावस्यास्ति प्रसवारमणीयत्वाद्देः सम्बन्धमविषयीकृत्य पर्यवसाना-
न यथा वादिग्रहणानां धर्मिविशेषसम्बन्धपवशात्कमात् तल्पादिशब्दस्तत्रैव पक्षेनात्तल्पस्तव
मित्यादौ तत्पमेयेपदं तत्तल्पस्तवमस्त्यादावुपमानम्तत्वपदेवत्तल्पमित्यादावुभयत्रापि सामान्या-

का॰ प्र॰ ११९
119

नत्वलुप्तेवाधर्यपिनाविश्रांते लुप्तेषु धर्मे विशेषं विनाकथंतल्लुप्तेतिप्रतीतानुपपत्त्याधर्मविशेष
विनाकथंतल्लुप्तेप्रतीतानुपपत्त्याधर्मविशेषसम्बन्धप्रतीतिरितिकेचिदुपमानोपमेयभावरूप।
सम्बन्धस्यशब्देनार्थेनाभावविशेषइतिआवहन्तः तदयुक्तंसाधर्म्यस्यार्थत्वात्‌ तस्यादिपदेपा।
दानेप्यर्थीतिप्रकाराविरोधात्‌ यत्रैवलुप्तार्थमेयानोपमन्यायार्थत्वेनस्यैवशब्देननवाशब्देनताविः।
त्वात्‌ किंचसाधर्म्यस्यावोपमेतिनस्यैवशब्देनतार्थेनाभावाउपमाभेवाउक्तः यत्नपदउपमासादिना।
सादृश्यरूपः सम्बन्धएवसाक्षादभिधीयतेषष्ठीवत्‌ तस्यादिभिस्तुधर्मसंपीतिव्याख्यानमनुपा
देयम्‌ ननुतथापिलुप्तपदैर्विभागसूत्रेणोपमायाद्यनेकोपमानयोरेवद्विसमासः सम्भावितःना।
वयथादिभिः सममसोहृषपतेयेनसमासेऽप्यतोमादिपचेन्द्रहेवनित्यसमासोविभक्त्यलोपश्च
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्येतेनैवशब्देनसमस्समासविभक्त्यलोपयोः सम्भवात्‌ विभक्त्यलोपा।
दर्शनाच्चसमासोऽव्यवहारस्तत्रानांनवाक्यश्रौतीयथास्वप्नेपिसमरेषुत्वांविजयश्रीर्नमुञ्चा।
तिप्रभावप्रभवंकांतेस्वाधीनपतिकायथा अत्रजयश्रीरुपमेयासाधीनपतिकोपमानम्‌ नमुञ्च
तीतिसाधारणोधर्मः यथेत्युपमाप्रतिपादकम्‌ एवमग्रेप्युह्यम्‌ नवैतेषांकयोरपिसमासइतिवा

करणश्लेषोक्तौ वाक्यगतार्थो यथा वक्ति मे हरिणलोललोचनायाः कथितरूपणरूपणतारहा।
रोकांति सरसितसितस्मानने वतसाः सस्मितेवतसितसमदेविधये रथं क्रमशाहप्रयोगार्थो समा
से श्लेषोक्तौ यथा ग्रसायते नियमकाभिरूढतानोदिग्वैः श्रमाभिरनपायमेयरूपायैः पौरिभुमेरिव
वनाभिः रहः सहायोलक्ष्मीविलासभवेन भुवने बभार अन्येवेनसमासः समासे श्लेषार्थो यथा आ
विनश्यमानरथपथप्रथने शुभ्रगुणगरिमगीतश्रीः स्वरतरसहप्रासमवानभिलषणीयः ति
तौ स्मरतकस्य अन्यसरतरसटप्राइतिनिपमानयोः नकयोः समासः तद्धितोश्लेषार्थो यथा गा
म्भीर्यगरिमातस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गगवन् उगालोकः समसमरैनिरायासस्वररत्नवन् अन्यगङ्गाभु
जङ्गावस्थिति श्लेषोक्तौ तद्यस्य वेसनेन वाचो वृत्तेर्विधानात् निरायासस्वररत्नवदिहार्थो तेन तत्।
त्वात्मिन्नर्थेवतेः प्रयोगात् नन्त्वर्थभेदात् लंकारान्तिर्णयेतिर्णय्यन्तः ऐतिह्यमवादीः इदानीं
स्वमपीतस्ता हरसितेनवतस्थितसम्भवितसहेति अन्यस्याधीनमलङ्कारान्तरं भेदमाना यथा वसका
रम्भः नया जयश्रीनया सेवननेत्रादिवस्तु हृष्यन्नम्रविलोनाकेचैविमेवैविशेवालंकारानि
षन्नयशोभियः अमवपापैवर्णाय अन्यस्यप्राधान्ये धौनितस्मप्राधान्यगुणीभूतमुत्प्रेक्षनस्मा

का॰ प्र॰ १२॰ 120

न्यर्वोपराभियानमितिचेन्मैवं वोचः न खलु कस्यचित्परामर्शो देवदत्तवाचकताप्रतीतेः अपि च वा-
च्यमपि नास्त्यपरामर्शो देवदत्तवाचकत्वेन हि लकारः प्रवर्तनीयस्तन्निवेशे प्रयोगस्य स्फुटतरत्वा-
न गुणीभूतकर्त्रानुयाविहारप्रवर्तकतेति न कश्चिद्दोषः नन्वेवमप्युदाहृते रक्षादिरूपव्यक्तिस-
द्भावाच्छिन्नतानुपपत्तिः किं वान्तर्भावितानेकलकारार्थस्य संज्ञा वा लकारलकारेतराख्यानान्वेतालि
ङ्गत्वानि न च शङ्कनीयात् प्रमाणाय इति चेन्न रक्षादिरूपव्यक्तिः लकारान्तरे चैतद्व्यभिचारीति नोक्तदो-
षोऽन्यमालम्ब्याप्रमालकारो यमीदृशमभिप्रायेण लकारमात्रमेवोदाहृतं नन्वत्र विशेषका-
ख्यात्र चन्द्रप्रबलः पदरसादिकृतामालकाराख्यासस्मिन्नपक्षविषयः किमिति नोदाहृ-
यत इति चेत् न अर्हितं चेन्नोदाहृतेऽर्णवेऽस्य प्रसंगात् नाहृशांवाक्यस्या कार्थचेत्तत्रस्याख्यानुप-
मानात् अथ यत्सुमाविभजनीयासावसम्भवात् चैकस्य लोपे त्रियातव्यमानस्य साधारणधर्म
स्याख्यानकस्य चलोपात् न पभेयमात्रस्य लोपाद्दर्शनात् हि लोपे चितदार्थमेवाख्यार्थमेपमान
योरख्यापमेययोरस्य लोपात् यत्तस्य लोकस्येदृशासम्भवात् त्रिलोपेऽपि समेकानपमेयं विना
मेघाम कैकमात्रमसत्वेनपमायाश्च सम्भवादिति दृश्यायेव यथासम्भवं नासासम्भवेयानामपि।

विभागमाह तद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौतीति हि नेत्युक्तः धर्मस्य साधारणधर्मस्य तद्धित समासे वा-
केवलं हि नेव श्रौती नो आर्थी वेत्यर्थः तत्र विशेषमाह न श्रौतीति तद्धित इति इवार्थ एव विहिते तद्धिती
सा श्रौती भवेत् इवार्थश्च वतिरेव स च वतेर्यत्तस्येवस्यार्थकतया निर्देशे धर्मसाकाङ्क्षा इति यतो नु-
पादाने श्रौती तद्धिते न भवत्येव आर्थी तु यद्यपि वतिर्द्विधा तद्धिते न सम्भवति तेन तत्र तस्येवेत्यर्थे न
मं तुल्यं क्रियाचेद्वतिरिति तेन धर्मलोपे न तत्सम्भवात् न चापि कल्पबादेश्यदेशीयरादयः तद्धिते रूपे सम्भ-
वेत्तेवतिर्यव विधायां धर्मलोपायमर्थः तत्र वाक्ये श्रौती यथा धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्क-
र्षशालिनः करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा अत्रामृतवद्वचः परिणामहृद्यत्वकरत्वा-
दि साधर्म्यं न चोक्तं अत्रोपमानलक्षणमस्य समन्वयो यथा शब्दे नोक्तं तर्हि अर्थं विना अनुपपत्त्येति न च स्फु-
टेवैवं यत इति धर्मलोपे श्रौती यमुपमा एवमत्रैव पत्र्यम् वाक्ये आर्थी यथा आकृष्टकरवालो सौ
सम्परायं परिभ्रमन् प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः आकृष्टकरवालत्वेन साधार-
णो धर्मः स्वमस्य हृदयपरिग्रहेण न प्रसिद्धेरित्यर्थः अत्र समासगो यथा करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोप-
मा विषकल्पं मनो वेत्ति यदि जीवसि तन्नास्ति अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती अमृतोप

का॰ प्र॰ १२१
121

सेति समासेऽर्थो विषकल्पमिति तन्द्धितेन गार्थो विषकल्पमिति तद्धितेन गार्थो न उपमाना
नुपादाने वाक्यगाह्य समासगारि अथ तद्धितेन न सम्भवति न उपमा प्रतिपादकस्य तद्धितस्या
वति कल्पवादे रूपमानादेव विधाने न उपमामानुपादाने ऽसंभवात् न वा अग्नी इवादीनामुप
मानाशान्वितनया न दनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् अतो वाक्यसमासयो रेव नयोरस्याक्रो
वैति द्विप्रकारालम्भेपमा नयवाक्यगायथा सपलकवणपतिवीसामसितिविद्युरणणसरा
मकथ्यम दीसरप्रहरणमस्त्र इसोरिसं प्रसमासमानेण अथ शोषतन उपमानेनोपात्तविसंसेन
न इदमेव कथ्यसेनयकथ्यसमस्त सोरिसंसेनयनणमतिपादे समासगोदाहरणद्योतकला
पवाक्यगानाववसम्भवति सुवेवेद्रवणेगधमैतावन्मात्रेणोपमाप्रमेयाभावात् नापितद्धि
तगाविनः कल्पवादीनां वद्योतकधर्मायोगे द्योतकलोपस्येवासम्भवात् न वा अग्नी तस्य
यविभजते वादिलोपसमासे साकमाथारव्यविक्यादि कर्मकर्णगुलि वाशाहसमपमा
द्योतकश्नेवाद्योरूपमाद्योतकस्यसमर्थः नस्यलोपसमासोक्याविकृटिणगुलिवोपमा न
वक्यविहितधाकर्मणोधिकरणास्वविधाने न लस्यहेविध्यात् क्याटिलेकेवकर्तरेवतद्धिताना

न एणगुलिपिहितधाकर्मकर्त्रेषु हितधानात् तत्पुरुषसमासे हितधाङयोः स्त्रियां एणमपि तत्पमानादिष
हतो समासात् तयोरुदाहरणं यथा ततः कुसुमदलायेन कामिनीगोत्रपाण्डुना नेमनन्दे नवेन्द्रे
एणमाहेन्द्री दिग्गलकृता अत्र गोत्रपाण्डुनेति तत्पुरुषसमासः द्वितीयोदाहरणं यथा असितभुजगभी
षणामितपद्मारुहरुहिकाहृतविहरणीवीः घनकिनततरुकपोलकान्तिः प्रतिभटवि
क्रमदर्शनेयमासीत् अत्रासितभुजगत्वाहृत्वा उपमानधर्मोपमेयप्रशनातो ध्वयाएणमपिसमा
सः क्वचक्वचनोभेदश्चयथा पाशेषुतीयतिजनेन समरानेरसावतः प्रयोगेतविविधभूरियवचः
नारीयते समरसीमनि हृष्णपाणिपाणितालोक्य यस्य वीरतानि सपत्न अत्र पौरस्त्यनीवस्ययोस्मत्रो
पमानादाचारे इति क्यप्रत्ययः क्वचनसमरानरे स्यात् प्रयोगेतेषु सवविकरणाप्रसविकरणात्
नारीयतन इति कर्तः क्यङ्गलोपश्चेन्ते न कर्तः क्यङ एणगुलेभेदेह यथा वयनिदावचमी
गुरुदर्शपण्यतितेच रेसुघनः पाथेसवार्सैवस्त्वनोपदि: अत्रमिदावच्छमोगुरुदर्शमितिका
मीएणगुलनिदावचमोगुमिवपण्यतीत्यर्थात् पार्थसवारमितिकर्तरिपमानेकर्मणिवेति
क्वाराम् अथहिलोपा भजनीया तत्र धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यगानसम्भवतिसिद्धेयोगत्रववलु

का॰ प्र॰
१२२
122

वाक्यगा न सम्भवति श्रियःपयोरुहवेवेद्गस्तेनावन्मात्रयोरुपादानेनतदुपमानावगमात् नापि तद्धिता
गात् तद्धितस्यापि कल्पवादेर्विधेनेतन्मात्रतद्धितलोपाभावात् नापि श्रौतीरवाद्यभावादितस्यथा विभक्त
ने पदतद्धितलोपे क्विप्समासगा ८९ पदतद्धितलोपेपदयोरुपयोर्धर्मवाद्योर्लोपे क्विप्समासगा यथा सा
वितानाविधूवतिविद्रुपि सविनूरितिदिवं तियामिन्यः यासिन्धयंतिदिनानि वेसरवेद्भुःखवपी
क्तनेमनसि यन्नपाचारे क्विबिधानात् तस्येव समानधर्मेत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि
क्विपयेव लोपात् धर्मलोपव्यवहारः अतएवोस्यमानार्थत्वेपि क्युङ्गागोगमपातः तस्यात्वमा
नेन धर्मलोपाभावात् समासगा यथा परिपंथ्यमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः सम्परायप्रवृ
त्तोसोराज्ञेत्राजकुञ्जरः अत्र राजा पेकुञ्जर इवेत्युपमा धर्मोपमानयोर्लोपे कृतवाक्ये वद्वृप
ते तद्धिते नवत्वनेवम् तदुपमानलोपे तद्धितस्येवाभावात् नापि श्रौती तदुपमानाप्रयोगादिवादेरप्र
योगात् द्वाविः समासः तत्र समासः तत्र समासगा वयाद्र एडूलनामरिहिंसिकाप्रश्नकालियत्रा
इकयत्रःवणाश्मालःऊहममसीरस्क्षुभमरभमनृणाणवोहासि ऊहमसीरस्क्षुमितरक्तत्वाः
मेन समममिति पाठः धर्मेववाक्यगा क्वचिवात्युपमयासे आसेतिरासे तदा अत्रातिविकमाला

कविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्रदोर्द्दण्डस्स सहस्रायुधीयति । अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपा
नः कैश्चिद्वोपमेयस्तथापि न तथाविधेनान्येनेति कर्मणैव । अत्र यथा क्यचो सहस्रं तत्तापेक्षं । तथाचा
त्मानं सहस्रायुधीयतीत्यत्रोपमेयस्यात्मनो लोप इति यथा चोदाहरणमेतत् । हंसायवेत्यादौ
कैश्चिद्वोपमेयः तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्तेति विशेषणात् । क्वचिदियं सम्भवति यत्र
विद्विलोपित्वेऽपि भेदद्वयं सम्भवति । यथोपमानोपमेययोः उपमानवाद्योरुपमानधर्म्मयोरिति
तथापि न ह्युपमायाः प्रयोगाभावे नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् । त्रिलोपे रूपमेयातिरिक्त यतः ।
यलोप एव सम्भवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्र अन्यस्य बोधकाभावात् । तथा पार्श्वेव इवादेर्लो
पादिमेकविधैवेत्याह । त्रिलोपे च समासगा ॥ ९९ ॥ यथा तरुणिमनि कृतावलोकना ललित
विलासविलक्षविभ्रमा । स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ अत्र यद्यपि मृगशा
ब्देन तल्लक्षणया तल्लोचने विवक्षिते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव लोचने नये
नयस्या इत्यर्थो विवक्षितस्तदोपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहेरुत्तरपदलोपश्च । तेन मृगलोचने इत्यु
पमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहावुपमानवाचिनि मृगलोचनेति पूर्वपदे उत्तरपदस्य

का॰ प्र॰ १२२ 123 स्यलोपेवमशाव्यस्यलोपेतदोपमेयभूतस्यनयनस्याक्षेपादानादिदृष्टोदाहरणं केविशेषमामावे
पादानोपत्रिलोपासम्भवति यथायमायःशूलिकइति अत्रायःशूलेनक्रूरत्वावाचकःउपमेयःतीक्ष्ण
त्वादिकेवसाधारणोधर्मनवतयोरेकमणुपादानेनापीवादीनिमयंते तत्रश्रुतकेयतंःक्रूरस्याचा
रस्ययःशूलेनतद्यादिवसानादितिशेषोक्तिरयंनह्युपमान्यनयत्वा वसायचूलातिशयोक्तिर्निर्वि
षनोपमेयोरिति नन्वेवंधर्मलोपेपवनमुपमानलोपेद्वौ द्योतकलोपेषट् धर्मवाचकलोपेद्वौधर्मोपमा
नयोर्लोपेएकःत्रिलोपेएकः इतिविंशतिर्लुप्ताभेदाःपूर्णाभेदाःषडित्येवंषड्विंशतिः नन्व
नेनोपमाभेदासम्भवेनितथाहि एकस्यैवोपमेयस्यबहूपमानसम्बन्धेमालोपमासावैद्धा
धर्म्याधर्मस्याभेदात्तद्भेदाश्च तत्राद्यायथा अनयेनेवराज्यश्रीर्दैन्येनेवमनस्विता मम्लौसा
थविषादेनपद्मिनीवहिमाम्भसा अत्रम्लानिरेवसर्वोपमासाधर्म्यं अन्त्यायथा ज्योत्स्नेवनयना
नन्दःसुरेवमदकारणम् प्रभुतेवसमाकृष्टसर्वलोकानितम्बिनी अत्रज्योत्स्नादीनांनयनानन्द
हेतुत्वादयःसाधारणधर्माभिन्नाः पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरोपमानत्वेरसनोपमासापिद्विधा
साधर्म्याभेदात्तद्भेदाश्च तत्राद्यायथा अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः म॰

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला अत्र विमलत्वमेव सर्वास्वुपमासु
साधारणो धर्मः । अनन्वये यथा मतिरिव स्वस्तिर्मे गुरास्वस्तिरिव स्वभावप्रभावविचित्रा न समसमभवज्ञा
यश्रीः एकवाक्ये हेतुस्तथा उपमानोपमेययोः स्वान्यस्यामेव न परस्याम् अयस्तन्यालोनामपुरस्त्वाहयोभेदत्वं तत्स्वपतेभेदाः कि
मितिनोक्ताः इति चेदुच्यते न कर्भेदानभावात् तथापि तन्नेनेनरूपेणोक्तो नोक्ता इति चेदेवं
वैविध्यसहस्रसम्भवात् सर्वेषामाख्यानमशक्यत्वात् उपमानोपमेययोरेकस्यैवैकवाक्य
गोयनन्वयः उपमानानुरत्ववश्रुतायथपैकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदापवारेनैवोपनिबध्य
तेसोऽनन्वयः तेदतद्रूपोक्ते उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्वय इति अतिशयप्रतीतस्यैरुपमेया
मेयमेवाभिधेयसम्बन्धाभावोऽत्र न विवक्षितोऽपि समासात् यदा सत्यायोगान्निवृत्तं तत् अनन्व
यः सम्बन्धाभावः स वाच्यः उपमानान्तरेणोपमेयस्यामिमेनेति एवकारोऽवधिविशेषविस्पष्ट
रणार्थः एकवाक्यगोऽरस्तिविपर्यासोपमाख्यावनेनाप्य तच्छब्दाद्विवाक्यत्वतथाभावः नत्वः नकेवलो
भातिनितान्तकान्तिनियमविनोवनिततनिववीनिव यावहिला सौगुपलभ्यवाक्य सालित्रिवहिलासा
वनहिलासाः अत्र उपमाविशेषादिभेदाद्भेदोपवारः विपर्यासस्तूपमेयोपमानयोः ॥ १२ ॥ नया

का॰ प्र॰ १२५
124

उपमानोपमेययोर्विपर्यासः उपमेयोपमानभावः अर्थाद्वाक्यद्वये एकवाक्येन तथासम्भवा
त् मुखमिव चन्द्रः इत्यत्र निवृत्ताभिव्यक्ता प्रतीयरूपत्वात् उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा विप
र्यासस्थापयतुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः नृत्र कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा
विभेव तनुः धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृत
स्य समेन यत् समेनेमस्य सहरूपकरूपैर्यत्संबोधः तेन प्रकृतस्य सम्भावितोऽर्थः समेन सम्भावि
ना सहरूपकरूपतया यत्सम्भावनं तदुत्प्रेक्षालंकारः इत्यर्थः सा चेयं हेत्वादिसम्भावनात्स्वरू
पकरूपतयान्ते सम्भावनेन तदुत्प्रेक्षालङ्कारः इत्यर्थः सा चेयं हेत्वादिसम्भावनाभेदाद्द्विप्रका
रा तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा तन्मे धैर्यासमनसद्यस्तेजातिबेरातिघायोमिन्दो रिन्दीवरदलद्युता।
नसमेत्येत्युपदर्पः हीनः प्रोतिप्र सभमनपावङ्कृतकोऽतिनिद्ये चालरना मनो ललितनवङ्गता
दयोः पद्मलक्ष्म्योः अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलंघनम् यथोक्तहर्षहेत
कलङ्गनतनदात्स्येन सम्भावितं स्वरूपसम्भावने यथा लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं न
भः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता अत्रगमनमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपता

यासम्भावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयं अत एव तन्मते सोलपन्नकल्हेन मयोक्तमिति लङ्कारसर्वस्व-
मतमनुपालि स्थिवाद्विनाविवेकेलपनमात्रेस्येवोक्तिलेण्णात एवं फलाद्युक्तत्वात्पुष्टनीया सम-
ये हस्तभेदे कोन दत्तक्तावसरा यः भेदेवेयमुत्प्रेक्षेव वस्तुकविप्रतिभानिमित्त एवामलङ्कारो
न स्वाभाविकः स्यात् एवं रूपादिविषये पि वैविध्याभावात् अत्र संशयः समस्ते हस्तिलक्षण-
भेदोक्तो न दत्तोक्तो वृत्तिविभागः ननु भेदोक्तो यथा अथ येमानेन एवं किं सर्वलक्षणयोः समभिरि-
ह्मप्राणेः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियते हन्तेनातः किं सावात्मा हि हृद्ववहनो साविति विवे-
समालोकया सोनो विद्यतिविकल्पात्मकातिमतः अत्रमानेन एवं नाही नासन्देहे समन्वरगुणादी-
नि वैयर्थ्यात्ततदात्र्ययेहृक्तानि सवायव्यतिरेकालङ्कारः न स्य सन्देहानन्तु पापनयानेनैव व्य-
पदेशो विरमान ननु भेदाभेदेन भेदेक्तोनि श्रयगाभयवायेसोक्तेनानन्तुनिश्चयो पिनो स्थितं कि-
मस्यापि सपद्मपङ्क्तः नेशयते हृतनुते भेदोक्ताविति विभजनात् निश्चयात्स्थापितन्न स्वभा-
वैविध्याभावात् यथा इन्दुः किं कलङ्काः सरोसिजमेन किं सन्ववगतम् ललिन सविल-
सवचने उत्सवमिति हरिणोविनिश्चितं शरः नन्वि किमभेदाभेदेनाधमपि तिनः प्रतीयमानत्वात्

पितामहस्यैवविद्याभावादितिस्वहारण भेदानुक्तो यथा अस्याः सर्गविधौप्रजापतिरभूच्चन्द्रोनुकां
का॰ तिप्रदः शृङ्गारैकरसः स्वयंनुमदनोमासोनुपुष्पाकरः वेदाभ्यासजडः कथंनुविषयव्यावृत्त
प्र॰ कौतूहलोनिर्मातुंप्रभवेन्मनोहरमिदंरूपंपुराणोमुनिः अत्रब्राह्ममानसप्रजापत्यादेः कस्या
१२५ पिनैवयमनुक्रमम् तद्रूपकमभेदोयउपमानोपमेययोः अभेदोनतुभेदारोपः बीजेवत्वनग्रातिसाम्यं
125 शाब्दादपिप्रजनयासयोरोपसमवस्थापितत्वात अभेदस्याचात्तपक्तभेदस्याविवक्षितत्वादिति
नापन्हुतावतिव्याप्तिः तद्देतद्विविधं सावयवंनिरवयवं तत्राद्यंसमस्तवस्तुविषयमेकदेश
वर्त्ति च द्वितीयेनशुद्धमात्रमितिमात्रार्थेलक्षणमाह समस्तवस्तुविषयंश्रौताआरोपितायदा ९ १
आरोपिताआरोप्यमाणास्तेसर्वेपियदिश्रौताएवविषयवत्न शाब्दाएवभुक्तितदासमस्तवस्तु
विषयंनामरूपकम् समस्तवस्तुआरोप्यमाणोविषयःशब्दप्रतिपाद्योयत्रेतिबहुव्रीहिः आरोपि
तादिवद्बहुवचनमविवक्षितमित्याशयाण्डुयस्थलेनाव्याप्तिः तत्र ज्योत्स्नाभस्मच्छुरण
धवलाबिभ्रतीतारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयम् द्वीपाद्द्वीपं
भ्रमतिदधतीचन्द्रमुद्राकपालेन्यस्तंसिद्धाञ्जनपरिमलंलाञ्छनस्यच्छलेन अत्रपादत्रयेज्यो।

१२५

स्त्वादिघुभ सम्बन्धिक साराेप्यमाणं सर्वत्र ग्राह्ये न त्विदरूपकोदाहरणं तज्ज्ञाने साध्यकराय्र
काभावेन रूपकोपमयोः सन्देहालङ्कारे हलद्वाण सङ्करो विभावितिवेत भवदेव यद्यपि नधी
नव्यसनरसिकतेविशेषणेन स्यात तथाव सम्भावाय नपमापरिग्रहे तत्रावैरेव प्रायात्स्यात्स्या
नव्ययपव स्यात ध्वानेश्वर्यो श्लेषस्मिन्नेकदेशविवर्तितमन्ते इत्यारोपिताः तथा व यत्रके वे
दान्तेप्यमाणाग्राह्यपाङ्गाः कविदृष्ट्यसामर्थ्यादव श्रेयाः नत्वेकदेशविवर्ति एकदेशविशेषेण
वर्तते इति श्रुत्यन्तेः नदा नपार्यणानेतरपकैरक्रणैन सम मण्डलगालक्ष्य रससस्त्रीवि सद
साधरस्महो ह्रो इरित सेणाश्च रणेनः प्रतव मारोप्यप्राह्ने मण्डलाग्रलेताय नायिकाद्वे नि
प्रसेनायाः प्रतिनायिकत्ववारोप्येन ग्राह्ये किं नतः प्रतनारोपसामर्थ्याद्भावसीयते अतः प्र
रेन्द्रसामेवेवाविस्मात अन्यथात स्यापर्यवसानात अत्रएकदेशविशेषणवर्ते नारेकदेशवि
वर्ति साङ्गमतत साङ्गसावयव मनत तत्र प्रकारद्वयवादित्यर्थः साङ्गत्वमनेकरूपकसङ्क
रायः एकस्मिन्रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात अङ्गाङ्गिभावस्य देव यन्नात निरङ्गत्वश्च द्व
याङ्गं गावागोविन्दमिति तयाति गीतेयानश्चपन्नस्वीकारे दते फक्ककमपि प्रश्नः प्रभृयनियतः

अनिद्रं यच्चांतः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम्॥
अत्र प्रेममात्रे लतिकत्वारोपः अथ साङ्गस्यैवैवितान्न स्यादु माला तु पूर्ववत् यथैकस्य बहूपमा
नयोगे मालोपमा तथैकस्यानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः यथा सौंदर्यस्य तरंगिणी त
रुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कांतेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः विद्या वक्रगि
रां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पंचशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया॥
नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ९५ नियत
स्य स्तु वस्यारोपो वस्तुनरतावस्य प्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः परस्याप्रस्तुतस्यारोपस्तत्प
रम्परितं रूपणं नाकार्यकारणभावरूपापरम्परासंजाता चेति वागादिति केचित् वस्तुतस्तु ने
यतारोपणस्योपायो यस्य आरोपणं विना यदारोपणं न सम्भवत्येवेति यावत् एवंभूतः परस्यान्य
स्य य आरोपस्तत्तथा एवं चैकरूपणेनेतरपरम्परितं कार्यकारणभावरूपापरम्परासंजाता
चेति बोध्यते श्लिष्टस्यादिनेदं द्विविधं तत्प्रायम्भूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचके स
श्लिष्टे द्विरूपतापन्ने इत्यर्थः तत्राद्यं यथा विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामा

गुणनीललोहितसंभिन्नीकारवैश्वानर सप्तशतिविधानदेवविजयश्रागमावभीमश्रमोसाम्रा
ज्यवरवीरवत्सरणांतवैरिव्याघ्रश्रेः क्रियाः अथ समानसमानसंस्थौ विशेषणेष्वारोपहेतुके
णैताहृ समारोपणम् तथा चारोपविषयीणि यारोपणीययोर्द्वयसंस्थौ विशेषणे अभेदतामात
सस्याहैवेवाभिधानं एवमत्रापि एवं सारोपहेतुके स्वयोरारोपणमिति ननु अभेदसस्यान्वयारि
हृतौ समन्वयाश्राद्वालंकारनामिस्कृतंवदन्ते वक्तयावद्भेदपरम्परितरूपयालंकारायुज्यते
तिनदेवसस्पदवंको १ क्रमौ विमान् किमिन्यार्थालंकारमध्यपठितमितिवेदत्समेतत् ना
यापिभेदापवादकरूपकमिमलंकारसंवेलकारादिप्रसिद्धत्रयेनोक्तं तथाप्रसिद्धाकिंवी
तमितिचेत् मानुसतारीनांसार्थेत इदं हितैकदेशविवर्तिरूपकेन हितीयेयथा आलानजाय
कुन्तारसहषटीसत्त विपक्षारिपैः सर्वाङ्गैः करवालवणश्रहसोलीलायथानेश्रियः संग्रामाङ्गन
सागरप्रमथनक्रीडाविधौमन्दरो राजन्नाजतिवीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः १ अत्र जयादेर्भिन्नप्रा
हृवावच्चस्य कृतारतारोपसतिभुजेच्चालानतायारोपेणाभेदेनदृश्यदारुतभेदद्वयेपरम्परितमार्ल
रूपे अमालारूपमपि तद्वदेवे तथा श्लिष्टवाचके यथा अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्रयः

का० प्र० १२७

127

स्मृयते देवस्सहाशेषु मारत्नेन केभवान् अत्रैव प्रेन्यथपवंशावेएवतिति भेदाभावात्रियथा निरव
यिवलिताम्रयंचयस्यास्थितमनिवर्तितकोपम्रपंचम् अथमस्यहमवान्मकूमन्यूतिं यत्तिवत्।
मेषालोकवलिकेद्रः अप्रलोकशहाद्रिमेनवलियदेनानोपमाणसङ्क्रम परम्पारनेवारोप्या
रोपोविषयानेकतेपिनालेकारानेकत्वंसंभूयैवववैविच्यप्रकर्षायोयकल्पनाम् एवंमालारशना
योरपिद्रष्टव्यं यत्रापिरशनाहृपकमपिहृपकंभवतियथा किसलयकरैर्लतानांकरकमलैः का
मिनीनांमनोजयति नलिनीनांकमलमुखंमुखेनयोषितांमदनः इत्यादौतथापिनतावद्धवैवि।
त्र्यवदितिनपृथगलंकृते प्रकृतेयन्निषेध्यान्यसाध्यतेसाननद्युतिः प्रकृतमुपमेयंनिषिध्य
अप्रकृतंतयाव्यवस्थाप्यानन्दप्रकृतमुपमानेयत्साध्यतेसमानतयाव्यवस्थाप्यानन्दप्रकृतमुपमा
नेयत्साध्यतेसमानतयाव्यवस्थाप्यतेसापह्नुतिः साचशाद्दीआर्थीचेतिद्विधा नयायायथा अवा
मः प्रागल्भ्यंपरिणाहरुचः शैलतनयेकलंकोनैवायंविलसतिशशांकस्यवपुषि अमुष्येयम
न्येविगलदमृतस्यन्दिशिशिरारतिश्रान्ताशेतेरजनिरमणीगाढमुरसि अत्रकलंकोनैवायमिति
शाद्दोपह्नवः आर्थस्तुवक्रीभिर्भङ्गीभिर्वोलोच्यते नन्कोविलकपदादिपदोपादानात् यथा वत

साविकियद्देशमव्याप्यैवं समस्तस्याप्यवयविरहस्य वेस्मिन्नागि लोकेन यादि न पववनसरूकायेभा लि
भ्रूरूगा स्थूलेन प्रतिविणा त्वेमनेनादिकिंतत्कालरूद्धम अग्रस्थूलशाह्वलाग्रसमरूद्गाणा सरूका
ग्राणि प्रतिनसकालरूद्धः सचाग्रइति प्रतीयते क्वचित्पर्णस्याग्रभागहवस्थान यथा यपुष्पि
ह्लावण्यान्तसरासि त्वनेमृगमदेशः स्कन्धः शाखेत्युच्यते स्पृशुन्तवनभागेनिपतितः यद्रागागाणां
प्रमाणापि प्रनानापि हृदेयाग्रावाहमसंयुग्मपरिमाणमितिरोमावलिवत्तुः अग्रस्थमोशालुपरिमाणावलि
वत्तुः परिमाणमतीतिपरिणामसम्बन्धावयवानेपरोमावलिः किन्तु पुष्पमणिबिम्बितिप्रतीयत एवं भूयपा
तेराष्ट्य यथा इदेनेकेनात्रमितयोपा स्प्रष्टः सर्वाकृपकस्मिन्नप्यनेकार्थतामैवत परिह
ति सम्बन्धाना मेवपूर्वोह्वातोमेकह्वतगाफलद्वयसाधनप्रधानकार्थ्यप्रतिपादकता सा कथमपि यथा
तद्यमयति इति लिपत्तथाक्रतेननेरा नयतिनियतेनिद्गुह्येण प्रवर्त्तवर्तिविक्रियाः रवयति न
णेवेरावाग्रवर्त्तेनकर्मेनवनवतलः सेतनः शुद्धोविभातिविभाकारः प्रविभाकरनाभारामनेव
शाखामानेष्वश्रुतितभयान्संयमयन्तस्मादेतानिवाक्यानि न वाचाद्रितोयार्थस्पष्टनिरवेतिशाकु
नोयं संयोगादीनामभावेनव्यभिचारानियन्तृणात् इयारपिवाभ्यनात पयोक्तिभेदकेः स्म

का॰ प्र॰ १२८
128

हेः समासोक्तिः परमप्रकृतिम भेदकानि विशेषणानि श्लिष्टानि अनीकार्थानि तेन प्रकृतार्थ
विशेषणवाच्यमात्रग्राह्यस्य सन्देहमहिम्नाय प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचने समासो
क्तिः सदेवेपणार्थहैयोक्तिः मात्रग्रहणायुग्रविशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वेन हि दास्तुः तस्य श्लिष्टत्वा
त् तस्य लोहितेनाग्रभवाह्यपसनीपकाभितलासो जयलक्ष्मीनन्दहीविरहेणाहत इहेला
णसा अत्रविशेष्यवाच्यनोजयलक्ष्मीग्राह्यस्य परमप्रकृतार्थनेनास्ति श्लिष्टत्वेनोपलक्षणाम्
शेपमप्रगाभीदीनामपि सम्भवात् यथा विलिखति कवाविस्यालादिति शिवीनाः पक्वाम्भ्रग्र॰
नव्यापयोक्तिरिति परग्राह्येन सामात्यतः प्रकृतमप्रकृतेनेवाविवक्षनेतेन यथाप्राकरणिकावि
शेषणसामर्थ्यादप्राकरणिकाश्रयते तदपि सद्दृश्यते तथापि वैविध्याविशेषात् श्रमसंभानेन
भावान्यथा समासेन सकलोगेत्यादि प्रयद्दष्ट प्रकृतस्य भङ्गस्याविशेषणसामर्थ्यात् प्रकृतस्यास
स्तुत्यस्य प्रतीतिरिमाहुः नन्वप्युक्ते प्रयत्नेन प्रशंसमेयवत्तस्यग्रहणात् तेनास्य प्रतिदिनेनैव निवृत्ता॰
हेमोवाप्रत्नतप्रशंसापकरणेन च समासोक्तिपदे श्लिष्टविशेषणमात्रपरम् निर्दिशतानाम्युपभव
त्यत्तसम्बन्धितपमापरिकल्पकः ४७ यथास्फतमा येणासम्भवत्तसम्बन्धोयग्रोपमा॰

कल्पयितापर्यवस्यतीतिसैकाभिदर्शनाद्दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् साबहिर्याश्चवो
न्तवाक्यभेदेतद्भेदेवतयोरारोपाद्यथा क्वसूर्यप्रभवोवंशः क्वचाल्पविषयामतिः तितीर्षु-
र्दुस्तरंमोहादुडुपेनास्मिसागरम् अत्राहंसागरंतितीर्षुरस्मीत्यस्यासम्भवार्थकत्वतयानडुडुप
नसागरतरणवन्मदीयमत्यासूर्यवंशवर्णनसमम्भावितमित्युपमायाः कल्पने अत्रायथो
दयतिविततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौहिमधाम्नियातिचास्तम् वहतिगिरिरयंविलम्बिघण्टा
द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् अत्रान्यलीलाहृदन्यस्योभिनासम्भवात्तारोपेन्द्रलीलासदृ-
शीमितिलीलामिवोपमायांपर्यवसानम् एवंवस्तुवीजाहरणवाक्यार्थतयमाहृपकः इहत्वपदा
र्थमात्रेतिआपवाननमत्त्विद्दयम् अत्रापिलीलापदार्थमात्रस्यानाहरोपकत्वात् यथामालारू-
पापिदृष्टेनयथादोर्भ्यांतितीर्षतितरंगवतीभुजङ्गमादातुमिच्छतिकरेहरिणाङ्कविम्बम् मे
रुंलिलंघयिषतिध्रुवमेषदेवयस्तेगुणान्गदितुमुद्यममादधाति अत्रस्तवस्तुस्तवस्यसाकिः कि
यचेवतयोमतरा यत्रक्रियैवस्वस्वहेत्वोरन्वयोहेतुहेतुमद्भावरूपःख्यापनेःसापरानिदर्श-
ना यथा उन्नतंपदमवाप्ययोलघुर्हेलयैवसपतेदितिब्रुवन् शैलशेखरगतोदृषत्कणश्चारु

का॰
प्र॰
१२९
129

मात्रस्यभूतःपरस्यथः अत्रपचेतेर्नदधातिपाठस्यपातेस्यकार्यस्यलाघवेसत्यत्रनपरग्रामिः रूप
स्यकारणस्यवत्तथासम्बन्धः पतेतिपदधातिपाठस्यापातेक्रियया धातिपाठेनतथावलाघवे
सत्यत्रतेपदग्रामिः पातेर्हेतुर्थश्चाद्गृहकरणस्येतिहस्थानपर्यवसानात् निर्देशनात्मिति अत्र
स्त्वनप्रशसायायासैवप्रस्त्वनाश्रया ९८ प्रशंसावर्णनेसैवप्रस्त्वनप्रशंसेवेत्यर्थः प्रस्य
तायाप्रस्तावनप्रतीतिहेतुः पतस्थालक्ष्णानवीजसमासोक्रावतिप्रसक्तमिति निवारयति।
अप्राकरणिकेनप्राकरणिकाद्देपोः प्रस्त्वतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाद्देपः स
मासोक्तिः रितिविवेकः तांविभजते कार्येतिमिवेसामान्येविशेषप्रस्त्वतेसति तदन्यस्यवच
स्त्वल्पनत्वस्यैवेतिपंचधा ९९ सेसत्तुवर्तनेकार्यादिपंचके प्रस्त्वतेतदन्यस्यकारणादिपं
चकस्याप्रस्त्वतस्यवर्णनामितिपंचधास्येत्यर्थः तत्रकार्येप्रस्त्वतेकारणस्यवर्णनेयथा याता
किंनमिलन्मित्स्वल्पार्थुतनश्चिता तयामदत्कृतेनोकार्यानितराकृष्णालि कथयमेवसर्वाभ्ये
मयिलज्जासमाकरतारकेणतिपर्यीता स्तुणवत्वघाटस्थासांह्रसितेनभाविसरणोत्साहलया
सोवितः १ अत्रप्रस्थानात्किंनिहतोसीतिकार्येपृष्टेकारणस्याप्रयायाभाविसरणोत्साहः।

१२९

स्तयोस्तद्विनः सावचनेकिंशब्दः प्रमाह इतिनकारणप्रस्तावे कारणप्रस्तावेकार्यववनेपा
थ्या रागरागस्त्वबातपास्यतिमोरव्यापिद्रुमोस्थिताः कुंभोजयमाकुमारसंविवेनोद्यापिकि
प्रमते इथंद्वाथशुकस्त्वमारिभवनेशुक्रोद्युगैः पंतसाध्विद्वस्यानवलोकास्त्रवलभावेकंका
माभाषेत अयप्रस्थानोद्यतेभवंतंतातासदृसेववदयः पलायगताः इतिशायपलायनेका
रणप्रस्ते तेनतस्याभावणाद्रूपंकार्यशुक्रं सामान्यप्रस्तुते विशेषववनेयथा यतस्त्समस्तवाके
यत्र कमलिनीपत्रेकेणवारणेयत्कुंकामगोरिसमस्तस्ततः स्तुणवत्तदस्मादपि प्रगल्भमले
वुक्तियाप्रविलयमादीयमानेशनैः तयोर्द्दीयगतोममसेनुटिनेनभ्रांतितोतः सुवं सुखेनशे
तामसमस्थानेएवसम्भवसम्भावनाभवतीतिसामान्यप्रस्तुते शुरूषविशेषस्समनन्तुविशेषा
भिहितः विशेषप्रस्तुते सामान्यववनेयथा स्वहृदयवाष्पजलप्रमार्जनेनकरोतिवरप्रतिया
तेनेनयः सत्यइतिविशेषणविशिष्टववावितोसर्वेषामपिश्लिष्टवस्त्रेषाभावेपिसाहचर्य
मात्रसेववाप्रकृतापेतदेहवेलान्तग्राह्यायथा शुल्लादपिप्रविवलोद्यदित्यादिदोषगणयात्स
ड्रोप्रेणयेनेनमहानापिस्यात् प्रपद्धइरोव्हेपीव प्रमितोरश्मीयंकेनापिदिक्चक्रटितामस

का॰ प्र॰ १३॰
130

घोत्नमेन स्प्रयुग्धंस्त्वादिस्तादिविविशेषणानां गुरूघोत्नमेन तिविशेषणव स्तेषां तत्स्वरूपोयमिति प
त्रिः नचस्मेषां पूर्वापरपर्यवस्थाभेः शब्दार्थशक्तिवैचित्र्यमिति न्यायात् प्राविरूपस्थितौ स
न्तु रूपमप्यस्त्वेपोणवापस्थितेः स्तेषमत्रप्रस्तुतस्प्रश्नमोपस्थितेवाश्रस्तुतमप्रशमानान्तु
द्वितीयो यथा येनास्तभ्युदितेन चन्द्रगामिनः क्रान्तिर्वालत्वमेवैश्वेष्टप्रतिकर्तेस्म वनपुनन्तस्मै
वेपाटः प्रहृष्टः हेणेनेनरन्तुच्छिन्ते यदितनः किलत्वाप्तनास्तनागतत्वंवनरुथामतापि भवतोष
योविविस्फूर्जसे प्रविविपाक्षवादिवचन्द्रपदेनस्मिन् तृतीयो यथा आज्ञायपरिवारितः स
रितोस्त्ववेभ्यः कितावत्रेतिन मनेन त्रुणभावेवत्वारैक्हते वचरुत्याद्दहनेह्रतेव पाताल
क्रान्तिक्रुद्धरैविनिवेशितव स्प्रयक्तेषाभावे पिसाहचर्यमाश्रेणासत्स्वरूपाक्षेपः चतुर्थो यथा म
मकोटिल्पनयनेनिवारयन रोषाणां गतिशीलयद्दक्राद्यैः कुरुभावनीविहसितेष्याङ्स
मयोजय जयामप्रमदाविलासरसिकं कोतस्तया साहितेनायं नन्दनिनागरीजनहसनु
वारैस्मशाङ्कछत्र इयंचायिष्या कार्ष्णिचाद्यार्थप्रतीयमानार्थानध्यारोपमाश्रेणकाविनति
वमानार्थाध्यारोपेण कविनप्राभेदेनतद्ध्यारोपानारोपाभ्यां पंचमो यथा अंबरंगः स्य

मित भुवनाभोगपाताललङ्केः योगाद्याद्या दिहाहि वहवोलहेतोपिक्रमंते श्राद्धोरिक्तः कथ
मपि भवेदेषलोवात्तदानीं कोनामस्मादवदकूहरा लोकेनेष्यसकल्पः द्वितीयो यथा का-
स्त्वं भोः कथयामि देवदत्तकस्ते विहि णादौ टकैवैराग्यादिबुवाहसाधिद्धितेकस्माद्दे
देवदत्ते वा मनाय वदस्तमङ्गजनसर्वास्मना सेवतेन छायापपरोपकारकतेय मार्गस्थि
तस्यापिमे भयवाच्यणाघोटके सम्बन्धो नास्यथ्याश्रयिन्द्वादिकमनुपपन्नमितिमतीयमा-
नाथ्यारोपः तृतीयो यथा साष्टवीरसत्ताविपर्ययविधिनकरणयाश्चापलटक्षिस्मात्सदवि-
स्वतनस्वपरहेतौ किं भूयसा क्रमेनवा सर्वविस्मृतेयानसि भ्रमरहेतुवहारणाद्यापि सावेतः श्र
मकरोनिषेध्यनद्यतिवानं पृष्ठग्रहः अयं हस्तिनो रसनाविपर्यासः श्रुमकुरन्वेवदस्वाध्य
स्पष्टमरस्मसेष्यताभावहेतुनेनवायानिनवृत्तहेतवः मदस्तु … सर्वं नेहेतोरितितदे
शे प्रतीयमनश्रुत घाद्याणापावेताकरणवापलतभ्रमरा मेवनहेतुरेवेतितदृष्टनाध्यारो-
पयतिनिगीर्याध्यवसानेन प्रकृतस्य परिणाय मस्तत्तनस्य … यथाथी … वकल्पनं
१० कार्यकारणयोश्चैवपौर्वापर्यविपर्ययः विज्ञेयातिशयोक्तिः स्यात् प्रकृतस्यापमेयस्य स-

मेनोपमानेन निगीर्णस्याध्यवसानेऽन्यत्वाध्यवसीयते सैकातिशयोक्तिः। यस्मिन्नेव वस्तुत्वेन
विविक्ताकारत्वेनान्यत्वेनाध्यवसीयते साद्वितीया यद्यर्थेन यदि शब्देन वाच्यतयाऽर्थोक्तौ का
ल्पनमर्थान्तरसम्भाविनो यत्तस्यासत्तृतीया यश्च कार्यकारणयोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्य
यो विपरीतकारणस्य शीघ्रकारितां प्रतिपादयितुं साचतुर्थीति चतुर्धातिशयोक्तिः क्रमेणोदाहरणानि यथा क
मलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातप
रम्परा केयम् यथा वा समकलशोपरमम् … तिमिरस्तोमस्सितांससहावाम्ः … विपतिव
शावलवलीशिखिशिखावक्त्रमेघसर्गसोमाप्य द्वितीया यथा अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ
कावि वत्तणच्छाआ सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होइ तृतीया यथा रा
कायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् चतु
र्थी यथा हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन चरमं रमणीयम् वल्लभलो
चनविषयं त्वया भजता प्रतिवस्तूपमा तु सा ९९ सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये
स्थितिः एकस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्यार्थयोर्द्विरवस्थि

नि: अर्थोस्तु हि भेदेन अभिन्नपदस्य उक्तत्वात् साप्रतिवस्तूपमा वस्तुनोर्वाक्यार्थस्योपमा-
नत्वात् अत्रोक्तिः द्वेपि स्तनौ कोपलक्ष्मेकेमाला तु रोयात् सा च द्विधा अमालारूपा मालारूपा-
च तत्राद्या यथा देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा न खलु परिभोगयोग्यं दैवतप्र-
ह्नाकितरत्नम् अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनुगीतरत्वाद् उदाहरणत्वमिति केचित् कथ-
ममति न त्वेवंल्लिङ्गमनयोरेकार्थतया तस्यान्तर्भिन्नपरे अमाला यथा यदि दहत्यनलोत्र किमद्भु-
तं यदि वा गौरवमद्रिशुक्लिनतः लवणाम्भःसदैव महादस्यैः प्रकृतिरेव सतामविषादिता।
अत्र किमद्भुतमित्यादि अभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेनुपादानान्मालेव वस्तुधर्मवाक्यैर्वा-
यमेयवारि दृष्टान्तः एतनैतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १२ ॥ एतेषां तु उपमानोपमेययोः साधर्म्य-
स्याम्यैः सर्वेषां प्रतिबिम्बनेन दृष्टान्तः दृष्टो न्तो निश्चयो निर्वोढकोऽत्रालंकारे इति शब्दस्तेः सच-
द्विधा साधर्म्येण वैधर्म्येण तत्र साधर्म्येण यथा त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति हिमे न नेत्रमनो-
भवज्ज्वलितम् आलोके हि हिमांशो विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः अत्र साधर्म्येण प्रतिवि-
म्बप्रतिबिम्बभावः वैधर्म्येण यथा तवाहवे साहस कर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिक-
त्वयैवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः वैधर्म्येण यथा

का० प्र० २५२ 132

मालिनीषत्नः मत्ताःपरेषांविश्रुणाम्नासग्रहेयन्यवानेस्थिरतोहिमांसवः वैधर्म्यविपर्यये सा-
धर्म्यपर्यवसानमितिदृष्टान्तालंकारत्वे सकृद्वृत्तिस्तुधर्मस्यप्रकृताप्रकृतात्मनां सैवक्रिया
सुबह्वीषुकारकस्येतिदीपकम् १०३ प्रकृतानांप्रकृतानामर्थादुपमानोपमेयभूतानांधर्म
लोपधर्मस्यक्रियादेःसकृद्वृत्तिरेकमारमेवोपादानंयत्तदेकम् एवांस्यैवसर्ववाक्यदीपकत्वे
नप्रदीपसाम्यात् कारकस्यचबह्वीषु क्रियासुसकृद्वृत्तिरेवोद्दिष्टेयंदीपकं इतिशब्दःप्रक
रेणेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः आद्ययथा किवणाणधनंणाआणफणामनीकेसरा-
इंसीहाणंकुलभालिआणथणआकुत्तोछिप्पन्तिअमुआणं अत्रछिप्यन्तीतिसकृदुपा
त्तम् कुलपालिकानांस्तनाउपमेयाः अन्ययथास्विद्यतिकूणतिवलतिविचलतिनिमिषि
तिविलोकयतितिर्यक् अन्तर्नन्दतिचुम्बितुमिच्छतिनवपरिणीतावधूःशयने अत्रवधूरे
तिकारकस्यसकृद्वृत्तिः मालादीपकमाद्यंचेद्यथोत्तरगुणावहम् गुणावहत्वमुपकार-
कंयथा संग्रामाङ्गनमागतेनभवताचापेसमारोपितेसंग्रामेप्रतिपक्षियोधनिवहसास्त्रला-
मासादितम् कोदण्डेनशराःशरैरशिरस्तेनापिभूमण्डलंतेनत्वंभवतायथा सितयश

यथालेनापि लोकत्रयम् स्पष्टं मालोपमादीनां बहूपमानसम्बन्धान्नोपमेयविशेष इति ग्रतेल
द्विनाशदेन मालादीपके पृथगुक्तिवितम् तत एवोत्तरसमपकार्योपकारकतयापरस्परसंसर्गेण
मालाभावापन्नानां सकलानिर्देश्यरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति नियतानां सकृद्धर्म
स्सापुनस्तुल्ययोगिता १०४ नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वाधा
मेऽस्यलनंरयत्रुपादीयते इति शेषः सकृत्सदोपादानाद्यत्र इति त्वभिन्नार्थधर्मः एककस्यैव वास
वेद्योपादानेनत्रनातिप्रसंगः तत्र प्राकरणिकानामेव यथा पाण्डुक्षामं वदनं सरसं हृदयं
तवालसं च वपुः आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः अत्र प्रकृतानां विरहिणीव
दनादीनामेव धर्मेणावेदनाख्यो धर्म उपात्तो न तूपमानतोरुपाधर्मे तथा अप्राकरणिका
नामेव यथा कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का अमृतम
मृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य अत्र त्वाभिमावर्णनीयतादप्राकरणि
कानां कुमुदादीनामेव धर्मस्तथाभूतवीर्योकाप्यधर्मोपादिष्टेयः नन्वत्रार्थे प्रतिहतत्वे वापायत
पमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकस्सएवसः अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेको विशेषणाधिक्यं स व्यतिरे

कविशेषणाधिक्यस्य व्यतिरेकः केचित्तु उपमेयादुपमानस्य तदुपमानादुपमेयस्याधि-
क्यस्य व्यतिरेक इति लक्षणं कथयन्ति यथा क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽपि वर्धते सत्य-
म विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु इत्यादि संग्रहः अत्र ह्युपमानभूतस्य शशि-
नस्तत्कर्षः क्षीणोऽपि पुनर्वृद्धेरभिधानात् तन्न युक्तम् अस्थैर्येन स्योपमानतो नाधिक्यं वा उप-
मेयस्य यौवनस्यैव विवक्षितम् तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति किं वचः एतेन विभज्यते हे-
तोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ८५ शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत् व्य-
तिरेकस्य हेतू उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च तयोर्द्वयोरनु-
पादानमित्येकः प्रकारः अनुपादाने त्रयः प्रभेदाः प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि हेत्वो-
रनुपादानात् तदेवं चत्वारो भेदाः ते च प्रत्येकं तदा साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशाब्दैः प्र-
तिपादनात् क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थसाम्यात् क्वचिदुभयाभावे आक्षेपेणेति द्वादश भेदाः
ते प्रत्येकमश्लिष्टश्लेषाद्वा इति चतुर्विंशतिभेदः स उदाहृतः तत्राश्लिष्टभेदेषु हेतोरुक्तौ शाब्दे सा-
म्ये यथा असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृते

ोपमानेनद्यनस्योपमेयस्याधिक्यं न्यूनत्वं वापकर्षोत्कर्षहेतूनो वशाब्दसोवाम्यशाब्दसोपसंग्र
हेवनद्यन मात्रस्य महाधिक्तिन मात्रस्य वाङ्क्थायारपि वाक्रमेणानुपादानेहेतूनपादानभेद
त्रयेपि पणाद्योपमस्य भेदत्रयं द्धेहेत्र्यम् हेतद्वयोपादानपक्षार्थ्यसाम्ययथा अतिसात्रमहाये
पिमन्हतारिपणाभवनेवास्मतद्यन्तनवन्तगवीर्यधनेतिरिथः अत्रानलार्थवतिरिमार्थीप
स्यन अत्रश्लेवावादानुपादानेभेदत्रयंद्धेहेत्र्यम् हेतोरुक्तावेवाद्विमसास्यथा रयत्नानय।
नाद्यासीहनतामरसद्रियाप्राने नेकेनाकुलंकेननयनीन्दुकलंकिनम् अत्राकलंकिता।
कलंकितेमतिरेकहेतूसमुपाते श्वादीनानल्यादीनोवाभावान् आदिमेपमम् अ।
त्रैवहेतद्वपादानेभेदत्रयेश्लेवकद्धेद्वये नवानितिभेदमायातपमायाश्लेकनीयः नयस्मा।
दिशाद्वस्मावपणकानयाव्यतिरेकेणाविषयापहारान् अर्थश्लिष्टभेदेषुहेतोरुक्ताशाब्दस्य
वेस्याप्रथा निर्नित्रियत्नयासमर्पित्वद्यादृढनिर्मविराः आतिशाक्ष्यगुणास्यसनात्मवद्ध।
हृद्यागुणाः अत्राश्लिष्टागुणशब्दः नेदृश्यसातिगाढत्वभेगुरेतवतनकर्षापकर्षहेहेतू
पात्रेश्वाप्रेवतिरितिशाब्दसोपमं अत्रैवश्लेषवदनुपादानभेददयं द्धेहेत्र्यं नेत्रवार्यसाम्य

का॰ प्र॰
१३४
134

यथा स्फुरद्वेदमण्डलः श्रीमान्सपेयवृषिवीपतिः न निशाकरवत्तस्य कलावैकल्यसम्भवः
अत्र कलाः शिल्पाः शिल्पाः कलावैकल्यसम्भवो हि शशाङ्कोपमानो न कल्पार्थे वत्तिरित्यर्थ
मोपमेयस्यानुपादाने द्वयोर्विभे यच्चार्णवमण्डलमण्डलं न कलावैकल्ये न कर्षे हेतुः न
श्रावणमण्डलमण्डलान्न कलावैकल्ययोः प्रत्येकं गुणापहानुपादाने न क्रियायर्यपरिभावनीय अ
यमेव मालारूपो यथा हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभाववित्तविलासहः एवमन्यत्रा
पि द्रष्टव्यं सहकारणानां पितृत्वे कर्त्तीविदग्धस हूर्वन नचैवालिङ्गितसाम्ययथा नित्योदितप्रतापे
न विद्यामासीलितप्रभः भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः अत्र भास्वतीतप्रतापे
तिवस्थितसाम्य मुर्खो येपानुदेहसहयं रवोदेहत्वल्पादिशब्दानां वाभावास्मादिमेवापमा या
नोपिपूर्ववदनुपादाने भेदचतुष्टयं हत्वाम् निर्भिसन यत्पादिशब्दाभावेपि शिष्टं विषयेष्टेनो
पमानोपादानस्य यो भेदः सम्भवतो यथा स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बविम्बप्रभाव
रमणीयमद्युगमत्यं सुनामतीवपिबन्ता रजनीषु यत्र तृष्णां जहार मधुनातनमम्बनाना
म् स्निग्धोक्तियोपपदसप्तगुणपादनेपि एवं जातीयका भेदाः सम्भवन्तीति नयेवदिशा

इष्टस्याः निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषोऽभिधित्सया ॥ १६ ॥ वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षे-
पो द्विधा मतः वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वादवचनानर्हस्य यो निषेधः स आक्षेपः निषेधो
निषेध इवेत्यर्थः प्राकृतस्यानिषेधेऽयोगत्वाद्विधेयो वे प्रतीतेः तस्य योक्तेन माद्द विशेषाभि-
धित्सयेति वक्ष्यमाणविषये वक्तव्यवस्तुन उक्तविषये इति प्रसिद्धत्वे विशेषः विषयेऽनव
क्ष्यमाणेति न वक्ष्यमाणो विधित्सया यथा ए एहि किंवि कोऽपि ह्रिकाद्य णिक्किव भ-
णामि अलमहवा अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सं अत्र विरहखेदेन तद्वे-
ष्टप्राणनिश्चयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः उक्तविषया यथा ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शी-
तांशुकान्तद्रवः कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः अन्तर्मानसमास्त्वया
प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गाकरकार्पण्यभवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे क्रियायाः
प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ १७ ॥ वैयाकरणसते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तं वस्तु-
तस्तु कारणप्रतिषेधेऽपि कार्यवचने विभावना न च विरोधः स्वाभाविकस्य कारणान्तरस्य वा
विभावनात् तदाहरणं कुसुमितलताभिरहताप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि परिवर्तते स्म

का॰ प्र॰ १३५ 135

नलिनीलहरीभिरलोलितापप्लुर्णेतमा विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः अखण्डेषु
मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषु सत्केषु कार्याभाववचने विशेषोक्तिः अत्राप्यप्रसिद्धकार्यभावहेतौ
पर्यवसानाद्विरोधाभावः सा च त्रिधा अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च तत्राद्या यथा
निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिंग-
नतोऽङ्गना सा अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे स च विशिष्य वक्तुं शक्यतेऽपि नोक्तं इति नु-
क्तनिमित्तेयं तत्रोक्तनिमित्ता यथा कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै
मकरकेतवे अत्र कर्पूरे दाहभावेनोपमानेन नूनं शक्तिमत्वे पीतिभास्करः शक्तिमत्वे इति परमार्थ
पषृत्स्यस्मसौरभाद्यतिशयप्रायात् म्लनाग्निपायाभवनामनाभूकापेनव्यापद्यन सारभावः
तिजायदहोषदष्टामयेषु समस्तनेनाधिकवीर्यतासि इत्यादिनिषदर्शनात् अत्रावार्यवी-
र्यत्वे शक्तिमत्वे कार्याभावरूपहेतुरुक्तः अचिन्त्यनिमित्ता यथा स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसु-
मायुधः हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलं अत्र तनुहरणेऽबलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य व-
क्तुं न शक्यत इति अचिन्त्यनिमित्तेयं यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः एकस्त्रिधाव

सस्मितेव सितविभ्रमभ्रूदेवहृद्घोषविडम्बावक्त्रगीहृद्गां वत्तापंवसंसंदरसंवरतिवृत्तला चैवोद्गुम्फ
वविनयेनवलीलयाव स्पष्ट सामान्यवा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः सा
धर्म्येणेतरेण वा ॥ १९ ॥ सामान्यं यदि विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः द्व
योरपि प्रत्येकं समर्थने द्वैत साधर्म्यवैधर्म्येवेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः तत्र विशेषेण सामान्य ।
समर्थने साधर्म्येण यथा निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् पश्यति पित्तो ।
पहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् सामान्येन विशेषसमर्थने साधर्म्येण यथा सुसितवस ।
नालंकाराया मिन्त्यादि विशेषेण सामान्यसमर्थने वैधर्म्येण यथा गुणानामेव दौरात्म्याद्धु ।
र्यो धुर्यो नियुज्यते असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्येन
सामान्ये गौर्गलिरिति विशेषः वैधर्म्यं च स्फुटं वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थने यथा
अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् त एव धन्याः सुहृदां पराभवं जगत्य
दृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः सामान्यविशेषभावस्तूपपादनीयः विरोधोऽसंविरोधोऽपि विरुद्धत्वेन यद्व
चः वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः एतं विभजते जातिश्च ।

का॰ प्र॰ २३९ त्रिभिर्जात्यादैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ९९ क्रियाद्रव्याभ्यामथ यद्द्रव्यं द्रव्येणैवेति तेन दशधा जात्यादे
रिति जातिर्गुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्यां यद्यपि गु
णानामपि जात्या विरोधः सम्भवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव पूर्वं विहितत्वाद्गुणस्त्रिभिरि
त्युक्तं एवं क्रियाद्रव्याभ्यामित्यपि द्रष्टव्यं तदयमर्थः जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा गुणनिरूपित
स्त्रसर्वभेदाभावस्त्रिधा एवमग्रेऽपि तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा अभिनवनलिनीकिसल
यमृणालवलयादि दवदहनराशिः सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्तद्वियोगपविपा
ते अत्र नलिनीकिसलयमृणालादिजातीनां दवदहनजात्या विरोधः वियोगातिशयेन गौणत्वा
त्तदाभासता एवमग्रेऽप्यूह्यम् जातेर्गुणेन यथा गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्य
गम्भीराः विश्वम्भराप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नत्या
दिगुणैर्विरोधः वर्णनीयातिशयात्तु विवक्षया परीहारः विश्वम्भरेति अत्र जात्या द्रव्येण
जातेः क्रियया यथा येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधरस्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च
कमपि स्नेहं पराप्नोति च तेषां सङ्गरसङ्गमसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते पांसूनां पटलैः प्रसा

136

धनविधिर्निवर्त्यते कौतुकम् अत्र धाराधरजालेनानुरागस्नेहश्यामिक्रियाभ्यां विरोधः लोहित
येऋणार्थकनाऽऽरविरोधः एवमग्रेपि विरोधः श्लेषः नौतुल्ययोः साम्राज्येन विरोध इति पञ्चाख्यान
म् अत्र द्वारहरणानमसंगात् एतेनु ष्ठेण यथा स्फुजति वृजगदिदमवति त्वं स हरति वहुलयेव
योनियतम् अत्र स्वस्य स्वस्थानः शाफरो जन्नादेनः सोनिविरुमिदम् अत्र शुद्धः स्वजातिर्जनादेनेन द
ष्टेण विरोधः गुणस्य गुणेन यथा सततेशु सलाससकाव स्तनरगहृकर्मचरितनयान्त्रपत हि
जपत्नीनां कठिनाभवति सति कराः तत्रेज सुकुमाराः अत्र कठिनत्व सुकुमारत्वयोर्विरोधः ।
गुणस्य क्रियया यथा पेवलमपि लवुवनेदहति नरोणान संसततविदाम् परुषमपि सुज
नवाक्यं मलयजरससंसमोदयति अत्र पेवलत्व परुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां वि
रोधः यथा वा मत्तुरानः श्रीहर्षस्य सर्वेतः परुत्वपवनेते पात्रतां नवशनैरनिवद्वेषोः हयस्तोपि
नयोर्नैभाजनेकोयमालिङ्गनमपलिनः कमः अत्रादर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभाव भुजभा
जनत्वाभ्यां नक्रचयातिरिक्त सेवगुणग्राहेनाविवदनगात् गिरयश्मादिनश्चेवोहास्यतम् ।
गुणस्य द्वेषेण यथा क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते अभूनवाम्भ

का॰ प्र॰ २३८ 137

जलदाभिजातः सभागीव स्तनमसूर्व सर्वैः अत्राम्भोजलदाभिजातानस्य गुणस्य स्रौचादि
द्रव्येण विरोधः क्रियायाः क्रियया यथा परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्म
न्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोऽप्यन्त
र्जडयति च तापं च कुरुते अत्र जडयति च तापं च कुरुत इति क्रिययोर्विरोधः क्रियाया द्रव्येण
यथा अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जल
निधिः क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः
अत्र पानक्रियायाः कर्मभूतेन जलनिधिना विरोधः यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन तद्द्रव्य
विरोधोदाहरणत्वमुचितं तथापि कलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयं द्रव्यस्य द्रव्येण
यथा सममदमनेन तनमदजलनिर्झरदन्तरागिणीपरिश्रमात् द्विनितिनिदंदलेलकनलयितदन्त
प्रेषुकारहेडापगापि कालिन्दी अत्र गंगायमुनयोर्विरोधः स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वकि
यारूपवर्णने ॥ ११ ॥ स्वतेव स्वस्य तादाश्रितं तनसाश्रित्य समात्रमात्रम् अतो न साधारणमेव
लितैर्नित्याभिः रूपशब्देन वर्णैः संस्थानं चोच्यते तदाहरणं यथा पश्चादंघ्री प्रसार्य त्रिकनतिवि

२३८

नवेद्वाह्यितांगशुभ्रे तासन्नाश्रुनकण्ठोच्छ्वसत्स्मितमुज्जो मुलिपुष्पाविष्टय वासयामासाभि
लाषात् नवरथ्यवलोनेमोथ्यन्त्व एत्वान्तु रेणोमन्दे शशाङ्कायमानो विलिखति शायनाड्यधितैः।
कान्त्येण अशाघ्नमावगतयोः क्रियासमस्यानयोर्वर्णनम् आजस्त्वतिश्रुवेतिन्दास्त्वतिवी
प्रोच्छ्रयमथा शुद्धेविनिदावगतो यत्वे नाप्यर्थवसाने त्वतवोशुद्धे विवगामो निन्दायोपर्यवसान
मथाजस्त्वतिवाच्यमिनयेः कथग्रभयोरनेनाभिधानमिति चेत् आद्यमन्याजनस्त्वतिरि
ति नवायायथा हिरवानाशुभ्रोयवर्ध्यमनुसां मनेघ्नैमौलिः पत्तोलद्वावतिनमेतेरणावरमा
तमञ्चसहृष्यते यत्वागतनुधृतरोत्वबृहेरस्याश्रिवा रश्रियः प्राप्यमेगाकृतावमानु नम
पितेयवयस्याः स्थितिः सष्टु अस्याथा हेहेलाजितबोधि सुनववसो किंविलूरेस्येयथना
स्तिनस्सहशाः परः परशुहिताथानेरहोतवतः त्वच्छन्त्याकृत्सुनेपकारवृहेटनावेस्त्रखिलआ
यशोभारश्यादहनेकेराघिहन्पयासाहाय्यिकयन्मरः अत्रोपकारकवेषमेपर्यवसाने
साहसोक्तिः सहार्थस्यवलादेकेहिवावकम् ११८ शाहूणात्यापकार्थाभिधायकेप
देयत्तहार्थान्यवलान्यनेकार्थाभिधायकेसमसहोक्तिः वेद्यमेवोसहृगच्छतेरमारोधा।

का॰ प्र॰ १३८ 138

ग्राह्यत्वमेवोपगमितानम् यथा सहदिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डीः सहमणिवल-
यैर्बाष्पधारा गलन्ति तव सुभग वियोगे पतीयत धैर्यं इतीयेमहतूअनतेर्दु लहायदीर्घलजीवि-
ताशा अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षाद्वचनात् दिवसादिभिस्तु सहार्थान्वयव-
लात् विनोक्तिस्सा विनान्येन यत्रान्यः सन्नेतरः सन्न शोभमानो नेतरो नाशोभनः स्वस्थः के-
नकेनचिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः तत्राशोभनत्वे य-
था अरुचिर्निशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः उभयेन विना मनोभवस्फुरिते
नैव चकास्ति कामिनोः शोभनत्वे यथा मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्र-
भाप्रगल्भः अमृतद्युतिसुन्दराशयोयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः अत्र मृगलोचन-
या दुष्टस्वहृदयविशेषेण न च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रगल्भत्वे वन्द्यमन्दत्वं वा प्रतीयते
इत्याशोभनत्वमुक्तं परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ११२ परिवृत्तिरिति ल-
क्ष्यालंकारः निर्देशः सर्वो वाच्यतयैवोहेयादर्शनात् अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः समासमा-
भैरिति विशेषः विनिमयो हि केनचिद्वस्तुनान्येन कस्यचिदादानम् तच्च कश्चित्समेन सम-

स्यकाविदसमेनसमस्य श्रेष्ठेनसमपिहिथाकृषिमनेनोत्तमस्यकाविदसमेनन्यूनस्य इतित्रिवि
धेयामितरार्थः समासमन्तेवोपादेयत्रुपादेयत्वाभ्याम् नयायञ्जस्येयथा लतानामेतासामदिक्कोत
के स्तुमानानामहृदयेमतेलासेदत्ताशाम्युतिः स्तुशामामहोमसमम् लतात्तत्थमानानामहृद्दृदशा।
मादायसहृद्सादत्त्वात्यिविमुपिथिभूमिहृदितमोहत्यातिकरम् अत्रयमुमार्थेलासेनोपादायनम
समस्यासोदस्य द्वितीयार्थेतेपादेयतया ननमयाहशाम्राति व्याधीनामनाहशामेतान्यथाम
नानाविनिमयः अन्यायथा नानाविधप्रहरणैर्नृपसंप्रहारे स्वीकृत्यदारुणनिनादवतः।
प्रहारान् हृमाविवेरविसर्जयेणवस्त्रन्दरेयेनिविपुलमभ्युपारमभाविधिवितीर्णा अत्रमेमयावत्त
न्दरयान्नानाप्रहाराणांविनिमयः प्रत्यक्षाइववयत्भावाः क्रियन्तेभूतभाविनः तद्भाविके स्या।
तभाविनइतिद्वैधानकमेथास्यशतविशेषः भूतभाविनोयत्प्रत्यक्षाइवक्रियन्तेशब्दलनयावि
धीयेतेतद्भाविकं भावःकवेरभिप्रायोत्रस्थयाद्विमतीतिविपकशालितिव्युत्पत्तेरित्यर्थः नद
हरणं आसीदञ्जनमत्रेतिपश्यामितवलोचने भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वेतवाकृतिम्
अत्रसर्वार्थेभूतस्याञ्जनस्यभाविनोभूषणसम्भारस्य प्रत्यक्षतयाभिधानम् काव्यलि

का. प्र. १३९
139

गे हेतोर्वाक्यपदार्थता १९४ अत्र विवक्षितविवेकेन हेतोर्वचनं काव्यलिंगमिति लक्षणं।
वाक्यपदार्थतेति विभागः वाक्यार्थता पदार्थता वेत्यर्थः तत्र वाक्यार्थता यथा वपुःप्रादुर्भावा
दनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे नैवाहं क्वचिदपि भवंतं प्रणतवान् अग्रेप्यहमनतिमान्।
सर्वोऽत्र वाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः अनेकपदार्थता यथा प्रणयिसखीसलील
परिहासरसाधिगतैर्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्र
मुपक्षिपतः पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः
न वायं वाक्यार्थः शस्त्रमुपक्षिपत एतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् ननु वपुषि वधाय यच्छस्त्र
मुपक्षिपतस्तस्यापि न वाक्यत्वं विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वेन वाक्यार्थस्य हेतु
त्वमिति एकपदार्थता यथा भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपान
परम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे अत्र महामोहे इत्येतल्लोकोच्छेदि
त्वे हेतुः न च समासादेकपदार्थैव अर्थान्तरन्यासो न तस्य तथा पदनिवहस्य हेतुत्वेपर्यं

१३९

वसानम् इह तत्साक्षाद्देवदेहेत्वविभक्त्यादिना हेतुनायानपतिबन्ध इति तत्तो भेदः पर्यायोक्ते
विनावाच्यवाचकत्वेन यद्भूषः वाच्यवाचकभावविभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थो द्युप्यस्य
वयद्दभिधानेनर्नपर्यायोक्तं पर्यायेणाभंग्यन्तरेणाभिधानात् ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विष
य इति तत्तो भेदः तदाहरणं यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता मदेनैरावणमुखे
ह्वेमानेन च हृदये हरेः अत्रैक एवार्थः ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जातावितिव्यञ्जनया
मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झितेति अभिधया एव प्रतिपाद्यते सेनव
देवोच्यते तदेवमुद्भूतध्यानोद्यानेः प्रकारयोर्भेदात् एकरूप एव सत्त्वनिप्रकारभेद एव कथं
स्यादिति वेद्याशङ्क्याहग्रिववलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोरेक एव स्त्वर्थस्ताभ्यां वि
षयीक्रियते न तु न यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते भिन्न
त्वेसत्त्वक्षणस्वविषयको हि निर्विकल्पकं भिन्नत्वे सत्त्वप्रकारकं च सविकल्पकमिति
तदा तेन वस्तुनः समस्त सम्यक्सन्दिग्धोयोगान्नयते सेवातिभावः तदाहरणं शुक्राः केलिवि
हस्वद्वारगलितास्संमार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः

का॰
प्र॰
१४०
140

हृतहाभिमवीजयेत्किन्तेष्वथः कथंतिकेलीशुकायदिङ्कृत्वेवेशुभोजनन्दपतेस्तन्यागालीलाधि
तम् अत्रविहद्दथनस्य शुक्राहियतसेत्कृद्दियामः महतोवोपलक्षणम् ११५ महतोयद्दे
पलक्षणमेगभावोत्थोदृणीतोयेनदन्यदाज्ञमिमर्थः अदाहरणं तदिदमरण्यमस्मिन्दश
रथवचनानुपलालनवमनीतिवमन्त्वाहृमदायमकारणदः तवरामः अयैताद्दशेमहाना
मोहरणाङ्कायावर्णनीयवत्नयोगे नचात्रशमशुननतस्मात्प्रातिशयस्यवचमत्कारस्निदानेतस्यप्रथा
नत्वाहिविनिवेनगाढत्वावाञ्छुकिविषयोयमलंकारव्यपदेशः इतिवाच्येनतत्प्रवीरोरसः प्रथा
नम् तस्यदानेनतात् तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् समुच्चयोसौ तत्सिद्धिहे
तानस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके समाधावत्तुल्यत्वयोकारणयोरुपपादानमत्र तत्तुल्य
कक्षयोः इतिविशेषः तदाहरणं दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोत्युत्सुकं गा
ढंप्रेमनवंवयोतिकठिनाः प्राणाः कुलंनिर्मलम् स्त्रीत्वंधैर्यविरोधिमन्मथः सुहृत्का
लःकृतान्तोक्षमी नोसख्यश्चतुराः कथंनुविरहः सोढव्यइत्थंशठः अत्रस्मरमार्गणाद्य
दिविरहासहत्वेहेतवः तत्रोक्तं केप्रियतममहरयिष्यमाणानुपादानम् एवमेवोत्कलक्षणस्य

१४०

म अत्र कालकूटस्यैव स्तनयकस्यानेकत्रवासे प्रयोजकं किंचिदपि नोक्तम् न केवलमर्थे
वास्तविके लौकिकेनारोपितेऽपि यथा बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत अधुना हृदये
ऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव रागपदार्थस्यतोष्ठे लौहित्या-
त्मकत्वाद् हृदये तु सरागात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वस्याध्यवसानादेकत्वविवक्षाविरोधः श्रो-
णीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् धा-
त्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रं तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन द्वि-
तीयो यथा तन्नाणासिति सह्योऽग्रस्य प्रणहरणसिद्धि अत्राप्येकरसे विवाहेऽपि प्राणाणिव
सितैक्य समवायेन अत्रैक समवायेनेति प्रयोजकनिर्देशः अन्यत्तेनो यथा अनेकमेका-
स्मिन् क्रमेण यत्र वर्तिसोऽन्यः पर्यायस्तथैव पूर्ववद्व्याख्येयं तत्र भवत्यर्थे यथा मधुरिमरुचिरं व-
चः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं
विषं तदेव अत्रैकस्मिन् खलवचसि क्रमेणामृतत्वजनेन विषकथनेन च प्रयोजकं निर्देशः क-
रोत्पत्त्यै यथा तन्नृहेन तनुमिति सत्यं रोमिह्वलथावकापादिवः सायं तन्त्रे रतीवांतिकरिणामे

का॰
प्र॰
१५२
141

नावनाभावतः सखेद्योत्कमलवनिःकलमिह सङ्गीतिकं योषितामा स्वर्थेरिव संहितो ।
यमियन्तो भूमिसमारोपितः अत्रैकस्मिन्हि सेतत्रुदनन्मेहिरपुण्ये नेकदिवसैरितिरिश्चेषा ।
जकनिर्देशः अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ११८ पक्षेसत्त्वेयः सपक्षेहरिन्सपक्षा
विपक्षाद्व्यावृत्तत्वेनेति रूपत्रयवादिनः साधनं व्यापकमभिमतस्य पक्षे योगस्तच्चवस्तुद्धोव्याप
कस्यान्यत्रापर्थवसमं साध्यं तदुभयवचनमनुमानमलङ्कारः यथा यत्रैता लहरीचलाचल
दृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं यत्तत्रैव पतन्ति सततं मर्मस्पृशो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचाप
सञ्चितशरः प्रेङ्खत्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः अत्र मुग्धेयसा ।
धनस्यानुरागे साध्यसमवचने प्रयोगस्येव पताक्रीकृतचापसदाः प्रेराधावद् तच्चार
त्वादिविशिष्टमनोभवाः सततं नियतमर्मभेदबाणकलहसहव्यापारकस्यानेकत्वादि
ति नन्वयमप्येवं साधनवत्साध्यस्यापि वचनेसम्भवति यथा सिद्धिमुतिक्षतिवावेयापितामि ।
त्वादि न तत्र सामान्यतएव तदुक्ते न तु विशेष इति वेत् साध्यस्य हृदि भागेतादृशे च विश्वा
भावादिति विशेषोपि यस्मात्कृते रुक्मिः परकसूत्रसः साक्षान्नेस्याभिप्रायेरुक्तिरयथो हि श्री

१५२

स्यचन यस्त्वतद्गुणत्वाभ्युपगमे सत्त्वन तद्गुणः ॥१२८॥ अन्यत्वविशेषगुणे स्यादस्तित्वतस्य योगा
त्तद्गुणसम्प्रदुःपरागात्सौर्यरूपंतिरस्कृत्य प्रवृत्तं तेवस्तुपरदृष्टकारेभेदासादयति सतद्गु
णाभ्युपगमे तस्याप्रवृत्तस्तस्य गुणोपेतितिष्ठन्ते भोलिनेवस्तूनोरेण आदिमत्तमेव वस्तु
नःप्रतीतिः यथा त्वनाकाशादिन वस्तुमेव वस्तुप्रगुणपरिणीतिनने नाभेदः तत्राह तद्गुण वि
भिन्नवश्यागमद्वर्गगेननस्त्वयं स्वस्वभावाः परितः स्फुटनेमाः रत्नैः पुनर्यद्वा वाह्यवेलामानिमे
वेशाकरीरनीलैः अयं तद्गुणाद्वयं रविस्तुरगापत्यायागम्भगग्रजस्यतदपेतथा वहुरिन्द्रमणि
नाप्रकृष्टगुणत्वात्तद्रूपतयाप्रतीतेः एतेनयत्के न विश्लेषात्ता गुणत्यागात्तत्तेरुनन्त
स्यामितिरातिः तद्गुणः तदनाद्यैयतत्प्रकृतस्यानुगुणायावर्णितिगुम्फितिकथमप्रकाशविरोधा
त् तत्रगुणत्वेत्येकस्थेन न वतद्गुणादयपुस्माद्वनात् अते सी मतरत्ने रत्नाशेवस्वमाणोसक
रोरादृशेन तद्गुणत्वाभावप्रसंगात्स्त्वनादितयस्य स्पष्टकोयद्रूपस्मावाभिः तद्रूपानतु हा
रेऽत्र दृश्यतत्स्यातद्गुणः तदितिप्रकृतमित्यर्थः अस्यापस्तुतस्यान्यत्वलगुणयोगेपि
यदिस्वतगुणप्रकृतेनः प्रकृतस्य गुणत्वान्न दृश्यतेतदातद्गुणः तत्राह तद्गुणं यथा वलोकतद्गु

का॰
प्र॰
१५२
142

भिन्नवृत्तत्वादभिमतपरमत्कार्ये निग्रहे हि यथा रागवशियमिहि ग्रपमरग्रणि द्विजो नरिक्तोऽस्ति।
प्रयातिरिक्ते मनस्यप्रमत्तस्यापि विकृतत्ववद्वचनात् उत्तरार्धमेवोदाहरणं न च प्रक्रान्तोद्धृतयंसस्य
यत्न प्रकृतमस्य सहृदयस्य हृद्योनानिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात् एवं वाक्यस्यैतन्मध्येन प्रकृतमि
वाः प्रकृतमिव प्रकृतमपुनरुक्तस्याप्येतस्मान्मानत्वप्रकृतत्वात् तथा वाक्यस्यैतेन प्रस्तवः
रूपानवहारणवस्त्वैतेनाप्रस्तवरूपान्तवहार्यः प्रकारः यथा गंगामस्त्रासितमस्त्रया
सुनेकञ्जलाभसुभयावसत्त्वात् रजकेस्य तवैसवस्तुश्रुतावीयते नवनवापवीयते प्रक्रान्ताय
दूषोपेते रागदेसस्य प्राकरणिकत्वे प्राकरणिकस्य तथोपमानतया पदानीये वाक्य
मात्रविप्रान्ते न कदाचिद्यत्पूर्वपीनः यथा प्राप्तसाधितेनैकेनाप्युपरोणितदृतथा १४९ तथे।
वर्णविपीयत सख्याथानः इति स्पष्टः यथा पैनोपायेन तथा नैनोपायेन स्पष्टः तथा वकेना
पिकयायस्त्वेनोपायेन यथासाधितेन दम्भेन कङ्गाजिगीषुतया तद्वत्तेनैवोपायेनतो
नत्यथा वेत्साथने सख्यायानस्पष्टः प्रथमसाधितसर्वाहतो आहतिहेतुत्वात् तदाहर
णे दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः।

षस्य तदा दूरणं महौजसैमानयनायनाविंतायत्नुष्ठितः संयाति लक्ष्मीर्नयः नसहृताल
स्तनमेरहूनिः श्रियाणिवा ञ्छलस्तुभिः समीहितम् अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानप
रानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि नचवाच्यमत्रपुष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानं दृष्टमिति हि उक्ता
षत्वमिति दोषाभावमात्राकथनात् अलंकारमध्ये पठितोऽयमिति एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशे
षणानामपुष्टार्थादूषणवदुपादानेवैचित्र्यमपि सत्यनुभवसिद्धं न च दोषाभाववन्मात्रमिति स
प्रत्ययः बंधनालोचनयामः तादृशोक्तिविशेषणोपमासेप्यलंकारत्वसत्त्वादिति अपुष्टार्थत्वविरो
हस्यति विशेषणतयापुष्टपदत्वेनभवतुसिद्धत्वाभावादिह विच्छित्तिविशेषस्य चानुभवसिद्धत्वात् यथापूर्वे
सद्मनि पललविस्रपर्वेनरपादो आलोकितुकुरयतनिभिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ११८ तदिदम्
तमस्कृतमस्यप्रकाशः तथा वा स्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंचिदिति क्रममध्ये केनापि यदपह्नूयते।
साव्याजोक्तिः नैवेयमपह्नुतिः प्रकृताप्रकृतयोः सम्यक्तस्वीकारात् अथवा तदभावात् नच
मध्यमगच्छस्यानेन रप्रकाशस्यासम्भवः इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिभेद इति वाच्यं एवंविधे
पि विषये साम्यसम्भवेपह्नुतेरेवोपगमात् न च यत्रापह्नवार्थं सादृश्यापादनं साव्याजोक्ति

का॰ प्र॰ १५२
143

सादृश्यार्थमेवतत्पद्याथन्त्वेनोपक्षेपः सापह्नुतिरितिवेद्यतत्रोभयत्राप्यपह्नुतेरेवोपगमात्प्र
ताङ्गः सामान्यापह्नवोपस्मायविशेषापह्नुतिः अपह्नवायसादृश्यंयस्मिन्नेषाप्यपह्नुते
रिति तदाहरणं पौलेद्वगतिपादयमानगिरिजाहस्तोपगूढाल्लसदैनमोवादिहिविसस्थूला
विलविधिव्यासंगाभङ्गाकुलः हाशैकत्वहिनावलम्बकरयोरितसाविवान्तस्मितश्रीलानं
श्रमान्त्समएलगणटह्यावताङः प्रिवः यत्रलकवेच्युसानिककस्पनयाप्रहेमाश्रु।
नकारणानयाप्रकाशनाटपलापिनस्वरूपाविलम्यानोक्तिप्रकाशयतं वयत्रलकवा
पश्यन्प्रकाशितारखावगतिलयोः पौनःकारणकतापकावेन नापह्नुतिरित्यानोके
रियम् किंचित्सदृशसदृशंवकोपितयत्प्रकल्प्यते ताहगल्पमत्र्यपोहायपरिसंख्यानसा।
मता ११९ ताहगल्पेश्यापोहायायवस्तुहायकिंचिकोप्यमेसन्त्यन्नस्यानस्याः
वस्तुहायकल्प्यतेसापरिसंख्याभतेति लक्षणं अत्रप्रकथनमत्यपोहायकथकल्प
नइतिवत् प्रमाणान्तरेणावगतेस्वरूपनं श्रुतः प्रसहस्यप्रतिपादनेनप्रयोजनाताधा
वात सदृशमसदृशंचेतिद्विधाभः कथनेहाकिंचिन्मसदृशंकोकिंविद्यानन्दत्वेकामिनेदेवि

ध्वनिरर्थः । नैवेदं प्रतिविधेयवस्तुना वस्तु प्रतीयमानमवाच्यतामापन्नमेकं द्विविधं तत्राद्य
स्वैकपदेनावस्तुना वस्तु प्रतीयमानता यथा किं तासेवेधुतो सविषमन्त्रवदेतु सरेनः किम ।
कोतेयेयेवरणकौस्तुभं पुंगलकौस्तुभस्तनः । विमानार्थे ऽपि श्रुणे किं न भिलषतीय वा
करुणाध्यरासक्त्या वितानिरवधिर्विशुद्धोऽयं प्रभवति अत्रात्यनवोसत्त्ववादि अवस्तुहेप्रती
यमानतयैववाच्यत्वं वस्तुचयथा किं भूषणेन स्तुहृदक्रमयथा पाने रणे किं कार्यं माधव रि
नस्तुत्काने नदोषः । किं वल्गरप्रति दत्तेऽपि भूषणेन वेणु जानाति कस्तदपरः सदसाहिवेकम
स्येह अत्रपदार्थे पूर्वे के कथनेनावस्तुना वस्तु प्रतीयमानं यथा कौटिल्यं कचनिचयेकरचरणा
हरत्ले शुणगतेऽ लिकाटिनं कुवल्गलेरलतेनयन योगे समिति अत्रप्रसर्वैकपदवाकपदेने
अवस्तुना वस्तु वाच्यं यथा भक्तिर्भवे न विभवव्यसने शास्त्रेन युवतिकामास्त्रे चिंतायशसि न
वपुषिप्रायः परिग्रहणे महतां अभेषणा तेषां संभवति विद्वद्वर्णसेकाराः स्वल्पसेवा
गः शालिहेतुर्न्यादि यथा नरेवेत्नपूर्वस्यापूर्वस्यार्थस्य हेतुना नदाकारेण मालास्यान्त य
थोत्तरमतिर्वीप्सायां यथा प्रावृट्ः तेनाप्रमारोपप्रतीतस्थः । नदाहः जितेन्द्रियत्वं विनयस्य

का॰ प्र॰ १५५

144

कारणे गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते गुणप्रकर्षोनुजनोनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः
नन्वत्र कार्यकारणभावालङ्कृतिप्रपंचनप्रसंगेन हेतुलंकारोपि लक्षणीयः तत्र आर्यभटो।
हेतुना हेतुमतः सहाभिधानं हेतुरिति तत्किं न लक्षितमिति चेत् आयुर्घृतमित्या।
दिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवाभावात् नन्वेवमविरलकमलविकासः सकला
लिमदश्च कोकिलानन्दः रम्योयमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः इत्यत्रायं काव्यरूप
तामिथाने विरुध्यते लंकाराभावादिति चेत् न काव्यत्वस्यैव तत्संभवात् तत्किं हेत्वा।
लंकारो नास्त्येवेत्यत आह कीदृशास्तर्हि सा विति चेत् पूर्वोक्तकाव्यलिंगमेवेति क्रियया तु प
रस्परं १२० वस्तुनोर्जनने न्योन्यं वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावो संभवी तस्यतेप्रसेव पौर्वा
पर्ययोर्द्वयोरसंभवादित्यत उक्तं क्रिययेति एकक्रियाजननद्वारेण समर्थः अविशिष्टैव वस्तु
तावदजातकल्पे तत्र विशिष्टप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः तथाच मिथः स्वातिशयो।
त्पादकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालंकार इति सारम् तदुदाहरणे हंसाणं सरेहिं सिरी सारिज्जइ अह सरा
णं हंसेहि अण्णोण्णं विअ अप्पपप्पआणाणवरगुरुत्र्याति अयश्रीसारणेन सरो हंसौ यो मेध्योजन

कला न तत्र स्फुरति मायतः प्रत्यक्षो मयनेयत्रकियत्नेनयवासति २१ असत्कायरसम्माद्यशु।
तरेस्यात्तदुत्तरम् यद्योयरञ्जवणमाचेणानुपात्तपरिशब्दवीक्ष्यपरिकल्पनेनदकसुत्तरम्।
प्रेत्य मतिलोकातिक्रान्तगोचरतया संस्काराप्यदृष्टकल्पनाद्वचनेनतत्पुनरपरम् अत्रयश्रोत्रादे
स्सहकृतपादानेन वचनरूक्तेरनीनुसहकृदिन्द्रियं अनुभाविते नवमकारित्वमितिमात्याः प्रत्यमि
तत्वमिति वंचे नञ्चप्रमाणेनतदगोचरविषयत्वात अततएवअप्रतिसंख्यातो भेदः नहि लो
कसिद्धविषयस्यान्यरस्यमयोजनाद्यभावेनान्यथापोद्देतास्यथे अवगतिगृहीतविषयतया।
वाच्यपवनाख्यर्थविश्रामः नन्वाद्ये यथा वाणिज्यगणदृष्टिदंतात्केनाद्यञ्महानेनवस्तु किंतीअ
नावल्लभिस्मालक्षासदीवरस्मिपरिवहाननाग्रहल हास्तिदेनयानुग्रहकृतीनामहमयीं तुले।
नत्वाःप्रत्यक्षेतिरूपवचनमनेनामनेरवाक्येनानुमीयते स्वस्थेवप्रमपदसूर्वेवाक्यपरमिति।
प्रत्राभावेपि दोषः यदाह स्तिदेनयानुग्रहकृतयत्नवसेतीतिपरवाक्यामितीहावेचे नववाक्यमि
देकाद्यलिंगमेव उत्तरस्य प्रदेन तुताभावात नदरूपतदनुस्मारकत्वात नतुतर्हिज्ञापकत्व
यानुमानमेवेति चेन्न पक्षधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशाद्विरहितत्वात् न चाशक्यत्वात्तस्मादलेका।

का॰ कामान्तरमेवोत्तरम् । द्वितीयो यथा । काविसमादेव्वगई किं लद्धव्वं जणो गुणग्गाही किं सुक्खं सु
प्र॰ कलत्तं किं दुःखं जं खलो लोओ । का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं जनो गुणग्राही किं सौ
१४५ ख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः । अत्रैव का विषमा दैवगतिरित्यादि लोकप्रसिद्धमेव प्रकाशते
145 किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यं अ
त्र तु वाच्यप्रवृत्तिरिति भेदः । कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ १२२ ॥ धर्मेण केन
चिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते । कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपा
देरन्यथाभाव आकारः । तेनात्र यथा । वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुं
स्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ अत्र कण्ठे कुङ्कुमभेददर्शने
नाकारेण लक्षितं तत्पुरुषायितं सख्या सखीहस्ते खड्गलेखालक्षणेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितं पुं
सामेव पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वात् । चेष्टाविशेष इङ्गितं तेन यथा । संकेतकालमनसं विटं
ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ अत्र जिज्ञासारूपेणेङ्गितेना
लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या निशासूचकेन पद्मसंमीलनेन लीलया प्र

काशितः ३ उत्तरोत्तरमुत्कर्षोभवेत्सारःपरावधिः १२३ परावधिरितिनियमःपर्यंतभागोगुण्यस्यप्र
स्यवावधिरुत्कर्षसीमायस्य तेनपर्यंतभागोयदुत्सर्वोत्कृष्टत्वमर्थःधारावधिरोहणयातेषेवंदृष्ट्रा
न्तेः नदाहरणं राज्येसारोवसुधावसुधायांपरेपुरंसौधम् सौधेतल्पंतल्पेवरांगनानंगसर्वस्व
म भिन्नदेशतयात्यंतंकार्यकारणभूतयोः युगपद्धर्मयोर्यत्रख्यातिःसास्यादसंगतिः १२४
यद्यपिनैमित्तिकदेशाभेदस्यैवोपकारकम् नत्वश्यगतविवक्षितनार्थे युगपद्यातिसत्त्वरूपनिबंधना
नैवकार्यकारणभूतयोःधर्मयोर्यत्रभिन्नदेशतयाप्रतिपादनंसासंगतिः हेतुफलयोर्विरूप्या
मासीदिवप्रसिद्धायाःसमानदेशत्वरूपायाःसंगतेःपरित्यागात् तथाप्रतिपादनेनकारणेन
रैयावैलक्षण्यात् नदाहरणं जस्सेअव्वणोतस्सेअवेअणाभणइतंजणोअलिअंदंतक्खअंक
वोलेवहूएवेअणासवत्तीणंसपु नन्वेवंविरोधएवालंकारएववदेनफलयोर्वैयधिकरण्यस्य
विरोधरूपत्वादितिचेन्न वैयधिकरण्येहिसंगतिःनचविरोधःकिंतुनहोधिकोवैयधिकरण्ये
नतयोर्विरोधप्रतिभासनात् नन्वेवमपिप्रतीयमानोविरोधएवालंकारोस्तु नतन्नहोधिक
संगत्यलंकारोपवादइतिरपिसाव्यात् नववावैसमानाधिकरण्यएवविरोधोविरोधालंकारः

का॰
प्र॰
१४६
146

निर्वाहकोदेतन्नत्वव्यधिकरणेपीति लक्षणेसामान्यतएवविरोधस्योक्तत्वादितिसर्वं सामा
न्येनोक्तस्यापिविशेषएवपर्यवसानात् अपवादइतिनिर्युक्तएवदेशोनतत्रगः प्रवर्तते विरोधालंका
रस्यवासंगत्यलंकारोपवादइतिव्यधिकरणविरोधस्यापवादःकोनतयोर्विरोधतद्विंव्यविरोधेवि
रोधालंकारइति अतएवतयोरासहजते समाधिः सुकरंकार्यंकारणान्तरयोगतः इष्टका
रणान्तरस्यनकारणस्येनोपकृतः कर्तायदृच्छयैवनकार्यं करोति ससमाधिः समाधिरित्युक्तः त
दाहरणं मानमस्यानिराकर्तुंपादयोर्मेपतिष्यतः उपकारायदिष्ट्यैतदुदीर्णंघनगर्जितम्॥
नयोस्तुल्यकक्षताविरहात्नसमुच्चयालंकारेणभावः समंयोग्यतायायोगोयदिसंभावि
तःक्वचित् १२५ योग्यताअनुरूपसंभावितःसर्वसंमतःतेनेदमनयोःसम्भवितमितियो॥
ग्यतयासम्बन्धस्यनिश्चितविषयमध्यवसानेयत्रदासमेनामालंकारः योग्यतावशादुत्कर्षनिक॥
र्षाभ्यां तत्रोत्कर्षेणयथा धातुःशिल्पातिशयनिकषस्थानमेषामृगाक्षीरूपेदेवाप्ययम
नुपमोदत्तपत्रःस्मरस्य जातंदैवादुचितमनयोःसंगतंयेनदेतच्छृङ्गारस्योपनतमधुनाराज्यमे॥
कातपत्रम् निकर्षेणयथा विचित्रंविचित्रंबतबतमहच्चित्रमेतद्विचित्रंजातोदैवादुचितरचनासंवि

धात्रा विधात्रा यत्निस्त्वानोपरिणतफलस्फीतिरास्वादनीया यच्चैतस्याः कवलनकलाको
विदः काकलोकः क्वचिद्यदतिवैषम्यान्नश्लेषोघटनामियात् कर्तुः क्रियाफलावाप्ति
र्नैवानर्थश्च यद्भवेत् १२५ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये क्रमेण च विरु-
द्धे यत्स एष विषमो मतः १२६ द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्कश्चिद्योगो घटनानोपैति किं
न्त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः यश्च कश्चिदर्थमारभमाणः कर्ता बल
वत्कारणान्तरवशाद्विघ्नात् क्रियाफलं नाप्नोति प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयति सोऽसौ द्वितीय
यश्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ-
विषमौ सर्वत्र समताया विपर्ययात् तत्र प्रथमो यथा शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयं कमल
लोचना अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः द्वितीयो यथा सिंहिकासुतसंत्र
स्तः शशः शीतांशुमाश्रितः जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः तृतीयो यथा सद्यः क
रस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलो
क्याभरणं प्रसूते चतुर्थो यथा आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम्

का॰ प्र॰ २५७ 147

विरहस्त्वयैवजनितस्तापयतितरांशरीरंमे ॥ अत्रानन्ददानशरीरतापक्रियेविरुद्धे ॥
विभागेनोपलक्षणपरंतेनसम्बन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्यविषमस्यान्येपिभेदाभवंति
नत्वावयवायविनोर्वैषम्येयथा ॥ विपुलेनसागरशयस्यकुक्षिणाभुवनानियस्यपपिरेयु
गक्षये मदविभ्रमासकलयापपेपुनःसपुरस्त्रियैकतमयैकयादृशा ॥ एवमन्यत्राप्युन्नेयम
हतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोःक्रमात् ॥ आश्रयाश्रयिणोःस्यातांतनुत्वेप्यधिकंमत
तं ॥ वृणीतीयोपकर्षोपेक्षयायन्महत्त्वमाश्रितेविषयेतदपेक्षयानतुरूपाश्रयोमहीयान्स्मा
न्महीयस्त्वयावर्ण्यते महत्त्वाश्रये विषयेप्याधेयपवतयावर्ण्यतेतदुभयमधिकाल
ङ्कारः ॥ तत्राद्ययथा ॥ अहोविशालंभूपालभुवनत्रितयोदरम् ॥ मातिमातुमशक्योपि
यशोराशिर्यदत्रते ॥ अत्राश्रयस्यभुवनत्रयस्य महत्त्वयावर्णितेनबाहुल्येयथा युगान्तका
लप्रतिसंहृतात्मनोजगन्तियस्यांसविकासमासत ॥ तनौममुस्तत्रनकैटभद्विषस्तपोधना-
भ्यागमसम्भवामुदः ॥ अत्राधेयभूतायामुदोमहीयस्त्वंविवक्षितं ॥ प्रतिपक्षमशक्तेना
प्रतिकर्तुतिरस्क्रिया यातदीयस्यतत्स्तुत्यैप्रत्यनीकंतदुच्यते ९३ अपकारिणमपवि

पक्षे सादृश्यादेकत्वमत्वमेणापिनद्दीयमानतिरस्करणं तमेवोकपिधानं तच्चैतेषामनीके
प्रसिद्धिविरुद्धत्वात् यथानीकाभियोगे प्रके न नदीयेत्यादि विज्ञेयम् इत्यर्थः तदीयत्वं च सा
ह्लादसम्बन्धेन परम्परासम्बन्धेनेवेति द्विविधमेवमुन्नेयम् तत्राद्यं यथा नवीनीनितमनोभवा
द्भुवः सादृश्यं दर्भवत्पत्रव्याख्यावधिमुद्राप्रदेवशोभन्तानानेयसुदृशापादविक्रमः तत्र
कामिन्याः कामिनः सम्मोहादेव सत्त्वाभिभावसम्बन्धः द्वितीयं यथा यस्यां किं विदिपि
कर्णमतमः कायनिग्रहहृदयेहीननिग्रहः कौतवकुसुमहर्षणास्निकतीराहुविदुमधुनापि
बाध्यते यत्रोयमुदर्शनप्रवेशाव्ययवाव्ययविभावसम्बन्धः समेन लक्षणावत्त्ववत्त्व
नायमिह दृश्यते निजेन नागेन तावापि तथैव मीलितमिति स्मृतम् ॥ २३१ ॥ निजस्वाभाविकलक्ष
निगूहनीयसाधारणं चिह्नेनद्वारेणाकेन विद्यमानावलम्बनयायं किंविद्वस्तुवस्तुगतेव
तिरोधीयते तन्मीलितालङ्कारः तत्र द्विधा लक्षणः कृत्रिमस्वाभाविकत्वात् कृत्रिमं
तु कमलाक्षमर्थः तत्र स्वाभाविके न लक्षणामीलिते यथा अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रव
र्णा गिरो विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् इति स्फुरितमङ्गकेमृगदृशां स्वतो

का॰
प्र॰
१४८

148

लीलया तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते अत्र तरङ्गितादिरत्र स्वाभाविकलि
ङ्गैः समानचिह्नतिरोहितेन मदेन तत्राप्यनुपलम्भात् आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा ये कन्दरा
सु निवसन्ति सदा हिमाद्रेस्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां
सकम्पं तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः अत्र कम्पपुलके भयशीतलिङ्गे हिमाद्रिक
न्दरानिवाससमाकार्यगतशीतरूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोरप्यागन्तुकत्व
मेयेस्समानता वतोऽपि तेनाप्यनुपलम्भात् स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परं विशेष
णतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा १३१ स्थापनविधिः अपोहो वनिषेधः यथापूर्वं
मिति वीप्सायामव्ययीभावः तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रत्युत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया वा ह
स्तेन विधिः एव वाक्यानिषेधः साहित्यैकावली विशेषणतया विधितिनिषेधवि
शेषणामनुभूः एवं विशेषणत्वान्यानिषेधोऽपि कश्चिन्न सर्वकालविशेषणतया स्थितेव
स्तुपरं विशेष्यत्वेनायत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावली यस्तु रामार्थोऽस्मादृ तत्पूर्वं पू
र्विपयानरसवस्तुनः स्मादिः प्रकाराविरुद्धे तत्र विधौ यथा पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि

वरांगनार्थंपशुनिरस्तकृतोगणः । रूपंसमुन्दीलितसहितलासमस्तेविलासाः उक्तमनुपमा
स्य प्रयुगणस्कूलनास्तनासेगनाकियाशुवेनरूपंतस्याविलासास्तेषामुक्तत्वमिति
क्रमेणविशेषणत्वयाविधिः निषेधे यथा ननुजलेयत्रस्फुवारूपकजेनपंकजेनयत्स्थलो
नपद्मपदे नपद्मपदेसोकलहंजितोनवानुहृत्तितेनमनोरथजन्मनः अत्रजलेजलेपंक
जस्यननपद्मपदानांनैवकृत्वितस्यतयापिमनोहारितायाविशेषणत्वयानिषेधः यथा
नुभवमर्थस्यदृष्टस्यतत्सदृशोस्मृतिः स्मरणं अप्रार्थं स्मृतिः स्मरणालंकार इति ल
क्षणं यथानुभवमिति सदृशाकारदर्शनेनदृष्टस्यसदृशस्यइतितेनैवसंस्कारोद्बोधयदृष्ट
निर्देशः अदृष्टादेरपि उपलक्षणार्थं यदासाम्यादृष्टस्मृतेर्विरहाभावेनालंकारताभा
वात् वस्तुदृष्टकेनयालक्षणंतत्रैतमेवेतत् नह्येवंचमत्कारः केनचिदाकारेणनियतो
यदाकदाचिद्विवेकेनविमृश्यमाणेनानुभूतः सकालान्तरेसंस्कारोद्बोधहेतोस्समानधर्मदर्श
नेस्मृतिपथमनुप्राप्नोति प्रकारेणस्मर्यतेतेनस्मरणालंकारः सहितायाम्पतजन्मानिजन्मोनरेवा
नुभूतस्मृतेः क्रमेणोदा । निम्ननाभिकुहरेषुयदम्भः प्लावितंबलाद्दृशांलहरीभिः न

का॰
प्र॰
१४९
149

इवैः कहकहैः स्वरनार्थैः स्मारितः सरितः कएठहलनाकम् कदन्तमगाद्दिप्रजमोग्राप
णगुड्डविनिवेसिआहरश्चरस्स संभरिमपुंवजस्सस्सणामद्दकडूणस्सरोमेवम् सच्छेभ्रां
तिमानत्वमेविनतुल्यदर्शने अत्राप्यत्वमेविविदितिलक्षणं नतुल्यदर्शनेऽस्तिद्दत्वोनि।
दैश्यः अत्रेतिपदार्थंपरान्दृशनात्तदित्यर्थेनअप्राकर्णिकनतुल्यस्यदर्शनेसतियदप्राक
र्णिकेनवनतानेसम्भ्रान्तिमानित्यर्थः नचैनागीर्थाध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौवा
तिव्याप्तिः तत्रवस्तुतोभ्रमाभावेप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात् इदन्तथोक्तगमेनसंतोः
प्रहेतैः भ्रमोपगमसम्भवस्वछमेवोपगमात् तदाहरणं कपालेमार्जारःपयइतिकरांल्ले
ढिशशिनस्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमितिकरीसंकलयतिरतान्तेतल्पस्थान्हरतिवनि
ताप्यंशुकमितिप्रभामत्तश्चन्द्रोजगदिदमहोविप्लवयति आक्षेपउपमानस्यप्रतीपमु
पमेयता तस्यैवयदिवाकल्प्यातिरस्कारनिबन्धना १३५ अस्यप्रयोजनमनिबाद्दपि
तस्योपमेयमेवालमितिकिमर्थकेनयदुपमानमाह्रियतेयप्रतस्येवोपमानतयाप्रसि
द्धस्योपमेयत्वमस्मादिकृपाषोविवदुतयाप्यनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यतेतदुभयरूपप्रती

पं नपमेयस्योपमाने प्रतिकूलत्वनित्यान नयांशेयथा लावण्यौक मिसषनापगा-
रिमन्त्येस्मैरम्यागिनोदेयत्वीयिवनीभरत्वमध्रुजेनिष्याद्दितेत्वेयस्या यन्तुः किंवदितः-
किम घविदितः सुधाकिंशुमाद्दितं विनारत्नमहोस्त्वेयेव किममीसुधाः कलत्ता-
भ्रतः अत्रयथासंख्यासत्वेपि प्राद्वेयपवमकाररकारीनाद्वेयादाहरणता दि-
तीयेत क्वविरुपमिनलनिष्यन्नानिरस्कारः क्वचिन्निष्पन्नोसवनेहृतः कमेणोदा-
हरणेयपाहितावस्तुलरिकलेराथएणस्तुनसवप्रगित्रे नवन्द्यास्तुहेणांकिसोमा-
रिखन्त्रोनवमिन्नराजेणाण अत्रशुत्वोपमानस्यग्राम्यिनः स्वल्पगुणत्वाडुपमितितिन
ध्योभिः वशानिनजमितिपरेनयोग्मेतैसैववृत्तिरस्कारहेतुः गर्बोमिसंभाव्यासिमले-
वनगुरलिलनकिंवदत्तसिभदे सेतोहशानिाद्दिशीद्धिषिस्तुरस्तुनोलनलिनाित्रु अत्र
नलिनानालोवनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः उपमेयस्यन्यूनगुणत्वस्थितेः अ-
नेयवरीस्मानदमोपिदूषणं यत्तामान्युगुणयोगाभावेनोपमाननानत्रुभवणश्चेत्से-
पमानत्वकल्पनया आसमहशावेनप्रसिद्धस्योपमानकल्पनत्वपावास्त्वेशोपलत्वाण

का॰
प्र॰
१५०
150

नयायोऽस्मे नताङ्गानाम् अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम्॥ अत्र हालाहलस्य खलवचनो-
पमानेन सश्लाघमेवोपनिबद्धेति स्फुटः॥ अत्र तस्य परस्येव गुणसाम्यविवक्षया प-
कान्तस्य वध्वेनेयोगान्न्यासासाम्यमिति स्फुटम्॥ १३५ अत्र दृष्टान्तेऽपि विवक्षितगुणा-
साम्यस्य स्तुतस्यामेनाश्वस्तेनतयोगात्तैनेकान्तस्य वध्वेनेनसामान्ये तत्रापरिस्फुटानि-
जगुणस्यापि विशेषणत्वे विवक्षितम्॥ अन्यथा तन्दुणालंकारेति आप्तिः बध्नतु इसम
अन्यायनमात्रमर्थोनतु शाहं प्रतिपादनेन दाहरोणाप्रविसंभाव्यतानातो इत्यालोवेका
न्तस्याश्लाघ्यत्वात्॥ नताङ्गणे मरणमलस्य विलिमत नवीन वहारलनाविभूषितः
सिततरदन्तपङ्क्तकान्तवक्त्रस्त्वोरुविरामलाञ्छकाः॥ प्राणाः पतन्ति वितनयाम्निय वलाः
तिथयामविभाव्यतोगतः प्रियवसतिं प्रयाति स्तवमेवेनिरस्तभिया अभिसारिका॥ अत्र
भिसारिकावेदूत्योरेकान्तस्य प्रतीतिः॥ कविस्य स्तुतनाश्वस्तनयो स्तत्रकालीनविवेका
हिनातद्धर्मेण यथा वैयात्यवान्तस्फुरन्वो बध्नौकणांग्रतो मगत्पानलागतानाम्॥

अथ समयोगे सद्समयोगे सदसम्प्रयोगे वपर्धवसमेतीतियत्केनविमेसयुगलद्विनासलदग्रकं नग्रा
द्वि कुलममलिनभट्टात्मूर्तिमेनिः स्फतिः प्रालिनीभुजवलमले स्फीतालक्ष्मीः प्रभुत्वमवाप्ति
नम प्रहृतिलुभगात्यंतभावाम्रमीमेरयंजनोव्रजनिस्तुतगार्दर्पगाजेलपवनवोऽभृप्राः प्रव
कलादीनां समीचीनानां मेववृगः कुर्वीत इसुकदादूरणतस्मरमार्गणादीनाम समीचीनानां
शशीहिव सत्यसलिलेरागलितयौवनाकामिनी सेराविगतपंकजे त्ववमनवरसाहृतेः प
धुधनपरायणस्ततनइंगेतस्सजनेनाल्पयोगल्पगतः खेलामनसि मन्मथशल्यानिमे अथ सह स
नैर्योगः इजेन समासह्मान् प्राल्पादीनां सह्मान् पतश्चिन्त हृदवहरस्याद्यादिनाविशेषणेना
समरमादिनाप्यशसमस्तांमिति सवश्यानरमाहू सतल्योगुणपद्यागुणक्रियाः १८ अथगु
णः क्रियाश्वेति विग्रहे संख्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेणवसमानीय
वैहितानीयस्याप्ययोगपद्यस्यलाभात् गुणेनव क्रियेव गुणक्रियेव गुणपदद्वन्द्वतः समिहूपः स
मुख्यः नवगुणयोगयोगपद्यंयथा विशेलितसकलारिकुलतववलमिदमभवद्गुविम
लेव प्रबलमुवोनितनारांपमालिनानिबतानिसातानि अथविमलनमालिनवयोगुणयोः

क्रिययोर्यथा अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे नववारिधरोदयाद
होभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः अत्र चोपनतो भवितव्यमिति क्रिययोः गुणक्रिययोर्यथा
कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपंकेरुहसोदरश्रि चक्षुः पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्र
स्फुटमापदां कटाक्षैः अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोः अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्यमेव स
मुच्चयस्याह न तद्युक्तं धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिमित्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शना
त् केचित्तु सामानाधिकरण्यमेवायमित्याहुः तदपि न सम्यक् कृपाणपाणिश्च भवान्र
णक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि दर्शनात् एकं क्रमेणाने
कस्मिन्पर्यायः एकं तेनाविवादितेन वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स पर्या
यः अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय प्रयोजकानिर्देशात्तन्निर्देशो भवति करोत्यर्थो न तु
स्वाभाविकता स्वाभाविकत्वे हि फलत्वमणोः कोऽहं कालकृतं वा सस्वाभाविकत्वे न भवतीत्य
स्यानुत्पादकत्वेनापत्तेः तत्राद्यो यथा नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरवि
शिष्टपदोपदिष्टा प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम्

ऽभेदाग्रहेलेयद्विकल्पनिष्पत्तौ वेद्यविषयमेवं वस्तु कालीति अत्र भेदाग्रहणाभावेन तत्र भेदग्रहणयो
र्नन्तु पूर्वमेव प्रतीतिः ननु भेदाग्रहेणैव न भेदग्रहणं वा कथमेककालमेकत्वप्रतीतिरिति चेत् अ
ग्रे तथा तेऽपि प्राथमिका भेदग्रहणप्रसाक्षिरासात् तस्य स्मृतेःमात् विना प्रसिद्धसाधारमा
धेयस्य अयस्थितिः एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥४६॥ अत्रास्त्र उद्धृतः का
धेमशक्यस्यामवस्तुनः नैषवक्षरणे वेति विशेषः स्त्रियः स्तनः ॥४७॥ तत्पक्षे
ध्यानवशसिद्धमाधारं विनाधेयस्याविशिष्टावस्थितिरित्यर्थः अभिधीयते सपक्षविशेषः नन्वप्र
सिद्धमित्यनेन दृष्टान्तेऽप्यदृष्टा बालवनाधारत्वेन विवादितं किं न कविप्रसिद्धमाधारमिति
प्रतपवनस्थैर्यवादाहरणे दिवमपुष्पयातानामाकल्पमनन्तगुणगणाधेयानाम् इमप
निजरातितिरः कथमिव कवेयानन्तवन्त्याः अत्र कविहृत्प्रसिद्धसाधारं विनागिराविा
शिष्टावस्थितिरुक्ता एकस्य वस्तुनो युगपदेकाकाशा अनेकत्वनिसर्गादिति यो विशे
षः एकात्मेति एकेन स्वभावेनेत्यर्थः एतद्विशेषणमेकत्रिधावसस्यामादित्यपा सं
भवाभावनेनाय युगपद्यदिपर्यायनिवारणाय नतावरणे सावसरत्वेन्दुहृदि एकस

का०
प्र०
१५१
152

ध्वियश्चक्ती स्वसाध्ये वर्त्मेन च अस्याभिमानस्य न्दृष्टिंतोऽस्मत्सोऽपि त्रिपाकाणे स्पष्टं रमसे
नान्यकार्यं कुर्वन्तं कालनर्थदशाकाशस्यापि कार्यस्य तथैव करणस्य हेतोर्यो विशेषः अत्र
तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः एतस्य धुनोति वासितस्य तेन कीर्तिमित्यादि सत्त्वस्य यथा
वर्तनाय तदाहरणे स्फुरदस्य तत्र पश्यतापन्नलनेनोत्स्वजनतानवश्यविधिम् विधि
नासस्वेजनत्वाममनोभोग्यविसमेसविताहस्यनितिश्च अन्यात्मकरणेनाह कविनव्या
गेयथा हरिहिणोऽसविवः सवोमिथ्यः प्रियशिष्यालिलितकलाविधौ करुणाविमुखे
नेन्द्रमना हरतादाववर्त्किं न मे हृतम् अथ किं न मे हृतामिति सविवादि सर्वे हरणरूपा
कार्यकरणे तत्याधारे विनावास्तवसाध्ये यस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव एवमन्ययोरप्य
नुपपन्नस्थितिरिति वैरग्राति प्रायोक्तिमालत्व्यनयाभिधानात सर्वत्रैवविपिविषयति
शयोक्तिरेव प्राणायिता नो विनाशाय शोलंकारत्वाभावात् अत एवाह सैषा सर्वत्रव
क्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते यत्नोऽस्याः कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विनेति विशेषो
भाव्यते चमत्कारविशेषः विषयः क्रियतत्रस्यार्थः लक्षणसगुणयोगात्स्य उपलक्षण

द्विषयोर्यत्रोगवादिसंत्वद्वयपद्मरागप्रभृत्युत्तमणीनि मेलकवित्रोक्तानामलंकाराणां संवलना।
एववसक्तारत्नस्तालोप्यलंकारः तत्रद्वयी गतिः परस्परमनपेक्षत्वमवस्थितेतराभावास्व प्र
तत्रप्रथमासंसृष्टिरुच्यते द्वितीयात्तु संकरः सचत्रिधेति प्रकारत्रयमुद्देशलक्षयति भेदाः सं
सृष्टिरेषां भेदत्रयादिहस्थितिः ॥ २४ ॥ भेदत्रयं यतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वे स्थिति
अवस्थितिः एतेषां समनंतरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यत्स्थितिस्सा संसृष्टिरिष्टा सं
करभेदात्तु नैवं अंगांगिभावे स्वरूपसतः सापेक्षत्वनात् अनिश्चये अवस्थितेरेकाश्रयात्।
अवस्थितेर्विषयतः परापेक्षत्वनात् विषयाभेदाश्रयत्वे पाह्यालंकारमात्रस्यार्थालंकारमा
त्रस्य वा पाह्यार्थालंकारयोर्वेति त्रिप्रकारा तत्राद्या यथा उत्तमसैरभलोभपरिभ्रमद्भ्रम
रद्रुमसमस्तलेखा यथा वलितयाविटपैकलमेखलाकलकलोलदृशा नयथा अत्रानुप्रा
सयमकमेकयोः परस्परमनपेक्षत्वमवस्थितिः द्वितीया यथा लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्ष
तीवाञ्जनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता॥ अत्रोत्प्रेक्षोपमा परस्परमनपेक्ष
अवस्थिते संसृष्टिप्रयोजयतः अन्त्या यथा सोऽयं पथ्यमेनोपत्रसहमहत्तलायमान

आफणानहिष्रमपल्लवद्विरसिमप्यंतीणिवारैः अत्रानुप्रासरूपकेशब्दार्थालंकारौ नन्वा
नयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणमसंकरेत्युक्तेन एकवाक्य
स्थानत्वसिद्धाः समवेतत्वात् अविश्रान्तिजुषामात्मन्यंगांगित्वं तु संकरः तेषामेवालंकारा
णां वाक्यार्थस्वरूपनिष्पन्नयेवात्मोपलम्भेनात्मनावादिनत्वतत्त्वभावानां परस्परम
नुग्राह्यानुग्राहकत्वे सति संकरः संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् उदाहरणं आत्मोसौ मन्तविद्रुम
रकान्तितिरस्कृते हुमनाटकपद्मरत्नभाधासवलायाकटितिमणिन्दलाकोटिशुभमरदहीतो।
णाणेविम्बाधूकोत्मावदरिमहगहशामिनवीणामरणपराजनगुञ्जाफलानोस्वजइतिशा।
णानेवद्धारंहरति अत्रबिम्बाधूकास्यासेणामितितहरणमुपदलगुञ्जाफलानोस्वजइतिश्रा
तिमानात्मानंलभते तद्गुणयत्र नस्यान्नैवगावसत्काविशेषकरोतिकिन्नभ्रान्तिमदपदा।
येतिपरस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः अत्रद्वयोरलंकारयोःसंकरः बहूनामपियथा।
हाभाभिर्भाभिःकरस्थतकुलेकादावलपोविपागिग्मापत्रेरिवकालनेवैगगोविषादः प
रिश्रेखमागपरिकरकपालाकिततलोशशीभस्मापाण्डुःपिन्हवनरवमोमिवरति अत्र

दाभाभिर्भाभिरितिपतिवनखोस्त्रीतिवोपमाकलंकालवलयेतितत्रापरिकरकपालेति रू
पकं वियोगश्यापन्नेरिवेन्दुस्मेत्यौवेगापाविशेषदूरितिस्मृषः चतारोप्यनेपरम्परासङ्कुः तिभावेन
प्रतीयते नद्योमेत्ताप्युषाङ्कः नहश्यादेवुवैराग्यविषाद्रइमितिहितोर्थानुसन्धानात् श्लेषमूलरूपा
कोपमयोरङ्कः नहपावगतनिर्वेदसहिमेवजटायाश्चलवलयधारणस्यवसंगतेः नात्रापा
रिकरकपालेतिरूपकंपिस्वनखेनुपमायाःसङ्कुःम नहोनेद्विशाद्धपम् नवप्रसश्यानेका
न्नासहसाहतिनिकिंकिंनरूपितकपालाश्रयतेनेवेति सर्वथावाङ्कनोवाक्तवार्थंसंगापेदाश्र
वेवहृहनीयोंसवैषांवैषांपार्थतिकवाक्तवदेनरंगोगिभ्यस्तनावसमासोक्तिः चन्द्रगनतेनम
हावतिहमानप्रतीतेःसावयमेवेति शकाशङ्कनानमेमवयेयम् कलङ्कालवलयेता
कृयमेकांततोरूपकप्रख्याते नपमायाश्रपितस्मवेति सन्देहसङ्करौ विनाटितिवचम रूपक
परिग्रहेकरश्यतत्वमेवसाधकेप्रमाणतः सन्देहसाभावाकयोस्य साधकत्वमितिवेदेर्थ म
म् करश्यतत्रूपविशेषणस्यालवलयपवसाधकोप्रसिद्धिनेनकलंके अतःश्यायान्नेनाल
वलयप्रतीतिरेवाद्दष्या साथरूपकपरिग्रहेणेवसम्भवति नत्वतिरोहितकलङ्काद्रूपमदाक्ष

लयत्वमेवस्वख्यातस्यावगम्यते नन्वेवमपि विशेषणमिदं समस्यगेववन्द्रूपदेकिरणेनकले
कास्याभावात् स्वस्यैवतेनतद्वारणादितिचेन्न श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करे
द्वारणसमर्थत्वं प्रमाणमत्र न योपवर्ण्येयोन्यतेनतथासत्युपमापरिग्रहो कोदोष इति चेत् कलङ्को
त्वबलयमित्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः नचास्यकरणत्वेन प्रख्यातो स्तीति प्र
ख्यातत्वेन रूपकरूपत्वधारणं स्यात् प्रख्यातविषयोपवार्यपि लयावाप्रख्योपवारूपत्वेनाश्रयानिति तु
एकमेवाश्रीयते पाश्वालंकारयोरप्येषसंकरोदाहरणत्वेनेतिप्राञ्चः नतदाहरंतिव राजनितदी
यमभिद्रुतदानवरामातिपान्तिसाणवनदा स्वनयस्यापियमकानुलोमविलोमविभेदो।
योनेरुक्तेपरम्परापदिन्नेतथापि यमकानिर्वाहप्रहृष्टस्यकवेः पृथक्कृयत्नानुहतया
नुलोमविलोममूलात्संसरोयमकापेक्षा यमकस्यत्ववास्तितातिश्रयेनदपेक्षितायदाश्रयणानि
दुष्करत्वयातिशायनविदग्धमनोनुरञ्जकत्वादितितेषामाशयः वस्तुतस्तु यमकानिर्वाह
एवकाविभूषाविशितिनिश्चायुकेनास्तिसुत्रत्ववावतथा तथापि यमकेनुविधेयत्वः किंतुतस्य
यत्नः नस्मैदेकाश्रयानुप्रवेशेनवाधसंकरोनतत्रयस्यायानुग्राहकत्वमेवयुक्तं एकस्यैव

ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥५८॥ न्यायः साधकप्रमाणं तद्दोषः प्रतिकूलता ग्रहो व्यवस्थि-
तिः यत्र द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेकग्रहे बाधकप्रमाणविरोधान्नैकतरव्यवस्थितिः नचैकतरपरि-
ग्रहस्य साधकं न हीतरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवस्थितिहेतोः साम्यान्निश्चयरूपो द्वितीयः संकरः
स च यस्य चक्रेण संकरस्यैवोपक्षेपणान् न ह्याहरणं जहुर्गम्भीरोज्जहार स्वर्णानि‥ राजहंसमुखे
समलक्ष्माङ ‥ नहु किं विहितासात्तरसुपाणिज्योत्स्नलिप्ताद्विलोकडं ‥ अत्र किंस्मृत्यादिश्लेषे
श्लिष्टविशेषणमहिम्ना प्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतिरियं समासोक्तिः किंवाभेदप्रस्तुता-
प्रस्तुतसमपुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपन्नप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः एकस्यैक-
दा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपताभावात् अनयोर्युगपदसम्भवात् न्यायदोषयोरेव सम्भवाच्च
अयं द्वयोः संकरः बहूनां यथा नयनानन्दवर्षीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति अधुनापि निरुद्धा-
शामविशीर्णमिदं तमः अत्र किं कामोद्दीपककाव्यवर्तनप्रतिभेदेन रेणाभिधानात्पर्यायो-
क्तं किं वा पतदिमस्य बिम्बपरामर्शात्तया वदनस्येन्दुबिम्बेन व्यवसानादतिशयोक्तिः किं
वा पतदिमवक्त्रं निर्दिष्टेऽपेन्दुबिम्बरूपणाद्रूपकम् अत्र प्रसीदतीति समाध्यारोपात्प्रविव

का॰
प्र॰
१५५
155

तयोरेकतरस्याप्रकृतत्वाद्दीपकम्। द्वयोरपि प्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता वा। किं वा प्रदोषवर्णे
नैवेन्दुबिम्बस्याप्रकृतत्वे विशेषणसाम्याद्दानवप्रतीतौ समासोक्तिः। आहोस्वित्तुल्यत्वेनैवाल्प
वर्णनप्रस्तावादिन्दुस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः। न्यायदोषयोरभावात्। यत्र
तु तयोरन्यतरस्यावतारः। तत्रैकतरपरिग्रहान्न संशयः। यथा सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो
ज्योत्स्नेव हासद्युतिरित्यत्र शशित्वेनाप्रतीयमानाऽहसिनद्युतिर्वक्त्रस्य चानुकूल्यं भजते नैव च
त्वेन स्वस्य भावात्। वक्त्रस्य प्राधान्येनास्थितिरुपमायामेवेन्दुपमासाधकानि बाधकानि वा
नानुकूलता। द्युत्यास्तत्र हासस्य तेनाभावात्। नास्य प्रतिकूला गौणत्वेनोपपत्तेरिति तत्र रू-
पके प्रति साधिका बाधिका वा। वक्त्रे शशित्वारोपः प्रतीतो ज्योत्स्नात्वेन हासद्युतेः पराक्रमित्वा
वत्तुग्रहणम्। शुक्लत्वरूपस्य हासस्य किमपरेणानुप्रतीतेः नेति प्रतीतिः। तथा प्रतीतिस्वरूपके
ऽपीति रूपकं प्रति साधकतां प्रपद्यते न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलम्। इन्दुसमानप्रणयैवक्त्रस्येति के-
मपरस्येन्दुरूढितः श्रीतिश्रुतिसामान्याशेगस्य सम्भवात्। श्रोतोपमाबाधकम्। एतेनाराधणा।
लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गतीति निभेषु। इत्यत्रालिङ्गनमुपमाया बाधकम्। स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसी

प्रकृतस्यालिंगनस्यानौचित्यात् तत्र रूपके साधकम् पादाम्बुजे भवतु वो विजयाय मञ्जुम-
ञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाम् इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूले तत्रासम्भा-
वात् अतो रूपके बाधके सत्येव तदुपमासाधकमपि भवति पादेनानुकूलत्वात् तत्कथं
रूपकबाधकत्वमात्रमस्योच्यते न तूपमासाधकत्वमिति एवमन्यत्रापि पदैकत्रानुकूलेन
बाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम् यत्रैकत्र प्रतिकूलमन्यत्र तत्र पदान्तरानुकूलेऽप्रसक्त्यात्संभवा-
दिति चेत्सत्यं किंतु एवं सर्वथानेन शङ्कादः प्रतीयते तत्र सन्ततं तत्स्थानत्वव्यपदेशः अत एव विष्णुप-
मर्दितबाधके साधकं पल्लवितोत्कटत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः न चैतदुक्ते विष्णुप-
मर्दितबाधकस्य तत्र पल्लवितोत्कटत्वेन प्रतिपन्नमिति अनेन तदस्य पक्षस्याभावत्वेन विषयत्वे नैवे-
ति विधिः साधकत्वेनोपमर्दितस्य दुर्लभः एतदुक्तं भवति मञ्जीरशिञ्जितस्य पादेनास्य सम्ब-
न्धमात्रेण तत्तावदुपमासाधकत्वेनेति बहूनि यावदम्बुजेन तादृग्दोनानीत्थ्योच्यते न ह्यावत्तबा-
धकस्यैवप्राधान्यकत्वात्तस्यैवैतेन व्यपदेशः एवमन्यत्रापि साधकबाधकत्वसत्त्वधीभिः प-
रिभावनीयं स्फुटमन्यत्रविषये ग्राह्याग्राह्ये लेकतिहयम् अवस्थितेन विषयः पदेनैक

का० प्र० १५६ 156

उभयतद्भेदाः शब्दार्थालंकृतिद्वयम् अवस्थितं चेत् क्वापि स्फुटं व्यवस्थितो भवति। सोऽप्यपरः सं
कारः तदाहरणं स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारवि
न्दम् श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच अत्र पा
दद्वयेऽप्येकेन रूपकानुप्रासौ अविभिन्नौ शब्दार्थालंकाराविति प्रायो बोधः शब्दालंकारयोरप्येक
दर्शनात् यथा कलकललोलकलोलहृदयरात्मयत्याद्यावनुप्रासयमकयोः तेनासौ त्रिविधः
परिकीर्तितः ॥१४२॥ तस्मादनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया
अवस्थितत्वात् त्रिप्रकारोऽयं संकरः कथितः प्रकारान्तरेण न शक्यो व्याकर्तुं भेदानामनं
तत्वादिति प्रतिपादितः शब्दार्थगततदुभयगतत्वेन त्रिविधा ह्यलंकाराः ननु त्रिविधानां
मध्ये कः काव्यशोभातिशयहेतुः तस्य तत्त्वेऽपि कृतः प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य क
श्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् न क्रमप्राग्विदोषा गुणालंकाराणां शब्दार्थोभय
गतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः निमित्तान्तरेणाभावात् तत्र योऽलंकारः श
ब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थायां शब्दान्वयव्यति

रेकानुविधायित्वेनैवैतदेव यत्स्वरूपपरिहारेण सहत्वं नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परस्परवि-
नरूपकं चोभयभावानुविधायित्वेनोभयालंकारः तथार्थशब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयो
प्युभयालंकारा भवन्त्विति चेन्न स्थापनः एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्तावस्तु लंयर्थोभ-
यालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्तन्नसार्थं वैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् अथ योऽलंका-
रो यदाश्रितः स तदीय इत्येवं किं न विभाग इति चेत् तथा कल्पनया मन्वयव्यतिरेकाववस्था-
नाश्रयित्वेनव्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयिभावस्याभावात् तस्मादलंकाराणामन्वयव्य-
तिरेकानिबन्धन एव परस्परं भेद इत्यविवादः ननु अलंकाराणां दोषाः प्रागेवैरभिहिता न
किंन समेव आहोस्वित्स्वभाविनानुपपादिताः यत्र तु भवेन्न तेऽनुभवविरोधः अतोऽस्मन्ननैवमत-
माह यथा दोषाः यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केवलं उक्तेऽन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिता
॥५२॥ तथाहि अनुप्रासस्य तावद्ये दोषाः प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्चेति त्रय यथाक-
मं प्रसिद्धिविरुद्धा श्रुतार्थत्वप्रतिकूलवर्णत्वेष्वन्तर्भावयितुं शक्यन्ते तत्त्वभावत्वात् तत्र प्रसिद्ध्यभा-
वो यथा चक्रीवत्कांस्यकिंशोरस्पिवहरीन्यमेलिलंभ्यज्ञाग्रानदनदत्रनाथोरुणमपिवरु

का॰ अ॰ १५७ 157

णः कुवलयाङ्कं कवेरः रंगः सेव्याह्वयाणां नगरउपकृतये निरयुक्तस्य यस्य स्तोति श्रीतिषसत्तो
न्वदमहोसत्कवेः सोवनात्सन्दतोवः अत्रवकमभ्रतीनोकस्येसावकारप`` दीनोकमेः
णोप्रतितिनियेमनस्त्वनिरन्तुमा मानुरोधैनेवनिवद्धानश्रुनोरीतिरदसारिश्रुतथानिवद्धारतिः
प्रसिद्धभावः सोयंप्रसिद्धिविरोधप्रवर्वैफल्यंयथा भणतुकोणिरमणामन्दिरमानन्दस्यन्दि
सन्दुहनन्दनेन्दुमुख पदिसहीलीलाह्लासिनिगच्छसिनकिन्त्वदीयेन यथावा अमणत्तरणाः
म्नीणामेवलमविनयसिद्धानमस्ममसज्जीवम् पतिसकणामकणावयोणरणारणाकमका
रणाकरूते अत्र काव्यस्यार्थस्यविविन्नमानेनकिंविश्वाकणोनेश्रुतीयतनरत्नश्रुश्राथेवमेवा
नुश्रासमस्तैवफलस्तुव्याते हेतिविरोधाययथा अक्रूणाकपद्दयस्मादि अवग्रुणापरूषवणे
नाहम्मरोगुणाविवेचनप्रस्तावोक्लवैरीमाविकहइतिप्रभिन्हलेवर्णनेषेहेतिविरोधस्तुश्च
नेयमकस्यूतपादरयगतवेनयमनमप्रश्रुक्तनेवेकविभिस्तथाप्रयोगान भुजंगमस्ये
वमणिस्सदम्भाः इतिनेोवर्णयतोपिजनेोः कर्षति वेतःप्रसमेसदम्भाः उपमायांतुयोः
ऽनाधिकोपमाननेदोषोतत्रोपमानेनोपमेयापेक्षयाजातिगतेनमनेनयथावक्त्रैलोरव

१५७

पुष्पाभिः साहसैः परमेकृतम् । अत्र वदनाजलजातेन्दूनां तया उक्तमेकारितयाके रत्नविता
थितम् । प्रमाणगतेयथा । वह्निस्फुलिंगाः इव भानेः खेवकास्ति । जातिगतमधिकं यथा । अत्रेय
त्रासनासीत स्फुरद्वाको विराजते । पुण्यात्मा भगवान्नैवं विलिखितः सविप्रताः । प्रमाणः ।
कल्पभेदेन बलत्वजातिः । प्रमाणगतमधिकं यथा । पातालमिव तवाभिः स्तनौ दिविर्य रोपमा
वेणी दण्डः श्वनरपकालिंदीपानसूनिभः । पक्षवणलाटादिभिरुपमानैरुपमेयभूतानामर्थो ।
प्रसंगेन वक्रदीर्घतानिंदोपदर्शनादिप्रतीतेरितस्तविनाधिता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा । स पुंति
लांछितोभानयाह सान्निलपटं वहन् । आराजनीलजीमूतभगात्मिसहस्रांशुमान् । अत्रो
पमेयभोजोस्माल्लीयस्लाडिलक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः । न चोत्पादिता
पि स्पष्टप्रतीयते अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवानत । धर्मगतमधिकत्वं यथा । सा
पीतवासाः प्रगृह्य तशोशीमनोत्ताभोमेवगुणपङ्कसः । शातह्रदैः डाय्युपवालिशणायासह
मानः शशिनेव भूः । अत्रोपमेयशाह्यालिदेशाडुपमानेन तत्वपशाशिनो ग्रहणमतिरे
च्यतरप्यधिकपदत्वमेवागत । भिन्नलिंगत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नो अतिरेकौ ।

का० प्र० १५८
158

ऐ। तथाहि लिंगवचनयोर्भेदे उपमेयोपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरस्य वि
शेषणे लिङ्गं कथं तत्र तदेकतरस्यैव तदन्वये सममन्वयावगतेः कथमुपायनिर्वाहः प्रतीयमाने।
साधर्म्यमाश्रित्य स्यात्तथा उपमा सधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वेवाप्रतीयेत तव
तथाप्रसक्तत्र प्रक्रान्ते प्रतः प्रक्रान्तेनभावाद्व्यन्वयप्रक्रमभङ्गमेव दोषः यथा चिन्तारत्नमिव च्युतो
सि करौ नादि स्त्रल्लभागसमे अत्र च्युतरत्नस्योपमेयमात्रेणान्वीयते ग्रंलिंगत्वात् वचनभेदेन
यथा सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव अत्र शुद्धोपमेयमात्रेणान्वीयते लिङ्गभेदेऽ
विद्यमानेऽपि प्रधाने उपमानस्य वहत्ते लिंगभेदेऽप्युभयान्वयसम्भवात् यत्र तु लिंगवचन
भेदेऽपि सामान्याभिधायिपदस्वरूपानरूपभेदरूपेण नाख्यायते किं तु पारेणैव रूपेणोभयत्रान्वे
ति तत्र दोषत्वमेव नास्ति तमयत्राख्यस्यानुगामधर्मस्य सद्भावितत्वात् तत्र लिंगभेदे यथा ग
तैः रत्नैः केः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्यापि विशेषाद्दोष
ताभावः वचनभेदे यथा तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः दधते स्म परां शोभा
तदीया विभ्रमा इवति अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषाद्दोषत्वे प

एवंकालपुरुषविभागादिभेदेऽपिभवतत्रक्रमएवदोषः तथाप्रतीतेस्तवलितद्रूपतयाविश्रांत
भावात् तत्रकालेभेदेयथा प्रतिष्ठितोनामकाक्रान्तस्यान्तरमापक्रमतेति पश्चिमायामिनी।
यामाश्रमस्तात्हमिवचेतना प्रथचेतना प्रसारमाग्नोतीतिप्रकृतेनतत्वतस्यापेतिकालभेदेऽ।
क्रमभेदएव पुरुषभेदेयथा प्रमयसमर्त्तुनोविशेषविक्रमूर्तिः कोसद्भस्मरागरूविरस्फुरद
मुकोता विभाजकेसमकरकेतनमर्चयतीवालग्नवालविटपप्रभवालतेव प्रबलतोवि
भाजनरतिप्रसक्तेनत्तविभाजनमरतिपुरुषभेदः समन्वोपपनिष्ठस्यभाजमानस्यासंबोध्यविष
यताप्रतीतेः विषयभेदेयथा गेगेवप्रवहन्तसेतो नकोतितिरस्मादावप्रवल्सप्रवहत्तम्नेनवोवि।
षयभेदः यतोगंगाप्रवहतीतिविवादितेनत्वसावहतीति एवंविधस्याधःसोपमानगतस्या
सम्भवादिधर्मादिभेदोऽतुष्ठुम् नन्वसामान्येऽर्थेक्रमयेऽसूता भिन्नकालसम्भिन्नायधर्मोदितिसि
क्रमपुपाततिप्रतीतोवाक्येविस्तारधारणेधर्मस्यपादायोपमापर्येवसानेपश्चाद्भिन्नकालादिसम्भ
वधर्मान्वयात् तथादिविभाजनसदृशमपविविक्रमूर्तिर्वादिनालतानायिकयोरुपमार्थेव
सानेपश्चादिभाजनसदृशस्यनायिकान्वयेऽपिकोदोषः अथयथोपमानेनधर्मोपमानै

का॰ प्र॰ १५५
159

वोदः सवधर्मभेदः कालधर्मभेदादिसम्भिन्नरूपेवनत्रकाराणि । यथा युधिष्ठिरस्वायं स।
मेवदतीति युधिष्ठिरो हि सत्यमेव वदतीति न वदतीति वेत उच्यते तत्रापि सत्यवादीति प्रती।
तिर्यमेणैवोपमितस्याख्यानात् न च तथा सति सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति उक्तमिति वाच्यं।
रेपोषं प्रस्मातीत्यादावनुप्रयोगवदरदोषनात् स्पाथमित्यर्थीवृत्तेन पाषाणसेवा याप्यानाति
कसत्यवाद्यनन्य प्रतीतेरिति सत्यमार्थं किं न स्थितमप्रत्नुप्रयोगाद्यक्तवित्वयाद्यनर्थकः।
मात्र समर्थने न तत्सर्वदैव तत्रिवधे प्रत्नतसमासाद्रः प्रतीतिसम्बलनात् न वक्तदोसह्य स
हृदयसंवेद्यनात् किं वोपात्तमनाहतप्रतीतेनोपमितत्वम् न पात्तक्रियैवविवक्षिते वत्
णात् प्रसादप्रासम्भवाद्युपमाहरणेऽप्यनुक्तिनाधर्मताणौ मनपर्यवसानः यथा ग्रामणि
काव्यशशिनेविततार्थेऽसमिमित्यत्र काव्यस्य शशिनानुभवेनावगमेऽभिः साधर्म्यप्रसिद्ध
नक्कापि प्रसिद्धमिति नैवोपमानिबन्धनमनुक्तिनार्थमिति निपत्तरास्यादिवन्नस्पदेशा।
शाय्यनुर्मण्डलमवभासनः येन्वाल्पमानाश्ववाणिपाणाटिनार्वभानः पाश्वेषणेक्रम प्र
यापित्वलरम्बुधारायाः स्वर्धमण्डलानिपतनसमम्भवेतितन्निबन्धनसनोविसेप्रस्तोति

ननु श्लेषायामपि सम्भावनेयं स्फुटैवाद्य एव शब्दावकाशस्तु संदेहे ते । न तत्र यथाशब्दोऽपि केवलस्या-
स्यार्थस्यैवमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत एव श्लेषायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव य-
थात्र यथेयं दीर्घिका गर्भाम्बुजकलमेव कोमलम् । नारीलोचनवानयं यथा रूपान्याविते यथा-
निर्विषयत्वमपश्लेषेऽतायां रूपणात्मकत्वं किन्त्वर्थमेव यत्नाधिकरूपाभावान्निरूपाख्यप्रत्ययमन्त समर्थना-
यपदर्थोऽनुरूपन्यासोपादाने न हृषोद्धितत्व । यथाहि दिवाकरादुदेति योग्रहाणां स्वलोनेदिवाभोना-
मिवान्धकारम् । त्वद्दृष्टिपितृनुं शरणं प्रपन्नं ममनत्व शृङ्गेश्रीशिरसां समीव । अत्रतनममस्तामपवासम्भ-
वीनमसोवेतनत्वात् । न कथं तत्त्वशृङ्गस्यमद्भिण्णत्वसौरव्याणां तद्वेलिन्गासवत्तयाप्रतीतस्यता-
काचिदनुपपत्तिरवतरतीति । अत एव तत्समार्थनायत्नः । यत्र समासोक्तासाधारणविशेष-
णवलादेवोपमानतप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानं वैयर्थ्य । न च श्लेषार्थेऽतिशय नरूपकतवादो-
षः । यथा स्वच्छानि तिग्मरुचीकरकुम्भैः करैर्दर्शयितेयं विश्वमधिनतनायया । अत्र तु मानपरिग्रहा-
यास्थितरूपविरयाविरयापिदिनश्रिया । अत्र संदेहविशेषणत्ववेलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहणा-
प्रतिगमरभ्यीनीनायकतयाकड्गभो तनायिकावेनव्यक्तिः । तथाग्रीष्मादिवमश्रियेयापितत्वप

का० प्र० २९ 160

वर्त्तिनाधिकावेन भविष्यतीति निर्दयितयेमपुष्पार्थत्वम् अर्थान्तरप्रतीतेरुपादानेयदि शब्दन्त
क्लिलत्वार्थं नपुनः कृष्णस्त्वार्थं पुनरुक्तिर्दोषः नन्वस्यापुष्पेणोपमानोनिविषयस्यादिति
चेन् सहितस्याविषयोपयोगोपमानोपादानेविनाश्लेषप्रतिविशेषणेनस्फुटप्रतिपत्तिः य
था स्वयंवपल्लवानाम्भास्वत्करैर्विनाशितो प्रभानसंध्येवास्तापफलल्लुब्धेहितप्रदा प्र
तमभानसंध्यायाअनुपादानेनस्फुटप्रतीतिः अप्रस्तुतनप्रशंसायामपिनउपमेयस्य पादाने
वगच्छेयानेदपुष्पार्थत्वमेवदोषः नचाप्युपमेयमन्येवगम्यावगतेव्या नपुनःशाहप्रयोगेयद्गा
हृतानेयम् यथा आहूतेषु विहङ्गमेषु मशकोनायान्पुरोवार्यते मध्येवाधुरिवावसत्त्वरणमेति
वेन्नमणीनेन्दवम् त्वयोनापिनकेन्दनेपिवलिनेमध्येपितेजस्विनो थिकस्सामान्यमवेतनप्रा
धुमिवाण्णस्तुहतत्वात्तरम् यत्रावेतस्ःप्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतनिरूपसासामस्त्रोश्लेषेनसम्भा
वात्पुनःश्लेषेनकपणमित्यपुष्पार्थत्वेनपुनःकतौविति नटेनेलंकारत्वशाख्यथासम्भवमा
त्रेष्वेवंजातीयकाः श्लोकमात्रेनभावितार्इतिसूत्रेप्रतिपादनमर्हतीति कुल्यासमा
सात्म् सम्पूर्णकाम्यलक्षणंमष्टसर्वगुणैःकनीयसिवयोमात्रेणपावेथियाणात्रेणसमरगा

161

दैवत्ववनपेरनिष्ठाश्रनिष्ठाश्रये श्रीहर्षविदिवंगतेमयिमनोदीनेवकः श्रेणयेयत्वाप्रद्रुम
द्रोमद्रुतस्तौविधिनाभारोपोमारोपितः परिशीलयंतसीतोमनसासंतोषशीलेन इममद्रु
मप्रकाशप्रदीपप्रकाशमपियः प्रकाशयति २ दीपिकाहितयेकल्पप्रदीपइतयेस्तैतो स्वम
नोसमग्रसाद्यगोविंदः शर्मविदति २ इतिश्रीमहामहोपाध्यायगोविंदठक्कुरकृतेका
व्यप्रदीपेअर्थालेङ्कारनिर्णयनामदशमउल्लासः समाप्तश्चायंकाव्यप्रदीपः ॥ शुभं
अस्तुसर्वजगतां शुभंलिखिक

१६१

[illegible]